PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
V RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE VAVILLA PRESS
Madras.

ధేర్నిత్యకర్మానుష్ఠానస్య - యాని జలాని తేషాం, బర్హిషాం కుశానాం, చోపనేత్ర్యా త్రీ సతీ, తస్య గిరిశస్య - శిరసి-చన్ద్రస్య - పాదైరశ్మిభిః. ని. 'పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రి ర్యాంశాః' ఇత్యమరః. నియమితపరిఖేదా నివర్తితపరిశ్రమా సక్త్యహాన్యహాని ప్రత్య హమ్. 'అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి.' ఇత్యాదినా నియతార్థేఽవ్యయీభావః. నపుంసకాదన్యతరస్యామ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. గిరిశముపచచార శుశ్రూషాఞ్చక్రే.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః

శ్రీకాళిదాసకృతౌ కుమారసంభవే మహాకావ్యే - ఉమోత్పత్తిర్నామ
ప్రథమః సర్గః.

—————

శ్రీరస్తు

కుమారసంభవము

ద్వితీయసర్గము



తస్మిన్ విప్రకృతాః కాలే తారకేణ దివౌకసః,
తురాసాహం పురోధాయ ధామ స్వాయమ్భువం యయుః. 1

టీ. తస్మిన్ కాలే = పార్వతీదేవి యీశ్వరుని సేవించుకాలమందు, తారకేణ= తారకాసురునిచే, విప్రకృతాః = పీడితు లగు, దివౌకసః = దేవతలు, తురాసాహం = ఇంద్రుని, పురోధాయ = ముందుంచుకొని, స్వాయంభువంధామ = బ్రహ్మస్థానమగు సత్యలోకమునుగూర్చి, యయుః= పోయిరి.

తా. ఈశ్వరునికి పార్వతీదేవి సేవచేయుకాలముననే తారకాసురునిచే నోడిపోయిన దేవత లింద్రునితో సత్యలోకమునకుఁ బోయిరి.

వ్యా. తస్మిన్నితి—తస్మిన్ కాలే పార్వతీశుశ్రూషాకాలే, తారకేణ తారకనామ్నా వజ్రణఖపుత్రేణ కేనచి దసురేణ, విప్రకృతా ఉపప్లుతా, దివమోకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసో దేవాః. ని. 'దివం స్వర్గేఽన్తరిక్షే చ' ఇతి విశ్వః. ద్యౌరోక ఇతి పక్షే పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః, తురం త్వరితం సాహయ త్యభిభవతీతి తురాషాట్ - సాహయతేశ్చురాదికాత్ క్విప్ 'నహివృతివృషి.' ఇత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘః. ప్రకృతిగ్రహణే ప్రాతిపదికస్యాపి గ్రహణాత్ - ముగ్ధబోధకారస్తు తురాశబ్ద ష్టాబన్త ఇత్యాచష్టే - తం తురాసాహం దేవేన్ద్రమ్ అజాదిషు సాడ్ రూపత్వాభావాత్. 'సహేః సాడః సః' ఇతి షత్వం న భవతి. పురోధాయ పురస్కృత్య, స్వయంభువో బ్రహ్మణ ఇదం స్వాయంభువమ్ సంజ్ఞాపూర్వకవిధేరనిత్యత్వాత్. 'ఓ ర్గుణః' ఇతి గుణో న. ధామ స్థానం యయుః బ్రహ్మలోకం జగ్మురిత్యర్థః.

తేషామావిరభూద్బ్రహ్మా పరిమ్లానముఖశ్రియామ్,
సరసాం సుప్తపద్మానాం ప్రాతర్దీధితిమానివ. 2

టీ. పరిమ్లానముఖశ్రియాం = వాడినమోముకళ గల, తేషాం = ఆదేవతలకు, బ్రహ్మా = బ్రహ్మదేవుఁడు, సుప్తపద్మానాం = ముకుళించినపద్మములు గల, సరసాం =

కొలఁకులకు, ప్రాతః = ఉదయకాలమున, దీధితిమానివ = సూర్యుఁడో యన, ఆవిర భూత్ = ప్రత్యక్ష మాయెను.

తా. ముకుళించిన పద్మములుగల కొలఁకుల కుదయకాలమున సూర్యుఁడువలె వాడినమోములు గలదేవతలకు బ్రహ్మ ప్రత్యక్ష మయ్యెను.

వ్యా. తేషామితి.—పరిమ్లానా పరిక్షీణా - ముఖశ్రీ ర్ముఖకాన్తి ర్యేషాం తథో క్తానాం తేషాం దేవానాం, బ్రహ్మా, సుప్తపద్మానాం ముకుళితారవిన్దానాం, సరసాం ప్రాతః, దీధితిమాన్ సూర్య ఇవ, ఆవిరభూత్ ప్రకాశోఽభూ దిత్యర్థః. ని. 'ప్రకాశే ప్రాదురావిః స్యాత్' ఇత్యమరః. సూర్యోపమానేన తేషాం మ్లానిహరణత్వం సూచితమ్. అత్రోపమాలంకారః. తల్లక్షణం తు. 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్య మన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమా' ఇతి.

అథ సర్వస్య ధాతారం తే సర్వే సర్వతోముఖమ్,
వాగీశం వాగ్భిరర్థ్యాభిః ప్రణిపత్యోపతస్థిరే. 3

టీ. అథ = అగుపడినపిమ్మట, తేసర్వే = ఆదేవత లందరు, సర్వతోముఖం = నాలుగుదిశలయందును మోములు గలయట్టియు, వాగీశం=విద్యలకుదొరయును, సర్వస్య= లోకమునకు, ధాతారం = నిర్మాతయు నగుబ్రహ్మను, ప్రణిపత్య = నమస్కరించి, అర్థ్యాభిః=అర్థయుక్తములగు, వాగ్భిః=పలుకులచే, ఉపతస్థిరే = నుతించిరి.

తా. సర్వవిద్యలకుఁ గారణుఁడై సమస్తలోకమునకు సృష్టికర్త యయి నాల్గుమోములు గలవాఁ డగువేల్పును అర్థయుక్తము లగు మాటలతో దేవతలు నుతించిరి. (బ్రహ్మను జూచి దేవతలు కొనియాడిరి)

వ్యా. అథేతి—అథావిర్భావానన్తరం, సర్వే తే దేవాః. సర్వతః సమన్తతో ముఖాని యస్య తం సర్వతోముఖమ్ - చతుర్ముఖమిత్యర్థః. వాచాం విద్యానా మీశం, సర్వస్య జగతో, ధాతారం స్రష్టారం బ్రహ్మాణం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, అర్థాదన పేతాభి రర్థ్యాభిః. అర్థయుక్తాభి రిత్యర్థః. 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయా దనపేతే' ఇతి యత్ప్ర త్యయః. వాగ్భి రుపతస్థిరే - తుష్టు వురిత్యర్థః. 'ఉపాద్దేవ పూజా సంగతి కరణ మిత్ర కరణ పథిష్వితి వక్తవ్యమ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

నమ స్త్రిమూర్తయే తుభ్యం ప్రాక్సృష్టేః కేవలాత్మనే,
గుణత్రయవిభాగాయ పశ్చాద్భేదముపేయుషే. 4

అవ. షడ్భిశ్శ్లోకములచే స్తోత్రము సేయుచున్నారు.

టీ. (హేభగవన్ = ఓభగవంతుఁడా!) సృష్టేః ప్రాక్ = (సృష్టికంటె)మొదట, కేవలాత్మనే = ఒకేస్వరూపము గలవాఁడవగు, పశ్చాత్ = పిమ్మట, (సృష్టివేళ) గుణత్రయవిభాగాయ-గుణ = సత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క, త్రయ=మూఁడనే, విభాగాయ = భేదకారణుఁడవై, భేదం = సృష్ట్యాద్యుపాధిని, ఉపేయుషే = పొందినవాఁడవగు, త్రిమూర్తయే=బ్రహ్మ విష్ణు శివస్వరూపుఁడవు నగు, తుభ్యం=నీకొఱకు, నమః = నమస్కారము.

తా. సృష్టికిఁబూర్వమం దొక్కఁడవై సృష్టిప్రసంగములో గుణత్రయమును విభజించి భేదముఁ బొందిన త్రిమూర్తిస్వరూపుఁడ వగు నీకు నమస్కారము.

అవ. ద్వాదశభిః శ్లోకైః స్తువన్తి —

వ్యా. నమ ఇతి.—హే భగవ న్నిత్యధ్యాహార్య వ్యాఖ్యేయమ్ - సృష్టేః ప్రాక్. 'అన్యారాత్.' ఇత్యాదినాఽఞ్చూత్తరపదయోగే పఞ్చమీ, కేవలాత్మన ఏకరూపాయ. వి. 'ఆత్మా వా ఇద మేక ఏ వాగ్ర ఆసీత్' ఇతి శ్రుతేః. ని. 'నిర్ణీతే కేవల మితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోః' ఇత్యమరః. పశ్చాత్ సృష్టిప్రవృత్తికాలే, విభజ్యతేఽనేనేతి విభాగః. గుణానాం సత్త్వాదీనాం - త్రయ మేవవిభాగో యస్య తస్మై. ని. 'గుణాః సత్త్వం రజస్తమః' ఇత్యమరః. భేద ముపాధిమ్ - స్రష్టృత్వాదిక మిత్యర్థః. ఉపేయుషే ప్రాప్తవతే. 'ఉపేయివా ననాశ్వా ననూచాన శ్చ' ఇతి నిపాతః. అత ఏవ త్రిమూర్తయే బ్రహ్మవిష్ణు రుద్రరూపిణే, తుభ్యం నమః. 'నమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. ఉక్తం చ - 'నమో రజోజుషే సృష్టౌ, స్థితౌ సత్త్వ మయాయ చ, తమోరూపాయ సంహారే త్రిరూపాయ స్వయంభువే' ఇతి.

యదమోఘమపామన్తరుప్తం బీజమజ త్వయా,
అతశ్చరాచరం విశ్వం ప్రభవస్తస్య గీయసే. 5

టీ. అజ=జన్మరహితుఁడా! అపాం=నీళ్లయొక్క, అంతః = లోపున, త్వయా= నీచే, అమోఘం=సార్థకమగు, యత్ బీజం = ఏ విత్తు, ఉప్తం = వేయఁబడినదో, అతః= ఆబీజమునుండి, చరాచరం=జంగమస్థావరాత్మకంబగు, విశ్వం = ప్రపంచము. (జాతం= పుట్టెను,) తస్య=ఆప్రపంచమునకు, ప్రభవః = కారణమైనవాఁడవుగా, గీయసే = కొనియాడఁబడుచున్నావు.

తా. ఓ భగవంతుఁడా! నీచే జలములయం దుంచఁబడిన వీర్యముచే చరాచరాత్మకప్రపంచము కలిగెను. కావుననే ప్రపంచమునకుఁ గారణుఁడ వని జనులచే నుతింపఁబడుచుంటివి.

వ్యా. యదితి.—న జాయత ఇత్యజః - హే అజ, అపాం జలానామన్త స్త్వయా యదమోఘమవన్ధ్యం, బీజం వీర్యముప్తం నిక్షిప్తమ్. 'ముక్తమ్' ఇతి పాఠే విసృష్ట మిత్యర్థః. ని. 'శుక్రం తేజో రేతసీ చ బీజ వీర్యేన్ద్రియాణి చ' ఇత్యమరః. అత స్తే బీజా చ్చరాచరం స్థావరజఙ్గమాత్మకమ్, సమాహారే త్వం ద్వైకవద్భావః. విశ్వం జగత్, ఉత్పన్న మితి శేషః. తస్య విశ్వస్య, ప్రసవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం గీయసే. 'అదశ్చరాచరం విశ్వం ప్రసవ స్తస్య గీయతే' ఇతి పాఠే-అద ఇదం-చరాచరం విశ్వం - తస్య బీజస్య - ప్రసవో గీయతే - లోకైరితి శేషః. అత్ర మనుః. 'అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు బీజమవాసృజత్, తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్' ఇతి.

తిసృభి స్త్వమవస్థాభి ర్మహిమాన ముదీరయన్,
ప్రళయస్థితిసర్గాణా మేకః కారణతాం గతః. 6

టీ. ఏకః=(సృష్టికి పూర్వము) ఒక్కఁడవైన, త్వం=నీవు, తిసృభిః అవస్థాభిః = మూఁడు దశలచే, మహిమానం = (నీ) సామర్థ్యమును, ఉదీరయన్ = ప్రకటించుచు, ప్రళయస్థితిసర్గాణాం=నాశస్థితి సృష్టులకు, కారణతాం=కారణమగుటను, గతః = పొందినవాఁడవై (అసి=అయితివి.)

తా. మొదట నొంటరిగా నున్న నీవు సత్త్వరజస్తమోమయము లగుహరి విధి హరులను నవస్థలచే స్థితిసృష్టి సంహారములకుఁ గారణుఁడవని కొనియాడఁబడుచున్నావు.

వ్యా. తిసృభి రితి.—ఏకః సృష్టేః ప్రాక్కేవల స్త్వం తిసృభిరవస్థాభిస్త్రిగుణ్యమయీభి ర్హరిహరబ్రహ్మస్వరూపాభి ర్మహిమానం నిజశక్తి ముదీరయన్ విజృమ్భయన్, ప్రళయస్థితిసర్గాణా మన్తస్థిత్యుత్పత్తీనాం, కారణతాం గతః, ఇదం 'పశ్చాద్భేద ముపేయుషే' ఇత్యస్య వివరణమతో న గతార్థత్వదోషః.

స్త్రీపుంసావాత్మభాగౌ తే భిన్నమూర్తేస్సిసృక్షయా,
ప్రసూతిభాజస్సర్గస్య తావేవ పితరౌ స్మృతౌ. 7

అవ. భూతసృష్టికర్తృత్వముఁ జెప్పి మిథునసృష్టికైన బ్రహ్మమూర్తియొక్క విభాగమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. స్త్రీపుంసౌ=స్త్రీపురుషులు, సిసృక్షయా = సృష్టించుకోరికచే, భిన్నమూర్తేః= రెండుగాఁజేయఁబడిన, మూర్తేః = స్వరూపము గలవాఁడవైన, తే = నీయొక్క, ఆత్మభాగౌ=దేహముయొక్కపాళ్లు, తావేవ=అవియే, ప్రసూతిభాజః = ఉత్పత్తినిఁబొందిన, సర్గస్య=సృష్టికి, పితరౌ = తల్లిదండ్రులు (అని), స్మృతౌ = చెప్పఁబడినవి.

తా. మిథునసృష్టికై రెండుగాఁ జేయఁబడిన నీ దేహమే స్త్రీ పురుషులు, ఆ రెండుభాగములే ప్రాదుర్భవించుజంతువునకు పితృలనుగా పెద్దలు చెప్పుదురు.

అవ. భూతసృష్టికర్తృత్వముక్త్వా మిథునసృష్ట్యర్థం మూర్తిమతో బ్రహ్మణో భేద మాహ.—

వ్యా. స్త్రీపుంసావితి.—స్త్రీ చ పుమాంశ్చ స్త్రీపుంసౌ 'అచతుర' ఇత్యాదినా ఉపప్రేక్ష్యమాణో నిపాతః. సిసృక్షయా స్రష్టు మిచ్ఛయా, భిన్నమూర్తే ర్ద్విధాకృతవిగ్రహస్య, తే తవాత్మనో దేహస్య - భాగావాత్మభాగౌ. ని. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని' ఇతి విశ్వః. తావేవ భాగౌ, ప్రసూతిభాజ ఉత్పత్తిభాజః. సృజ్యత ఇతి సర్గస్తస్య - నిజసృష్టేరిత్యర్థః. మాతా చ పితా చ పితరౌ 'పితా మాత్రా' ఇత్యేకశేషః. స్మృతౌ - వృద్ధైరితి శేషః. అత్ర మనుః. 'ద్విధా కృత్వాఽఽత్మనో దేహ మర్ధేన పురుషోఽభవత్, అర్ధేన నారీ తస్యాం స విరాజమసృజత్ ప్రభుః' ఇతి.

స్వకాలపరిమాణేన వ్యక్తరాత్రిన్దివస్య తే,
యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తౌ భూతానాం ప్రళయోదయౌ. 8

టీ. స్వకాలపరిమాణేన = నీయొక్క కాలముయొక్క లెక్కచే, వ్యక్తరాత్రిందివస్య = విభాగింపఁబడినరాత్రియు పగలును గల, తే = నీకు, యౌతు=ఏవి, స్వప్నావబోధౌ = నిద్రయు మేల్కాంచుటయుఁ గలవో, తావేవ = అవియే, భూతానాం=నీసృష్టికి, ప్రళయోదయౌ=సంహారసృష్టులై (భవతః = అగుచున్నవి).

తా. 'చతుర్యుగసహస్రాణి బ్రహ్మణో దిన ముచ్యతే' యన్నట్లు నీపరిమాణముచేత రాత్రి పగలుగా నేవి యగునో నీసృష్టిలోని కవియే ప్రళయము సృష్టి యగుచున్నవి

వ్యా. స్వకాలేతి.—స్వస్య కాలస్య - పరిమాణేన 'చతుర్యుగసహస్రాణి బ్రహ్మణో దినముచ్యతే' ఇత్యుక్తరూపేణ, వ్యక్తం విభక్తం - రాత్రిన్దివం రాత్ర్యహనీ - యస్య తస్య, యద్యపి 'అచతుర' ఆదిసూత్రేణ రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిన్దివ మితి సప్తమ్యర్థే వృత్తౌ ద్వన్ద్వ ఇత్యుక్తం. తథాఽపి 'దోషామన్య మహః' 'దివా మన్యా రాత్రిః' ఇత్యాదౌ కర్మపదత్రాపి ప్రాతిపదికార్థ వృత్తిత్వం కథంచిత్ ప్రయోగబలాదాశ్రయణీయమ్. తే తవ, యౌ తు స్వప్నావబోధౌ తావేవ భూతానాం, ప్రళయోదయౌ సంహారసృష్టీ, యదాహుః. 'యదా స దేవో జాగర్తి తదైవ చేష్టతే

జగత్, యదా స్వపితి శాన్తాత్మా తదా సర్వం ప్రలీయతే' ఇతి. ఏతచ్చ దైనన్దినసృష్టి ప్రళయాభిప్రాయకం - మహాప్రళయస్య బ్రహ్మణో వర్షశతాన్తే భావిత్వాత్.

జగద్యోని రయోని స్త్వం జగదన్తో నిరన్తకః,
జగదాది రనాది స్త్వం జగదీశో నిరీశ్వరః. 9

టీ. భగవన్=ఓభగవంతుఁడా, త్వం=నీవు, జగద్యోనిః = జగమునకుఁ గారణుఁడవు, అయోనిః = (నీ కితరులు) కారణము లేనివాఁడవు, త్వం=నీవు, జగదంతః = జగములకు నాశకుఁడవు, నిరంతకః = (నీకు) సంహారకులు లేనివాఁడవు, త్వం=నీవు, జగదాదిః = లోకములకు మొదటివాఁడవు, అనాదిః=(నీవు) ఆది లేనివాఁడవు, త్వం=నీవు, జగదీశః = జగత్ప్రభుఁడవు, నిరీశ్వరః = (నీకు) ప్రభువులు లేనివాఁడవు.

తా. జగములకు నీవు కారణుఁడవు నాశకుఁడవు దొరవు మొదటివాఁడవు నీకంటె యిట్టికారణుఁడు నీకు మరియొక్కఁడు లేఁడు.

వ్యా. జగదితి.—హే భగవన్, త్వం జగద్యోనిర్జగత్కారణం, స్వయమయోనిరనాదిత్వాదకారణక స్త్వమ్. 'అన్తయతీత్యన్తః పచాద్యచ్. జగతోఽన్తో జగత్సంహర్తా, స్వయం, నిరన్తరో నిత్యత్వాదన్తరహితః. త్వం జగతామాది ర్జగదాదిః. సృష్టేః ప్రాగపి సన్నిత్యర్థః. అత ఏవ త్వ మనాదిరాదిరహితః. త్వం, జగతామీశో నియన్తా, స్వయం నిరీశ్వరః. అనియమ్య ఇత్యర్థః. వి. 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' ఇత్యాది శ్రుతి రేవాత్ర ప్రమాణమ్. అత్రాయోనిరిత్యాదౌ నఞ్ తత్పురుషాశ్రయణే విరోధః. బహువ్రీహిణా తు తత్పరిహార ఇతి విరోధాభాసోఽలంకారః. యథాహుః - 'విరోధాభాసత్వే విరోధః' ఇతి.

ఆత్మానమాత్మనా వేత్సి సృజస్యాత్మాన మాత్మనా,
ఆత్మనా కృతినా చ త్వ మాత్మన్యేవ ప్రలీయసే. 10

అవ. నీకు లోకమునకువలె పుట్టువు అప్రత్యక్షవస్తువు తెలుసుకొనుటలో పరాపేక్ష లేదనుచున్నాఁడు.—

టీ. (భగవన్ = దైవమా !) త్వం=నీవు, ఆత్మానం=నిన్ను, ఆత్మనా = నీచేతనే, వేత్సి = తెలిసికొనుచున్నావు. ఆత్మానం=నిన్నును, ఆత్మనా=నీచేతనే, సృజసి=సృష్టించుకొనుచున్నావు. కృతినా = సమర్థుఁడవగు, ఆత్మనా=నీచేతనే, ఆత్మన్యేవ = నీయందే, ప్రలీయసే = ప్రళయము నొందుదువు.

తా. ఓ దేవా! నిన్నును నీవే సృజించుకొనెదవు. నిన్ను నీవే తెలిసికొనెదవు. నీలో నీవే లయ మగుదువు. పరాపేక్ష నీ కిసు మంతయు లేదు.

అవ. తవ తు న ప్రపఞ్చస్యేవ జన్మ తిరోధానజ్ఞానేషు పరాపేక్షేత్యాహ.—

వ్యా. ఆత్మాన మితి.—హే భగవన్, త్వ మాత్మానం లోకానుగ్రహార్థం బ్రహ్మ రూపే ణోత్పిపాదయిషితం స్వస్వరూపమాత్మనైవ, వేత్సి జానాసి-సర్వాఽపి క్రియా కర్తన్యార్థజ్ఞానపూర్వికేతి భావః. తథాఽఽత్మానమాత్మనైవ - ఆత్మన్యేవేత్యత్రాపి సంబధ్యతే. స్వస్మిన్నేవ సృజసి - అధిష్ఠానమపి స్వయమేవేత్యర్థః. 'స్వే మహిమ్ని ప్రతిష్ఠితమ్ ఇతి శ్రుతేః. కృతినా సమర్థేన - ఇదం సర్వత్ర సంబధ్యతే, ఆత్మనా స్వేనైవాత్మన్యేవ ప్రలీయసే స్వస్మిన్నేవ ప్రలీనోభవసి. లీయతే ర్దైవాదికాత్ కర్తరి లట్. 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి వార్తికాత్. సర్వత్రాత్మనేతి తృతీయా; న హి తే ప్రపఞ్చస్యేవ జ్ఞానోత్పత్తిలయేషు పరాపేక్షేతి ఫలితార్థః.

ద్రవస్సఙ్ఘాతకఠినః స్థూలసూక్ష్మో లఘుర్గురుః,
వ్యక్తో వ్యక్తేతరశ్చాసి ప్రాకామ్యం తే విభూతిషు. 11

టీ. (నీవు) ద్రవః=రసస్వరూపుఁడవు, సంఘాతకఠినః = దళమైనకలయికచే కఠినమైనవాఁడవు, స్థూలః = లావైనవాఁడవు, సూక్ష్మః = ఇంద్రియాగోచరుఁడవు, లఘుః = తేలికయినవాఁడవు, గురుః = బరువైనవాఁడవు, వ్యక్తః = కార్యస్వరూపకుఁడవు, వ్యక్తేతరశ్చ = కారణరూపకుఁడవు, అసి = అగుచున్నావు. విభూతిషు = అణిమాదిరూపములయందు, తే=నీకు, ప్రాకామ్యం = యథేచ్ఛ, అస్తి = కలదు.

తా. నీవు రసము, కఠినము, స్థూలము, సూక్ష్మము, లఘువు, గురువు, కార్యము, కారణము అయి యుంటివి. అణిమాద్యాకారములలో నీకు యథేచ్ఛ యున్నది.

వ్యా. ద్రవ ఇతి.—త్వమిత్యనుషజ్యతే - హే భగవన్ త్వం, ద్రవః సరిత్సముద్రాదివద్రసాత్మకోఽసి, సంఘాతేన నిబిడసంయోగేన - కఠినో మహీధరాదివత్, స్థూల, ఇన్ద్రియగ్రహణయోగ్యో ఘటాదివత్, సూక్ష్మోఽతీన్ద్రియః పరమాణ్వాదివత్, లఘురుత్పతనయోగ్యః తూలాదివత్, గురుర్హేమాద్రివదచలనీయః, వ్యక్తః కార్యరూపోఽసి, వ్యక్తేతరః కారణరూపశ్చాసి; ఏవం విభూతిష్వణిమాదిషు, తే తవ, ప్రకామస్య భావః ప్రాకామ్యం యథాకామత్వమ్.

ఉద్ఘాతః ప్రణవో యాసాం న్యాయైస్త్రిభిరుదీరణమ్,
కర్మ యజ్ఞః ఫలం స్వర్గస్తాసాం త్వం ప్రభవో గిరామ్. 12

టీ. (ఏలికా) యాసాం గిరాం=ఏమాటలకు, ఉద్ఘాతః = ఆరంభము, ప్రణవః= ఓంకారమో, త్రిభిర్న్యాయైః = ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితములతో, ఉదీరణం = ఉచ్చారణమో, కర్మ=పని, యజ్ఞః=యజ్ఞమో, ఫలం=ఫలము, స్వర్గః = స్వర్గమో, తాసాం గిరాం=అట్టివేదములకు. త్వం = నీవు, ప్రభవః = కారణమవు, అసి=అయితివి.

తా. ఏవేదములకు మొదట ఓంకార ముండునో, ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితము లుచ్చారణమో, పని యజ్ఞమో, ఫలము స్వర్గమో అట్టివేదములకే నీవు కారణమవు (అనఁగా గొప్పప్రసిద్ధ మగు స్వర్గాది సౌఖ్యముల నుచ్చరించుమాత్రమునకే కర్మమాత్రమునకే యిచ్చెడు వేదములుకూడా పుట్టుటకు నీవు కారణుఁడ వనుట.)

వ్యా. ఉద్ఘాత ఇతి.—హే భగవన్, యాసాం, గిరాం వాచాముద్ఘాత ఉపక్రమః. ప్రణవ ఓంకారాత్మకః. ని. 'ఓంకారప్రణవౌ సమౌ' ఇతి. 'స్యాదభ్యాదానముద్ఘాత ఆరమ్భః' ఇతి చామరః. ఇదముపసంహారస్యాప్యుపలక్షణమ్ వి. 'బ్రహ్మణః ప్రణవం కుర్యాదాదావన్తే చ సర్వతః. దహా త్యేనః కృతం పూర్వం పరస్తా చ్చ విశేషతః' ఇతి నిరుక్తపరిశిష్టయోర్వ్యాస్కః. నీయన్త ఏభిరర్థవిశేషా ఇతి న్యాయాః స్వరాః - ఉక్తంచ. వి. 'స్వరవిశేషాదర్థప్రతిపత్తిః. 'యథేన్ద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్' ఇతి-యాసాం గిరాం - త్రిభి ర్న్యాయైః ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితైః స్వరైరుదీరణముచ్చారణమ్, యాసాం కర్మ ప్రతిపాద్యమిత్యర్థః. యజ్ఞో జ్యోతిష్టోమాదిః-న తుచైత్యవన్దనాది రితిభావః ఫలం స్వర్గః. కర్మద్వారేతి శేషః. కర్మస్వర్గౌ బ్రహ్మోపవర్గయోరప్యుపలక్షణే, త్వం, తాసాం గిరామ్, వేదానామిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్మా దితి ప్రభవః కారణమ్ - ప్రణేతా స్మర్తా వా మతభేదేన.

త్వామామనన్తి ప్రకృతిం పురుషార్థప్రవర్తినీమ్,
తద్దర్శినముదాసీనం త్వామేవ పురుషం విదుః. 13

అవ. సాంఖ్యమతరీత్యా స్తోత్రము సేయుచున్నారు.—

టీ. త్వాం = నిన్ను, పురుషార్థప్రవర్తినీం- పురుష = ఆత్మయొక్క, అర్థ = ఇహపరప్రయోజనమునకై, ప్రవర్తినీం = ప్రవర్తించునట్టి, ప్రకృతిం = మూలకారణముగా, ఆమనన్తి = చెప్పుచున్నారు. త్వామేవ = నిన్నే, తద్దర్శినం- తత్ =ఆప్రకృతిని,

దృశ్నినం = చూచుచున్న, ఉదాసీనం = నిర్వికారుఁడవగు, పురుషం = పురుషునిగా, విదుః = తెలుసుకొందురు.

తా. దేవా నీవే సత్వరజస్తమోగుణాత్మకమయినపురుషునికి భోగమోక్షములను సమకూర్చుప్రకృతిగాఁ జెప్పుదురు నీవే ఆప్రకృతిని నుదాసీనభావముచే చూచు నాత్మ వని తెలంతురు.

అవ. సాంఖ్యమతేన స్తువన్తి.—

వ్యా. త్వామితి.—హే భగవన్ - త్వాం పురుషస్యార్థో భోగాపవర్గరూప-స్తదర్థం ప్రవర్తత ఇతి పురుషార్థప్రవర్తినీ - తాం, ప్రకృతిం త్రైగుణ్యాత్మకం మూలకారణమ్. ని. 'ప్రకృతిః పఞ్చభూతేషు ప్రధానే మూలకారణే' ఇతి యాదవః. ఆమనన్తి 'మ్నా అభ్యాసే' ఇతి ధాతోర్లట్ 'పా ఘ్రా ధ్మాస్థా మ్నా' ఇత్యాదినా మనాదేశః. ప్రకృతిపురుషభేదాగ్రహణాత్ ప్రకృతిపురుష భేదవ్యపదేశః. త్వామేవ, తాం ప్రకృతిం సాక్షిత్వేన పశ్యతీతి తద్దర్శిన ముదాసీనం కూటస్థం, పురుషం, విదుర్విదన్తి. 'విదో లటో వా' ఇతి ఝేర్జుసాదేశః. వి. 'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం' ఇతి శ్రుతి రత్ర ప్రమాణం.

త్వం పితౄణామపి పితా దేవానామపి దేవతా,
పరతోఽపి పరశ్చాసి విధాతా వేధసామపి. 14

టీ. త్వం = నీవు, పితౄణామపి = పితృదేవతలకు గూడ, పితా = తండ్రివి, దేవానామపి=దేవతలకుఁగూడ, దేవతా=దేవతవు, పరతః = పరమునకంటె, పరశ్చాసి= పరమైనవాఁడవును, అసి = అయితివి. వేధసామపి = బ్రహ్మలకును, విధాతా = సృష్టికర్తవు.

తా. దేవా! పితృలకు పితవు. దేవతలకు దేవతవు. పరమునకంటెఁ బరుఁడవు. బ్రహ్మలకును బ్రహ్మవు.

వ్యా. త్వమితి.—హే భగవన్, త్వం, పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదినామపి, పితా తేషామపి తర్పణీయ ఇత్యర్థః. దేవానామిన్ద్రాదీనా మపి దేవతా తేషా మపి యజనీయ ఇత్యర్థః. పరతోఽపి పర శ్చాఽసి సర్వోత్తరోఽసీ త్యర్థః. 'ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా, అర్థేభ్య శ్చ పరం మనః. మనస శ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాం స్తతః, మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్ పురుషః పరః. పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్ సా కాష్ఠా సా పరాగతిః' ఇతి సర్వోత్తరత్వాభిధానాత్. వేధసాం దక్షాదీనామపి, విధాతా స్రష్టాఽసి.

త్వమేవ హవ్యం హోతా చ భోజ్యం భోక్తా చ శాశ్వతః,
వేద్యం చ వేదితా చాపి ధ్యాతా ధ్యేయం చ యత్పరమ్ 15

టీ. శాశ్వతః = ఎల్లప్పుడు నుండు, త్వమేవ = నీవే, హవ్యం = ఆహుతివి. హోతాచ=హోమము సేయువాఁడవును, భోజ్యం=ఆహారమున్ను, భోక్తా చ = భుజించు వాఁడవును, వేద్యం = ఎఱుఁగఁదగువాఁడవును, వేదితా చ = తెలుసుకొనువాఁడవును, అసి=అయితివి. య త్పరం ధ్యేయం=ఎద్ది ముఖ్యముగా ధ్యానింపఁదగినదియో, ధ్యాతా = ధ్యానముచేయువాఁడో, తచ్చ = అదియు, అసి = అయితివి.

తా. ముఖ్యముగా ధ్యానించువాఁడు ధ్యానింపఁదగునది, హోమము చేయఁదగినది, హోత భోక్తా భోజ్యము, వేత్తా వేద్యము సర్వమును నీవె అయితివి. (నీకంటె వేరె లేదనుట)

వ్యా. త్వమేవేతి.—శశ్వత్సిద్ధః శాశ్వతికోఽణ్ప్రత్యయః. యద్యపి 'కాలాట్ఠఞ్' ఇతి ఠఞపవాదః. అత ఏవ సూత్రకారస్యాపి ప్రయోగః. ''యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః' ఇతి. తథాఽపి ప్రయోగవశాత్ సాధురితి వామన ఇతి శాశ్వతః ప్రయుక్తః-శాశ్వతస్త్వమేవ, హూయత ఇతి హవ్యం హవి రాజ్యాదికమ్, జుహోతీతిహోతా యజమానశ్చాసి, భోజ్యమభ్యవహార్యమన్నమ్ 'భోజ్యం భక్ష్యే' ఇతి నిపాతనాత్ కుత్వాభావః. భోక్తాఽన్నాదశ్చాసి, వేద్యం సాక్షాత్కార్యం వస్తు, వేదితా సాక్షాత్కర్తా చాసి, ధ్యాతా స్మర్తా చ, యత్పరం వస్తు ధ్యేయం తచ్చాసి, సాక్షాత్కారసాధనభూతప్రత్యయవిశేషప్రవాహో ధ్యానమ్.

ఇతి తేభ్యస్స్తుతీశ్శ్రుత్వా యథార్థా హృదయంగమాః,
ప్రసాదాభిముఖో వేధాః ప్రత్యువాచ దివౌకసః. 16

టీ. వేధాః = బ్రహ్మ, ఇతి = ఇట్లు, తేభ్యః = ఆదేవతలవలన, యథార్థాః = సత్యములైనవిగనుకనే, హృదయఙ్గమాః=మనోహరములగు, స్తుతీః=నుతులను, శ్రుత్వా = విని, ప్రసాదాభిముఖః = అనుగ్రహాభిముఖుఁడై, దివౌకసః = దేవతలఁగూర్చి ప్రత్యువాచ = ప్రత్యుత్తరము నిచ్చెను.

తా. దేవతలు యథార్థములైన నుతులఁ జేయఁగా విని బ్రహ్మ వారికి బదులుమాట పలికెను.

వ్యా. ఇతీతి.—వేధా బ్రహ్మేతి, తేభ్యో దేవేభ్యః. 'ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ. యథార్థాః సత్యా అత ఏవ హృదయం గచ్ఛన్తీతి హృదయఙ్గమా మనోహరాః ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః.

'అపర్ద్వివిషదజ్జస్తస్య మం' ఇతి ముమాగసుః, స్తుతీః స్తోత్రాణి శ్రుత్వా, ప్రసాదాభి ముఖోఽనుగ్రహప్రవణః సన్, దివౌకసో దేవాన్ ప్రత్యువాచ.

పురాణస్య కవే స్తస్య చతుర్ముఖసమీరితా,
ప్రవృత్తి రాసీ చ్ఛబ్దానాం చరితార్థా చతుష్టయీ. 17

టీ. చతుష్టయీ = ద్రవ్యగుణక్రియాజాతి భేదముచే నాల్గవయవములు గల, శబ్దానాం = శబ్దములయొక్క, ప్రవృత్తిః = వ్యాపారము, పురాణస్య = ప్రాచీనుఁడగు నట్టియు, కవేః = (బుద్ధిమంతుఁడు) కవియగునట్టి, తస్య = ఆబ్రహ్మయొక్క, చతుర్ముఖ సమీరితా = నాల్గుమోములచేఁ బలుకఁబడినదై, చరితార్థా = సార్థకనామము గలది, ఆసీత్ = ఆయెను.

తా. కవి చెప్పుచున్నాఁడు. చతుర్ముఖునిచే నుచ్చరింపఁబడినది గావున చతుర్ముఖసమీరితమై, జాత్యాదులచేతను, పరా పశ్యన్తీ మధ్యమా వైఖరులచేతను నాల్గువిధములగు భాష నాల్గుమోములచే నుచ్చరింపఁబడి సార్థకత్వ మందెను.

వ్యా. అథ కవిరాహ-పురాణస్యేతి.—ద్రవ్యగుణక్రియాజాతి భేదేన చత్వారో ఽవయవా అస్యా ఇతి చతుష్టయీ చతుర్విధా 'సంఖ్యాయా అవయవే తయప్' ఇతి తయప్. 'టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసచ్' ఇత్యాదినా జీప్, శబ్దానాం ప్రవృత్తిర్వైఖరీ ప్రముఖా వాగ్వృత్తిః - ఉక్తంచ. 'వైఖరీ శబ్దనిష్పత్తిర్మధ్యమా శ్రుతిగోచరా, ద్యోతితార్థా చ పశ్యన్తీ, సూక్ష్మా వాగనపాయినీ'తి ఇతి పురాణస్య పురాతనస్య పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః. కవేః కవయితు స్తస్య బ్రహ్మణ శ్చతుర్భిర్ముఖైః సమీరితా సతీ 'తద్ధితార్థ' ఇత్యాది నోత్తరపదసమాసః-సమాహారే చతుర్ముఖీతి స్యాత్, చరితార్థాఽఽసీత్-చతు ర్ముఖోచ్చారణాచ్చాతుర్విధ్యం సఫలమాసీ దిత్యర్థః.

స్వాగతం స్వానధీకారాన్ ప్రభావై రవలంబ్య వః,
యుగపద్యుగబాహుభ్యః ప్రాప్తేభ్యః ప్రాజ్యవిక్రమాః. 18

టీ. ప్రాజ్యవిక్రమాః = ప్రసిద్ధపరాక్రమశాలురగు దేవతలారా, స్వాన్ = స్వీయములగు, అధీకారాన్=అధికారములను, ప్రభావైః = సామర్థ్యములచే, అవలంబ్య= పొంది, యుగపత్ = ఒక్కసారి, ప్రాప్తేభ్యః = వచ్చినట్టి, యుగబాహుభ్యః = ఆజాను బాహులరగు, వః = మీకు, స్వాగతం = క్షేమమా. (బాగా వచ్చినారా యనుట.)

తా. ప్రసిద్ధిగల పరాక్రమశాలురగు మీరందఱు నొక్కుమ్మడి మీమీయధికారము లొనరించుచు వచ్చిన యాజానుబాహులు గల దేవతలారా! మీ రందఱు క్షేమముగా వచ్చినారా?

వ్యా. స్వాగతమితి.—హే ప్రాజ్యవిక్రమాః ప్రభూతపరాక్రమా దేవాః. ని. 'ప్రాజ్యం భూరి ప్రభూతం చ' ఇతి యాదవః. స్వాక్ స్వకీయా 'నధికారాన్ని యోగాత్ ఉపసర్గస్య ఘఞి' ఇతి వా దీర్ఘః. ప్రభావైః, సామర్థ్యైరవలమ్బ్య శ్రిత్వా - యథాధికారం స్థిత్వాఽపీ త్యర్థః. యుగపత్సమకాలం, ప్రాప్తేభ్యః యుగపత్ప్రాప్త్యా మహత్కార్య మనుమీయత ఇతి భావః. యుగబాహుభ్యః దీర్ఘబాహుభ్య ఇత్యర్థః. ఆజానుబాహుత్వం భాగ్యలక్షణమ్. వో యుష్మభ్యమ్ 'బహువచనస్య వస్నసౌ' ఇతి వసాదేశః. 'కర్మణా య మభిప్రైతి' ఇత్యత్ర కర్మపదేన క్రియాగ్రహణాత్ సంప్రదానత్వమ్. స్వాగతం శోభమానమాగమనమ్, శాకురత్రానుసంధేయా.

కిమిదం ద్యుతిమాత్మీయాం న బిభ్రతి యథా పురా,
హిమక్లిష్టప్రకాశాని జ్యోతింషీవ ముఖాని వః. 19

టీ. (వత్సాః=బిడ్డలారా!) హిమక్లిష్టప్రకాశాని - హిమ=మంచుచే, క్లిష్టప్రకాశాని=చెడిన కాంతులుగల, జ్యోతింషీవ = నక్షత్రములవలె, వః=మీయొక్క, ముఖాని=ముఖములు, పురాయథా = మునుపటివలె, ఆత్మీయాం = స్వీయమగు, ద్యుతిం=కాంతిని, నబిభ్రతి=ధరింపవు. కిం ఇదం=ఏమి యని ?

తా. మంచుచే కాంతి యడఁగిన నక్షత్రములువలె మీమోము లేలకో తొల్లిటి తేజముఁదాల్పవు.

వ్యా. కిమితి.—'వత్సాః' ఇత్యుత్తరశ్లోకీయం సంబోధనమత్రాప్యనుషఙ్గనీయమ్. హే వత్సాః పుత్రకాః. హిమేన నీహారేణ-క్లిష్టప్రకాశాని మన్దప్రభాణి, జ్యోతింషి నక్షత్రాణీవ. ని. 'దీప్తితారాహుతాశేషు జ్యోతిః' ఇతి శాశ్వతః. వో యుష్మాకం, ముఖాని, పురా యథా పూర్వ మి వాత్మీయాం ద్యుతిం, న బిభ్రతి, ఇదం కిమ్ కిం నిబన్ధన మిత్యర్థః. కిమిదమిత్యనేన కావ్యార్థః పరామృశ్యతే.

ప్రశమాదర్చిషామేతదనుద్గీర్ణ సురాయుధమ్,
వృత్రస్య హన్తుః కులిశం కుంఠితాశ్రీవ లక్ష్యతే. 20

అవ. చెప్పినమాటనే మఱి యేడుశ్లోకములతో విస్తరించుచున్నాఁడు.—

టీ. అర్చిషాం=తేజస్సులయొక్క, ప్రశమాత్ = అడఁగుటవలన, అనుద్గీర్ణసురాయుధం-అనుద్గీర్ణ = ప్రకటముకాని, సురాయుధం = ఇంద్రధనుస్సువంటి కాంతులు గల, వృత్రస్య=వృత్రాసురునియొక్క, హన్తుః=వధించిన యింద్రునియొక్క, ఏతత్ కులిశం=వజ్రాయుధము, కుంఠితాశ్రీవ - కుంఠిత = మొనపోయిన, అశ్రీ వ=మొనలు గలదివలె, లక్ష్యతే=చూడఁబడుచున్నది.

తా. ఏలకో యింద్రధనుస్సుచూడ్కి కాంతి వెదలించు నింద్రుని యాయుధము మొనపోయినట్లు కాంతి లేకున్నది.

వ్యా. ప్రశమాదితి.—అర్చిషాం తేజసాం, ప్రశమాన్నిర్వాణాదనుద్గీర్ణసురాయుధమ్ అనుదితచిత్రప్రభ మిత్యర్థః. ఏత ద్వృత్రస్య హన్తురిన్ద్రస్య, కులిశం వజ్రమ్, కుణ్ఠితా అశ్రయో యస్య తత్ కుణ్ఠితాశ్రి కుణ్ఠితకోటీవ, లక్ష్యతే దృశ్యతే.

కిం చాయమరిదుర్వారః పాణౌ పాశః ప్రచేతసః,
మన్త్రేణ హతవీర్యస్య ఫణినో దైన్యమాశ్రితః. 21

టీ. కించ=మఱియు, అరిదుర్వారః = పగవారికి వారింపరాని, ప్రచేతసః = వరుణునియొక్క, పాణౌ=చేతియందు, అయంపాశః = ఈత్రాఁడు, మన్త్రేణ=గరుడమన్త్రముచే, హతవీర్యస్య = కట్టఁబడినసామర్థ్యముగల, ఫణినః=పాముయొక్క, దైన్యం=దీనత్వమును, ఆశ్రితః=ఆశ్రయించి యుండెను.

తా. పగవారోర్వ నలవికాని యీవరుణునిచేతిపాశము గరుడమంత్రముచే శక్తిఁ గోల్పోయిన పాముయొక్క దీనత్వము నాశ్రయించి యుండెను.

వ్యా. కిం చేతి.—కిం చాయ మరిదుర్వారో రిపుదుష్ప్రధర్షః. ప్రచేతసో వరుణస్య. ని. 'ప్రచేతా వరుణః పాశీ' ఇత్యమరః. పాణౌ, పాశో రజ్జురాయుధవిశేషః. మన్త్రేణ గారుడేన, హతవీర్యస్య ప్రతిబద్ధశక్తేః, ఫణినః సర్పస్య, దైన్యం శోచ్యత్వం, ఆశ్రితః. అత్ర ఫణినిష్ఠదైన్యస్య పాశేఽసంభవాత్ దైన్య మివ దైన్య మితి కల్పనాదసంభవద్వస్తుసంబన్ధో నిదర్శనాలంకారః.

కుబేరస్య మనశ్శల్యం శంసతీవ పరాభవమ్,
అపవిద్ధగదో బాహుర్భగ్నశాఖ ఇవ ద్రుమః. 22

టీ. అపవిద్ధగదః - అపవిద్ధ = విడిచిపెట్టఁబడిన, గదః = గదకలది గనుకనే, భగ్నశాఖః = విఱిగిన కొమ్మగలదియగు, ద్రుమఇవ = చెట్టువలె, స్థితః = ఉన్న, కుబే

రస్య=కుబేరునియొక్క, బాహుః=భుజము, మనశ్శల్యం=మనస్సునకు బాణమువలె నున్న, పరాభవం=అవమానమును, శంసతీవ=చెప్పుచున్నదివలె నుండెను.

తా. గదలేని కుబేరుని చేయి విఱిగిన కొమ్మలుగల వృక్షమువలె నుండి యాతని పరాభవమును చెప్పుచున్నది.

వ్యా. కుబేరస్యేతి.—అపవిద్ధా త్యక్తా - గదా యేన సోఽపవిద్ధగదః. అతఏవ, భగ్నశాఖో ద్రుమ ఇవ స్థితః. కుబేరస్య బాహుర్మనః శల్యమ్ - దుఃఖహేతుత్వాత్ మనసః శల్యప్రాయ మిత్యర్థః. పరాభవం, శత్రుకృతమితి శేషః. శంసతీవ కథయతీవ, లక్షణయాఽనుమాపయతీత్యర్థః. బాహోః ముఖ్యకథన స్యాసంభవాత్. ఇవ శబ్దో ఽప్యత ఏవ.

యమోఽపి విలిఖన్ భూమిం దండేనాస్తమితత్విషా,
కురుతేఽస్మిన్నమోఘేఽపి నిర్వాణాలాతలాఘవమ్. 23

టీ. అస్తమితత్విషా-అస్తం = నాశమును, ఇత=పొందిన, త్విషా = కాంతిగల, దండేన=కాలదండ మను నాయుధముతో, యమోఽపి=యమధర్మరాజును,(భూమిం= నేలను, విలిఖన్=గీఱుచు, అమోఘేఽపి = వ్యర్థముకానిదైనను, అస్మిన్=దీనియందు, నిర్వాణాలాతలాఘవం - నిర్వాణ = ఆఱిన, అలాత=కొఱవియొక్క, లాఘవం=దీనత్వమును, కురుతే=చేయుచున్నాఁడు. (లేక అలాత మనఁగా భూమిని త్రవ్వకఱ్ఱ.)

తా. యమధర్మరాజు పోయిన కాంతిగల యముదండమును భూమిని త్రవ్వ కఱ్ఱమాడ్కి చూచెను.

వ్యా. యమఇతి.—అస్తం నాశమితాః ప్రాప్తాః అస్తమితి మకారాన్తమవ్యయం. తస్య 'ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః' ఇతి సమాసః. అస్తమితా స్త్విషో యస్య తేన నిస్తేజస్కేన, దణ్డేన, యమోఽపి భూమిం, విలిఖన్నమోఘేఽపి ప్రాగితి భావః. అస్మిన్ దణ్డే, నిర్వాణాలాతస్య శాన్తోల్ముకస్య - అలాతం నామ భూలేఖనశలాకా తస్య - యల్లాఘవం క్షైబ్యం, తత్ కురుతే. ని. 'అలాత ముల్ముకం జ్ఞేయం' ఇతి హలాయుధః. 'నిర్వాణోఽవాతే' ఇతి నిపాతనాన్నిష్ఠానత్వం. అత్రాపి లాఘవ మివ లాఘవమితి కల్పనా న్నిదర్శనాలంకారః.

అమీచ కథమాదిత్యాః ప్రతాపక్షతిశీతలాః,
చిత్రన్యస్తా ఇవ గతాః ప్రకామాలోకనీయతామ్. 24

టీ. ప్రతాపక్షతిశీతలాః - ప్రతాపక్షతి = తేజోనాశనముచే, శీతలాః=చల్లఁగానున్న, అమీ ఆదిత్యాశ్చ=ఈ పన్నెండుగురు సూర్యులు, కథం=ఎందుచేత, చిత్రన్యస్తా ఇవ=చిత్తరువునం దుంచఁబడినవారిమాడ్కి, ప్రకామం = మిక్కిలి, ఆలోకనీయతాం = చూడఁదగి యుండుటను, గతాః=పొందిరి.

తా. ఈ ద్వాదశాదిత్యులు కాంతిని బాసినవా రగుటచేఁ జిత్తరువులోఁ వ్రాయఁబడినవారిమాడ్కి దృష్టిప్రతిబంధకము లేకయే చూడఁబడుచున్నవారు.

వ్యా. అమీఇతి.—ప్రతాపక్షత్యా తేజసాం క్షయేణ-శీతలా, అమీ ఆదిత్యాశ్చ ద్వాదశేతి శేషః. కథం కేన హేతు నేత్యర్థః. చిత్రన్యస్తా శ్చిత్రలిఖితా ఇవ, ప్రకామ మత్యన్త మాలోకనీయతాం దృశ్యతాం, గతాః ప్రాప్తాః.

పర్యాకులత్వా న్మరుతాం వేగభఙ్గోఽనుమీయతే,
అమ్భసా మోఘసంరోధః ప్రతీపగమనాదివ. 25

టీ. మరుతాం = వాయువులయొక్క, (నలువదితొమ్మిది వాయువులు) పర్యాకులత్వాత్=తొట్రుపాటు గల సంచారమువలన, వేగభంగః-వేగ=వేగముయొక్క, భంగః=నాశము, అంభసాం=నీళ్లయొక్క, ప్రతీపగమనాత్ = వెనుకకుఁ దిరుగుటవలన, ఓఘసంరోధః=ప్రవాహముయొక్క ప్రతిబంధకమువలె, అనుమీయతే = ఊహింపఁబడుచున్నది.

తా. నీరు వెనుకకు మరలుటచే నడ్డమున్నవస్తు వూహింపఁబడునట్లు వాయువులయొక్క తడబాటు వీరివేగమునకు ప్రతిబంధకమగు వస్తువు నూహింపఁ జేయుచున్నది.

వ్యా. పర్యాకులేతి.—మరుతాం వాయూనాం-సప్తసప్తానామితి శేషః. పర్యాకులత్వాత్ స్ఖలితగతిత్వా ద్ధేతో ర్వేగస్య భఙ్గోఽమ్భసాం జలానాం, ప్రతీపగమనాత్ ఉత్తానాపరోధా దిత్యర్థః. ఓఘస్య సంరోధః ప్రవాహ ప్రతిబన్ధ, ఇవానుమీయతే.

ఆవర్జితజటామౌళివిలమ్బిశశికోటయః.
రుద్రాణామపి మూర్ధానః క్షతహుఙ్కారశంసినః. 26

టీ. ఆవర్జితజటామౌళివిలంబిశశికోటయః - ఆవర్జిత = (పరాభవదుఃఖమువలన) వంగిన, జటామౌళి = జటాజూటములయందు విలంబి = వ్రేలఁబడియున్న శశికోటయః = చంద్రరేఖలు గల, రుద్రాణామపి = ఏకాదశరుద్రులయొక్కయుం

మూర్ధానః = శిరస్సులు, క్షతహుంకారశంశినః - క్షత – కొట్టఁబడిన, హుంకార = హుమ్మనుధ్వనిని, శంశినః = ప్రశంసించుచున్నవి.

తా. ఏకాదశరుద్రులును తలలు వ్రేలవేసికొని చంద్రకళలు జాఱునట్లుగా తమ హుంకారమును మాని దీనముతో నుండి రేలనో?

వ్యా. ఆవర్జితేతి.—ఆవర్జితేషు పరిభవదుఃఖావనమ్రేషు - జటానాం మౌళిషు జటాజూటేషు - విలమ్బిన్యః స్రంసిన్యః. శశికోటయశ్చన్ద్రరేఖా యేషాం తే తథోక్తాః. రుద్రాణామపి - ఏకాదశానామితి శేషః. మూర్ధానః క్షతం హుంకారం శంసన్తీతి తథోక్తాః - హుంకారక్షత్యనుమాపకా ఇత్యర్థః. హుంకారశస్త్రా హి రుద్రా ఇతి భావః.

లబ్ధప్రతిష్ఠాః ప్రథమం యూయం కిం బలవత్తరైః,
అపవాదైరివోత్సర్గాః కృతవ్యావృత్తయః పరైః. 27

టీ. ప్రథమం = పూర్వమందు, లబ్ధప్రతిష్ఠాః=పొందఁబడినఁ యునికి గలవారు, (అన్యత్ర చరితార్థము లగు అనియర్థాంతరము.) యూయం=మీరు, బలవత్తరైః=బలాఢ్యులు రగు, (నిరవకాశము గల యని యర్థాంతరము). పరైః=శత్రులచే, ఉత్సర్గాః = సామాన్యశాస్త్రములు, అపవాదైరివ = విశేషశాస్త్రనులచేతనువలె, కృతవ్యావృత్తయః కిం = చేయఁబడిన ప్రతిష్ఠాభంగముగలవారైతిరా? (విషయసఁకోచము కలవి యని యర్థాంతరము.)

తా. సామాన్యశాస్త్రవిధి విశేషశాస్త్రవిధిచేతను సంకోచము చేయఁబడినట్లు శత్రులచే పరాభవము నొందితిరా? గోవును చంపకు. సామాన్యశాస్త్రము. గోయాగమున గోవును చంపుము, విశేషశాస్త్రము. ఇప్పుడు యజ్ఞస్థలములో సామాన్యశాస్త్రము సంకోచింపఁబడెను.

వ్యా. లబ్ధేతి.—ప్రథమం పూర్వం, లబ్ధప్రతిష్ఠా లబ్ధస్థితయః. లబ్ధావకాశా ఇత్యన్యత్ర. యూయం, బలవత్తరైః పౌరుషాతిరేకాత్ ప్రబలతరైః. నిరవకాశైరిత్యపరత్ర. పరైః శత్రుభి రుత్సర్గాః సామాన్యశాస్త్రాణి 'మాహింస్యాత్' ఇత్యేవమాదీని, అపోద్యన్త ఏభిరిత్యపవాదైః - 'గామాలభేత' ఇత్యాదిభిర్విశేషశాస్త్రైరివ కింకృతవ్యావృత్తయః కృతప్రతిష్ఠాభఙ్గాః - కృత విషయ సంకోచరూపబాధా ఇత్యన్యత్ర. 'విషయసంకోచ ఏవ బాధః' ఇత్యాచార్యాః. నిషేధశాస్త్రస్య వైదికహింసాపరిహారేణ లౌకికమాత్రే వ్యవస్థాపనాద్విషయసంకోచ ఇత్యలమతిగహనావగాహనేన.

తదూ్బ్రిత వత్సాః కిమితః ప్రార్థయధ్వం సమాగతాః,
మయి సృష్టిర్హి లోకానాం రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా. 28

టీ. తత్ = ఆకారణమువలవ, వత్సాః=బిడ్డలారా ! సమాగతాః=కూడుకొని వచ్చిన మీరు, ఇతః=నానుండి, కిం ప్రార్థయధ్వం=ఏమికోరెదరు, బ్రూత=చెప్పుడు. హి= ఏకారణమువలన, మయి = నాయందు, లోకానాం = లోకములయొక్క, సృష్టిః= సృష్టియు, రక్షా = (లోకములయొక్క) రక్షణము, యుష్మాసు = మీయందు, అవస్థితా=ఉన్నది.

తా. బిడ్డలారా! నావలన కోరే సహాయ మేదో చెప్పుడు సృష్టి నాచేతిలోనిది రక్షణము మీచేతిలోనిదే అయియున్నది.

వ్యా. తదితి—తత్తస్మాత్ కారణాత్, హే వత్సాః పుత్త్రకాః ని. 'వత్సస్తర్ణకపుత్రాద్యోర్వక్షే వత్సం తు వక్షసి' ఇతి విశ్వః. స్వయం పితామహత్వాద్వత్సా ఇత్యామన్త్రయతే, సంభూయాగతాః సమాగతా, ఇతో మత్తః. కిం ప్రార్థయధ్వమ్ కిమిచ్ఛతేత్యర్థః బ్రూత లోకరక్షణే యూయమేవ కర్తార ఇత్యాహ—మయి లోకానాం సృష్టిః, రక్షా యుష్మాస్వవస్థితా, అతస్తదర్థమపి నాస్తి మదపేక్షేత్యర్థః.

తతో మందానిలోద్ధూతకమలాకరశోభినా,
గురుం నేత్రసహస్రేణ చోదయామాస వాసవః. 29

టీ. తతః = భగవత్ప్రత్యక్షమైనపిమ్మట, వాసవః = ఇంద్రుఁడు, గురుం=బృహస్పతిని, మందానిలోద్ధూత కమలాకరశోభినా - మందానిల = మందవాయువుచే, ఉద్ధూత = కదల్పఁబడిన, కమలాకర = పద్మసరస్సుయొక్క, శోభినా = శోభవంటి శోభగల, నేత్రసహస్రేణ = వెయ్యి కండ్లచేత, చోదయామాస = ప్రేరణ చేసెను.

తా. మందవాయువుచే కొలనిలోని పద్మములు కదలినట్లుగా దేవేంద్రుఁడు తననేత్రకమలములుకదలునట్లు బృహస్పతిని కనుసైగఁజేసి చెప్పఁబోవుదానినిఁగూర్చి ప్రేరేపణముఁ జేసెను.

వ్యా. తత ఇతి.—తతో భగవత్ప్రశ్నానన్తరం, వాసవ ఇన్ద్రో, గురుం బృహస్పతిమ్ ని. 'గురూ గీష్పతి పిత్రాద్యౌ' ఇ త్యమరః మన్దానిలోద్ధూతో యః కమలాకరః స ఇవ శోభత ఇతి తేన తథోక్తేన, నేత్రాణాం సహస్రేణ చోదయామాస ప్రేరయామాస. సహస్రగ్రహణ మాస్థాతిశయార్థమ్ - అనిమిషాణామపి ప్రయత్నవశాదక్షిస్పన్దో న విరుధ్యతే.

స ద్వినేత్రం హరేశ్చక్షుస్సహస్రనయనాధికమ్,
వాచస్పతిరువాచేదం ప్రాంజలిర్జలజాసనమ్. 30

టీ. హరేః = ఇంద్రునికి, సహస్రనయనాధికం = వేయికన్నులకంటె యెక్కుడయిన, ద్వినేత్రం=రెండుకన్నులు గలది యగు, చక్షుః=కన్నుగా నున్న, సః=ఆబృహస్పతి, ప్రాంజలిః=నమస్కారము గలవాఁడై, జలజాసనం=బ్రహ్మనుగూర్చి, ప్రాహ=పలికెను

తా. వేయికండ్లచేత నింద్రుఁడు తెలుసుకోలేని సంగతులను రెండుకన్నులతో తెలుసుకొనుచున్నట్టియు నింద్రునికి రెండవకన్ను వలె నున్న బృహస్పతి బ్రహ్మను నమస్కరించి యిట్లనియె.

వ్యా. స ఇతి.—హరే రిన్ద్రస్య. ని. 'ఇన్ద్రో దుశ్చ్యవనో హరిః' ఇతి హలాయుధః సహస్రాణ్నయనేభ్యోఽధికం సహస్రనయనాధికమ్ - తదగోచరదర్శిత్వాదితి భావః. ద్వేనేత్రే యస్య తద్ద్వినేత్రమ్ - ప్రసిద్ధాచ్చక్షుషోఽయం విశేషఇత్యర్థః చక్షుః చక్షుర్భూతః, చక్షుష్ట్వారోపస్య ప్రకృతోపయోగాత్ పరిణామాలంకారః. స వాచస్పతిః కస్కాదిత్వాదలుక్స త్వే 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్ర' ఇత్యాదినా సత్యమితి స్వామీ - తన్న - ఛన్దోవిషయత్వాత్, ప్రాఞ్జలిః సన్, జలజాసనం బ్రహ్మాణమిదమువాచ.

ఏవం యదాత్థ భగవన్నామృష్టం నః పరైః పదమ్,
ప్రత్యేకం వినియుక్తాత్మా కథం న జ్ఞాస్యసి ప్రభో. 31

టీ. హేభగవన్ = ఓషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నుఁడా! యదాత్థ = ఏమిచెప్పితివో (ఓడిపోయినవారైతిరా? అని) అది, ఏవం = నిజమే. నః=మాయొక్క, పదం = అధికారము, పరైః=శత్రువులచే, ఆమృష్టం = హరింపఁబడినది. హేప్రభో = ఓప్రభూ, ప్రత్యేకం=(ప్రతివ్యక్తియందు) భిన్నముగా, వినియుక్తాత్మా =ప్రవేశపెట్టఁబడిన స్వరూపముగల (నీవు), కథం=ఎట్లు, నజ్ఞాస్యసి=ఎఱుఁగవు.

తా. భగవంతుఁడా! నీవు చెప్పినది సిక్కము. మాయధికారములను శత్రువు లాక్రమించికొనిరి. సర్వాంతర్యామి వగునీకుఁ దెలియనిదే మున్నది?

వ్యా. ఏవమితి.—హే భగవన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్న - యదాత్థ 'కృతవ్యావృత్తః పరైః' ఇతి యద్బ్రవీషి 'బ్రువః పఞ్చానామ్' - ఇత్యాదినాఽఽహాదేశః.' 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన వద్వా' ఇతి వర్తమాన ప్రయోగః వామనస్తు భ్రాన్తోఽయం

ప్రయోగ ఇత్యాహ 'ఆహేతి భూతే ఇల స్త్ర్భ్రమపది' తి. ఆహేత్యుపలక్షణమ్, తదే వమ్, సత్యమ్, నో౽స్మాకమ్. పదమధికారః షష్ఠైః శత్రుభిరామృష్టమాక్షిప్తమ్. హే ప్రభో, ప్రత్యేకం ప్రతిపురుషం, ఖనియుక్త్వాత్మా ప్రవేశితస్వరూపః. సర్వాన్తర్యామీ త్యర్థః. కథం, న జ్ఞాస్యసి నవేత్సి వర్తమానే౽పి వచనభఙ్గ్యా భవిష్యన్నిర్దేశః ప్రసిద్ధః 'అపహ్నవే జ్ఞః' 'అకర్మకాచ్చ' ఇత్యాత్మనేపదవికల్పః.

భవల్లబ్ధవరోదీర్ణస్తారకాఖ్యో మహాసురః,
ఉపప్లవాయ లోకానాం ధూమకేతురివోత్థితః. 32

అవ. చెప్పినదానినె విస్తరించుచున్నాఁడు.—

టీ. భవత్ = నీయొద్దనుండి, లబ్ధవరోదీర్ణః = పొందఁబడినవరముచే గర్వించిన, తారకాఖ్యః = తారకుఁడనే, మహాసురః = గొప్పరక్కసుఁడు, లోకానాం = లోకములయొక్క, ఉపప్లవాయ = నాశముకొఱకు, ధూమకేతుః ఇవ = తోఁకచుక్కమాడ్కి, ఉత్థితః = లేచి యున్నాఁడు.

తా. నీచే వరములఁ బొంది గర్వించిన తారకాసురుఁడు లోక నాశమునకుఁ దోఁకచుక్కవలె లేచి యున్నాఁడు.

అవ. ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి.—

వ్యా. భవదితి.—భవత స్త్వత్తో - లబ్ధేన వరేణోదీర్ణ ఉద్ధతః తారకఇత్యాఖ్యా నామధేయం యస్య స తారకాఖ్యః. మహానసురో మహాసురః, 'సన్ మహత్పర మోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' ఇతి తత్పురుషః. ధూమకేతురుత్పాతవిశేష ఇవ, లోకానాముపప్లవాయోపద్రవాయోత్థిత ఉత్పన్నః.

పురే తావన్తమేవాస్య తనోతి రవిరాతపమ్,
దీర్ఘికాకమలోన్మేషో యావన్మాత్రేణ సాధ్యతే. 33

టీ. అస్య = ఈతారకునియొక్క, పురే = పురమున, రవిః = సూర్యుఁడు, యావన్మాత్రేణ = ఎంతమాత్రముచేతను, దీర్ఘికాకమలోన్మేషః = బొడ్డన బావులయందలి కమలముఁలువికసించడము, సాధ్యతే = సాధించఁబడుచున్నదో, తావన్తమేవ ఆతపం = అంతటి యెండనే, తనోతి = చేయుచున్నాఁడు.

తా. సూర్యుఁడు భయముచే తారకుని పట్టణములయందలి బావులు మున్నగువానియందలి పద్మములు వికసించుట కెంత వేఁడిమి కావలయునో అంతకుఁదప్ప అధికముగా వేఁడిమిఁ జూపఁడనుట.

వ్యా. పురఇతి.—అస్య తారకస్య, పురే రవిః సూర్యస్తావన్తం తావన్మాత్ర మేవాతపం తనోతి. యావన్మాత్రేణ యావత్యేవ - యావతీ మాత్రా మితిర్యస్య యావ న్మాత్రం - తేన వా - అల్పపరిమాణే నేత్యర్థః. ని. 'మాత్రా పరిచ్ఛదే - అల్పేచ పరి మాణే సా మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః. దీర్ఘికాసు క్రీడావాపీషు - కమలానాము న్మేషో వికాసః. సాధ్యతే నిష్పాద్యతే, కఠోరకిరణోఽపి మన్దోష్ణః సన్నేవ తద్భీత్యా పురే ప్రకాశత ఇత్యభిప్రాయః.

సర్వాభిస్సర్వదా చన్ద్రస్తం కళాభి ర్నిషేవతే,
నాదత్తే కేవలాం లేఖాం హరచూడామణీకృతామ్. 34

టీ. చంద్రః=చంద్రుఁడు, తం=ఆతారకాసురుని, సర్వదా=కృష్ణపక్షమునందును, సర్వాభిః కళాభిః = అన్నికళలతో, నిషేవతే = సేవించుచున్నాఁడు, కేవలాం హర చూడామణీకృతాం లేఖాం = ఈశ్వరుఁడు శిరోభూషణముగాఁ జేసికొన్న కళను మాత్రము, నాదత్తే = స్వీకరింపఁడు.

తా. చంద్రుఁడు శుక్లకృష్ణపక్షములయం దాతారకాసురుని ఈశ్వరమౌళిఘటితముకాని కళలన్నిటితోడను సేవించుచున్నాఁడు.

వ్యా. సర్వాభిరితి.—చన్ద్రస్తం తారకం, సర్వదా కృష్ణపక్షేఽపీత్యర్థః. సర్వాభిః కలాభిర్నిషేవతే. ని. 'కలా తు షోడశో భాగః' ఇత్యమరః. కేవలాం, హరచూడా మణీకృతాం శివశిరోమణీకృతాం లేఖాం, నాదత్తే న గృహ్ణాతి.

వ్యావృత్తగతిరుద్యానే కుసుమస్తేయసాధ్వసాత్,
న వాతి వాయుస్తత్పార్శ్వే తాళవృన్తానిలాధికమ్. 35

టీ. వాయుః = వాయుమూర్తి, కుసుమస్తేయసాధ్వసాత్ - కుసుమ = పూల యొక్క, స్తేయ=దొంగతనమువలని, సాధ్వసాత్ = భయమువలన, ఉద్యానే = పూల తోఁటయందు, వ్యావృత్తగతిః = సంచారములేనివాఁడై, తత్పార్శ్వే = ఆతారకుని ప్రక్కను, తాళవృంతానిలాధికం = విసనకఱ్ఱ వీచుటవలనవచ్చిన గాలికంటె నెక్కు వగా, న వాతి=విసరఁడు.

తా. ఉద్యానపుష్పముల దొంగతనఁపుభయమువలన గాలి తారకాసురు నెడబాయక ప్రక్కనె యుండి విసనకఱ్ఱతో విసరినదాని కంటె నెక్కువగా విసరక సేవించును.

వ్యా. వ్యావృత్తేతి.—వాయుః, స్తేనస్య భావః కర్మ వా స్తేయం చౌర్యమ్ 'స్తేనా ద్య న్నలోపశ్చ' ఇతి యత్ప్రత్యయో నలోపశ్చ. కుసుమానాం స్తేయం -

తస్మాత్ స్త్రైయమాభిగాద్దక్షా ద్వా-సాధ్వసం భయం-తస్మాద్ధేతోరుద్యానే, వ్యావృత్త గతిః నివృత్తోద్యానసంచారః సన్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. తత్పార్శ్వే పక్షమిమాపే, తాలస్య వృన్తై రుద్గృహ్యతే - తాలస్యేవ వృన్తమస్యేతి వా తాలవృన్తం - తస్యానిలాద్వ్యజనసంచారపవనాదధికం యథా తథా న వాతి. ని 'వ్యజనం తాలవృన్తకమ్' ఇత్యమరః.

పర్యాయసేవాముత్సృజ్య పుష్పసమ్భారతత్పరాః,
ఉద్యానపాలసామాన్యమృతవస్తముపాసతే. 36

టీ. ఋతవః = వసంతాదిఋతువులాఱును, పర్యాయసేవాం = ఒకరైన పిమ్మట మఱియొక్కరు సేయుచువచ్చిన, ఉత్సృజ్య=విడిచి, పుష్పసంభారతత్పరాః = పూలఁగూర్చుటయం దాసక్తి కలవై, ఉద్యానపాలసామాన్యం = తోఁటమాలీలతో సరిగా, తం=ఆ తారకాసురుని, ఉపాసతే = సేవించుచున్నవి.

తా. ఆఱుఋతువులును ఒకరైన పిమ్మట మరియొకరివంతున విడచి పూల నిచ్చుటలో మాలీవారితో సరిగా సేవించుచున్నవి. (అనఁగా నన్ని ఋతువులు తారకుని పట్టణమున నెల్లకాలమున నుండునట్లు శిక్షించినాఁ డనుట.

వ్యా. పర్యాయేతి.— ఋతవః షడ్వసన్తాదయః, పర్యాయసేవాం క్రమసేవాముత్సృజ్య, పుష్పాణాం-సంభారే సంగ్రహే - తత్పరాః ఆసక్తాః సన్త ఇత్యర్థః. ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ' ఇత్యమరః. ఉద్యానపాలై రుద్యానాధికృతైః - సామాన్యం సాధారణం యథా భవతి తథా, తం తారకముపాసతే సేవన్తే; శీతోష్ణాదిదోష ప్రకాశనం తు దూరాపాస్త మిత్యర్థః.

తస్యోపాయనయోగ్యాని రత్నాని సరితాం పతిః,
కథమప్యమ్భసామన్తరానిష్పత్తేః ప్రతీక్షతే. 37

టీ. సరితాం పతిః=సముద్రుఁడు, తస్య=ఆతారకాసురునికి, ఉపాయనానాం=కానుకలకు, యోగ్యాని = అర్హములగు, రత్నాని = రత్నములను, అంభసాం అంతః= నీళ్ళలో, ఆనిష్పత్తేః = పరిపక్వమునొందువఱకు, కథమపి = అతికష్టముచే, ప్రతీక్షతే= నిరీక్షించుచున్నాఁడు.

తా. సముద్రుఁడు మంచిరత్నములు పుట్టి పూర్ణముగా ముదిరి కాంతి గలవి యొప్పు డగును, తారకుని కెప్పుడు కానుకపట్టి దయ సంపాదింతు నని యెదురు చూచును.

వ్యా. తస్యేతి.— సరితాం పతిః సముద్రస్తస్య తారకస్యోపాయనానాం ప్రాభృతానాం-యోగ్యాని. ని. 'ప్రభృతం తు ప్రదేశనమ్, ఉపాయనమ్' ఇత్యమరః. రత్నాన్యమ్భసామన్తరానివృత్తేః పరిపాకపర్యన్తమ్ వికల్పాదసహూసః. కథమపిమహాతా యత్నేన, ప్రతీక్షతే కదా వా పరిపచ్యేరన్నిత్యైకాగ్ర్యేణ పాలయతీత్యర్థః.

జ్వలన్మణిశిఖా శ్చైనం వాసుకిప్రముఖా నిశి,
స్థిరప్రదీపతామేత్య భుజంగాః పర్యుపాసతే. 33

టీ. చ=ఇంతేకాదు, జ్వలన్మణిశిఖాః=ప్రకాశించుచున్న మాణిక్యజ్వాలలుగల, వాసుకిప్రముఖాః = వాసుకిమున్నగు, భుజంగాః=సర్పములు, నిశి=రాత్రియందు, స్థిరప్రదీపతాం=ఆఱని దీపము లగుటను, ఏత్య=పొంది, ఏనం=ఈతారకాసురుని, పర్యుపాసతే=కొలుచుచున్నారు.

తా. జీవరత్నములగు నాగమణులను ధరించువాసుకి మున్నగు సర్పములు ఆరిపోని దీపములుగా వానియింటియందు దీపస్థానములనుండి తారకుని సేవించుచున్నవి.

వ్యా. జ్వలదితి.—కిం చేతిచార్థః. జ్వలన్త్యో - మణీనాం శిరోరత్నానాం - శిఖా జ్వాలా-యేషాం తే, వాసుకిప్రముఖా, భుజఙ్గాః సర్పాః - సిద్ధాశ్చ ధ్వన్యన్తే. ని. 'భుజఙ్గః సిద్ధసర్పయోః' ఇత్యమరః. నిశి, 'స్థిరప్రదీపతామనిర్వాణదీపత్వమేత్యైనం తారకం, పర్యుపాసతే పరివృత్య సేవన్తే.

తత్కృతానుగ్రహాపేక్షీ తం ముహుర్దూతహారితైః,
అనుకూలయతీన్ద్రోఽపి కల్పద్రుమవిభూషణైః. 39

టీ. ఇన్ద్రోఽపి = ఇంద్రుఁడును, తత్కృతానుగ్రహాపేక్షీ - తత్ = ఆతారకునిచే, కృత=చేయఁబడిన, అనుగ్రహ = దయను, అపేక్షీ = కోరుచున్నవాఁడై, ముహుః= మాటికి, దూతహారితైః = దూతలచే నంపఁబడిన, కల్పద్రుమవిభూషణైః=కల్పవృక్షముల నుండి పుట్టిన నగలతో, తం=ఆతారకుని, అనుకూలయతి=ఇష్టునిగాఁజేసికొనుచున్నాఁడు.

తా. దేవేంద్రుఁడును ఆతారకాసురునికి కల్పవృక్షజాతములగు రత్నములతో కానుకలఁ బెట్టి వానిదయను కోరుచున్నాఁడు.

వ్యా. తత్కృతేతి.—ఇన్ద్రోఽపి, తేన తారకేణ కృతం తత్కృతమనుగ్రహం ప్రసాద మపేక్షత ఇతి తథోక్తః సన్, ముహు ర్దూతహారితై ర్దూతప్రాపితైః, కల్ప

ద్రుమాణాం విభూషణైః తత్ప్రియార్థైరిత్యర్థః. తం తారక మనుకూలయత్యనుకూలం కరోతి.

ఇత్థమారాధ్యమానోఽపి క్లిశ్నాతి భువనత్రయమ్,
శామ్యేత్ప్రత్యపకారేణ నోపకారేణ దుర్జనః. 40

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, ఆరాధ్యమానోఽపి = పూజింపఁబడుచున్నవాఁడైనను, భువనత్రయం=మూఁడులోకములను, క్లిశ్నాతి = ఖేదపెట్టుచున్నాఁడు, దుర్జనః=దుష్టుఁడు, ప్రత్యపకారేణ = మారుకీడు సేయుటచే, శామ్యేత్ =శమించును. ఉపకారేణ = మేలు చేయుటచే, నశామ్యేత్ =శమింపఁడు.

తా. ఇట్లు పూజింపఁబడుచు ముల్లోకములను దుఃఖపెట్టుచున్నాఁడు. దుష్టుఁ డుపకారముచేయఁగా శాంతిఁ బొందఁడు. అపకారమే చేయవలయును.

వ్యా. ఇత్థమితి.—ఇత్థముక్తప్రకారేణ, రవి శశి పవనోదధి భుజఙ్గ సురేన్ద్రైరారాధ్యమానోఽపి, భువనత్రయం, క్లిశ్నాతి పీడయతి; తథాహి - దుర్జనః, ప్రత్యపకారేణ ప్రతీకారేణైవ, శామ్యేచ్ఛాన్తో భవేత్, ఉపకారేణ తు న శామ్యేత్ - ప్రత్యుత ప్రకుప్యతీతి భావః.

తేనామరవధూహస్తైః సదయాలూనపల్లవాః,
అభిజ్ఞాశ్ఛేదపాతానాం క్రియన్తే నన్దనద్రుమాః. 41

టీ. తేన=ఆతారకునిచే, అమరవధూహస్తైః=సురాంగనాహస్తములచే, సదయాలూనపల్లవాః = దయతోఁ గోయఁబడిన చిగుళ్లుగల, నందనద్రుమాః = నందనవృక్షములు, ఛేదపాతానాం=నఱుకుపాటులకు, అభిజ్ఞాః=ఎఱుఁగునట్టివిగా, క్రియంతే=చేయఁబడుచున్నవి.

తా. దేవతాస్త్రీల మృదువగుహస్తములతోఁ దయతోఁ గోయఁబడు చిగుళ్లుగల నందనవనవృక్షములు నఱుకులకు దెబ్బలకు నలవాటుపడినవి

వ్యా. తేనేతి.—తేన తారకేణామరవధూహస్తైః సుకుమారైరితిభావః. తైరపి సదయం - ఆలూనా అవతంసార్థం ఛిన్నాః-పల్లవా యేషాం తే, నన్దనద్రుమాః. ఛేదాశ్చ పాతాశ్చ ఛేదపాతాస్తేషామ్, అభిజానన్తీత్యభిజ్ఞాః, కృద్యోగాత్ కర్మణి షష్ఠీ, క్రియన్తే.

వీజ్యతే స హి సంసుప్తశ్శ్వాససాధారణానిలైః,
చామరైస్సురబన్దీనాం బాష్పశీకరవర్షిభిః. 42

టీ. హి=ఏకారణమువలన, సః=ఆతారకుఁడు, సంసుప్తస్సన్ = నిద్రితుఁడైనను, శ్వాససాధారణానిలైః - శ్వాససాధారణ = ఊర్పుతో సమానమగు, అనిలైః=గాలిగల యట్టియు, బాష్పశీకరవర్షిభిః - బాష్ప = కన్నీళ్లయొక్క, శీకర = తుంపరలను, వర్షిభిః=కురియుచున్న, సురబందీనాం=చెఱపెట్టఁబడిన దేవతాస్త్రీలయొక్క, చామరైః= వింజామరలచే, వీజ్యతే=విసరఁబడుచున్నాఁడు.

తా. వాఁడు నిద్రించునప్పుడు చెఱపెట్టఁబడిన దేవాంగనలు కన్నీళ్లతో, వీచుచుండు చామరములనుండి పుట్టినగాలిని శీకరయుక్తముగాఁ జేసి యూపిరి గాలికంటె నెక్కువలేనట్టు విసరుచున్నారు. వాఁడు నిద్రించునప్పుడె వీరు దుఃఖశాంతి కేడ్చుట యని భావము.

వ్యా. వీజ్యత ఇతి —హి యస్మాత్ కారణాత్, స తారకః. సంసుప్తః సన్ శ్వాససాధారణో నిశ్వాససమానోఽనిలో యేషాం తైః. 'తతోఽప్యాధిక్యే నిద్రాభఙ్గభయాదితి భావః బాష్పశీకరవర్షిభిః - తాసాం స్త్రీణాం రోదనస్యాయమవసరఇతి భావః. సురబన్దీనాం సురప్రగ్రహస్త్రీణాం సంబన్ధిభిః. ని, 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బన్ద్యామ్' ఇత్యమరః. చామరైర్వీజ్యతే.

ఉత్పాట్య మేరుశృఙ్గాణి క్షుణ్ణాని హరితాం ఖురైః,
ఆక్రీడపర్వతాస్తేన కల్పితాః స్వేషు వేశ్మసు. 43

టీ. తేన=ఆతారకునిచే, హరితాం = సూర్యాశ్వములయొక్క, ఖురైః = గొరిజలచే, క్షుణ్ణాని=చూర్ణములైన, మేరుశృంగాణి=మేరుపర్వతశిఖరములను, ఉత్పాట్య= పెల్లగించి, స్వేషువేశ్మసు=తన యిండ్లయందు, ఆక్రీడపర్వతాః = క్రీడాపర్వతములుగా, కల్పితాః=చేయఁబడినవి.

తా. సూర్యాశ్వములచే సలగఁగొట్టఁబడిన మేరుపర్వత శృంగములను ఆతారకుఁడు తనయిండ్లయందు క్రీడాశైలములుగాఁ బెట్టుకొన్నాఁడు.

వ్యా. ఉత్పాట్యేతి.— తేన తారకేణ హరితాం సూర్యాశ్వానామ్. ని, 'హరిత్ సూర్యే చ సూర్యాశ్వే వర్ణే చ హరితే దిశి' ఇతి విశ్వః. ఖురైః శఫైః, క్షుణ్ణాని చూర్ణితాని, ఏతేన తేషామత్యౌన్నత్యం సూచితం మేరుశృఙ్గాణ్యుత్పాట్య స్వేషు వేశ్మసు-వేశ్మస్వితి బహువచనేనాస్య భువనత్రయనివాసః సూచితః, ఆక్రీడన్త్యేష్వి త్యాక్రీడాః-తే చ తే పర్వతాః, కల్పితాః కృతాః.

మన్దాకిన్యాః పయశ్శేషం దిగ్వారణమదావిలమ్,
హేమామ్భోరుహసస్యానాం తద్వాప్యో ధామ సాంప్రతమ్. 44

టీ. సాంప్రతం=ఇప్పుడు, మందాకిన్యాః = వియద్గంగకు, దిగ్వారణమదావిలం-దిగ్వారణ=దిగ్గజములయొక్క, మద=మదముచే, ఆవిలం = కలుషమగు, పయః = నీరే, శేషం=అవశిష్టమైయున్నది. (బంగారపుకమలము లెచ్చట నున్న వనఁగా) హేమాంభోరుహసస్యానాం - హేమాంభోరుహ = బంగారుపద్మము లనెడు, సస్యానాం=పైరులకు, తద్వాప్యః=ఆతారకుని దిగుడుబావులు, ధామ=తావు.

తా. ఇప్పు డాకాశగంగానదిలో మదమెక్కిన దిగ్గజముల యొక్క మదముచే కలకల చేయఁబడిన నీరె యున్నది. బంగారపు కమలము లన్నియో ఆతారకాసురుని దిగుడుబావులలో నున్నవి.

వ్యా. మన్దాకిన్యా ఇతి.— సాంప్రతం, సంప్రతి, మన్దాకిన్యా భాగీరథ్యాః, దిగ్వారణానాం దిగ్గజానాం - మదై రావిలం కలుషం, పయో జలమేవ, శిష్యత ఇతి శేషం శిష్టమ్, కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః. 'త్రిష్వశేషస్త్రియుజ్యతే' ఇతి నపుంసకత్వమ్, తర్హి కనకకమలాని క్వ గతానీత్యాహ-హేమేతి.— హేమామ్భోరుహాణ్యేవ సస్యాని తేషాం తు, తస్య వాప్యస్తద్వాప్యః ఏవ ధామ స్థానమ్, సర్వాణ్యప్యుత్పాట్య స్వదీర్ఘికాస్వేవ ప్రతిరోపితవానిత్యర్థః.

భువనాలోకనప్రీతిస్స్వర్గిభిర్నానుభూయతే,
ఖిలీభూతే విమానానాం తదాపాతభయాత్పథి. 45

టీ. తదాపాతభయాత్ - తత్ = ఆతారకునియొక్క, ఆపాత=తాఁకుటవలని భయాత్ = భయమువలన, విమానానాం = విమానములయొక్క, పథి = మార్గము, ఖిలీభూతేసతి=పాడైనదగుచుండఁగా, స్వర్గిభిః = దేవతలచే, భువనాలోకనప్రీతిః-భువన=లోకములయొక్క, ఆలోకన=చూచుటయందలి, ప్రీతిః=ప్రేమ, నానుభూయతే=అనుభవింపఁబడలేదు.

తా. దేవతలు తొల్లిటివలె లోకములఁ జూచుటకు విమానము లెక్కి చరించునపుడు తారకుఁ డగపడి తాడనఁ జేయు ననుభీతిచే ఆ మార్గమునే విడిచిరి.

వ్యా. భువనేతి.—తస్య తారకస్యాపాతాత్ సమాపత్తేర్భయాద్విమానానాం పథి, ఖిలీభూతేఽప్రహతీభూతే సతి. ని. 'ద్వేఖిలాప్రహతే సమే' ఇత్యమరః. స్వర్గిభిర్దైవైర్భువనానామాలోకనే ప్రీతిర్నానుభూయతే.

యజ్వభిస్సంభృతం హవ్యం వితతేష్వధ్వరేషు సః,
జాతవేదోముఖాన్మాయీ మిషతామాచ్ఛినత్తి నః. 46

టీక. యజ్వభిః=విధిగా యజ్ఞముచేసినవారిచే, వితతేషు అధ్వరేషు = చేయఁబడినయాగములయందు, సంభృతం = ఈయఁబడిన, హవ్యం = హవిస్సును, మాయీ = మాయగల, సః=ఆతారకుఁడు, నః=మేము, మిషతాం = చూచుచున్నవారల మగుచుండఁగా, జాతవేదోముఖాత్ = అగ్ని యనుముఖమునుండి, ఆచ్ఛినత్తి = బలవంతముగా లాగికొనుచున్నాఁడు.

తా. ఈమాయావంతుఁడు యజ్ఞకర్తలు మాకొఱకై మాముఖమగు నగ్నియందువ్రేల్చిన హోమద్రవ్యమును బలవంతముగా తాను లాగికొని తీసుకొనుచున్నాఁడు.

వ్యా. యజ్వభిరితి.—యజ్వభిర్విధివదిష్టవద్భిః. ని. 'యజ్వా తు విధినేష్టవాన్' ఇత్యమరః 'సుయజోర్ఙ్వనిప్' ఇతి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః. వితతేష్వధ్వరేషు యజ్ఞేషు, సంభృతం దత్తం హవ్యం హవిర్మాయీ మాయావీ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిప్రత్యయః. తారకో నోఽస్మాకం, మిషతాం పశ్యతామ్ - పశ్యత్సు సత్స్విత్యర్థః. 'షష్ఠీచానాదరే' ఇతి షష్ఠీ, జాతవేదా వహ్నిరేవ ముఖం తస్మా జ్జాతవేదోముఖాదాచ్ఛినత్తి-ఆక్షిప్య గృహ్ణాతీత్యర్థః.

ఉచ్చైరుచ్చైశ్శ్రవా స్తేన హయరత్నమహారి చ,
దేహబద్ధ మివేన్ద్రస్య చిరకాలార్జితం యశః. 47

టీ. కించ=మరియు, తేన=ఆతారకునిచే, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైన, ఉచ్చైశ్శ్రవాః=ఆపేరుగల, హయరత్నం = అశ్వశ్రేష్ఠము, దేహబద్ధం = రూపు దాల్చిన, చిరకాలార్జితం = చాలకాలముసంపాదించిన, ఇంద్రస్య=ఇంద్రునియొక్క, యశఇవ=కీర్తియో యనునట్లు, అహారి=హరింపఁబడెను.

తా. మరియు దేవేంద్రుని గొప్పకీర్తిని హరించునట్లుగా నుచ్చైశ్శ్రవ మనుగుఱ్ఱము అపహరింపఁబడెను.

వ్యా. ఉచ్చైరితి.— కించేతి చార్థః, తేన తారకేణోచ్చైరున్నత ఉచ్చైశ్శ్రవా నామ, హయో రత్నమివ హయరత్నమశ్వశ్రేష్ఠః. ని. 'రత్నంశ్రేష్ఠే మణావపి' ఇతి విశ్వః. అస్య శుభ్రత్వాదుత్ప్రేక్షతే - దేహబద్ధం బద్ధదేహమ్ మూర్తిమదిత్యర్థః. ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః, చిరకాలార్జితమిన్ద్రస్య యశ ఇవాహార్యపహృతమ్.

తస్మిన్నుపాయాస్సర్వే నః క్రూరే ప్రతిహతక్రియాః,
వీర్యవన్త్యౌషధానీవ వికారే సాన్నిపాతికే. 48

అవ. ఆ దైత్యుని సామాదియుపాయముల నేల మాపరాదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. క్రూరే=క్రూరుఁడగు, తస్మిన్=ఆరక్కసునియందు, నః=మాయొక్క, సర్వే ఉపాయాః = అన్నియుపాయములును, సాన్నిపాతికే = సాన్నిపాతకరోగమందు, (సన్నిపాత మనఁగా: వాతపిత్తశ్లేష్మముల మూఁటియొక్కసమానముగా నగు నాధిక్యత.) వీర్యవన్త్యౌషధానీవ = సారవంతము లగుమందులవలె, ప్రతిహతక్రియాః = నిష్ఫల ప్రయోగము లయినవి.

తా. సన్నిపాతజ్వరమందు మందులు గుణ మీయనట్లు మా సామాదు లచ్చట నుపయోగము లైనవి కావు.

వ్యా. తస్మిన్నితి.— క్రూరే ఘాతుకే. ని. 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్యమరః. తస్మిన్నసురే, నోఽస్మాకం. సర్వ ఉపాయాః, సన్నిపాతస్య దోషత్రయస్య ప్రకోపజే సాన్నిపాతికే-వికారే జ్వరాదౌ 'సన్నిపాతాచ్చ' ఇతి వక్తవ్యాట్ఠక్, వీర్యవన్తి సారవన్త్యౌషధానీవ, ప్రతిహతక్రియా విఫలప్రయోగా భవన్తి.

జయాశా యత్ర చాస్మాకం ప్రతిఘాతోత్థితార్చిషా,
హరిచక్రేణ తేనాస్య కణ్ఠే నిష్కమివార్పితమ్. 49

అవ. తాము చేసినక్రియల ప్రతిహతత్వమునే చెప్పుచున్నారు.—

టీ. చ=ఇంతేకాదు, యత్ర = (నిజముగా మేము గెలిచెద మని) ఏహరిచక్రమునందు, అస్మాకం=మాకు, జయాశా=జయాశ (ఆసీత్ = ఆయెనో), ప్రతిఘాతోత్థితార్చిషా-ప్రతిఘాత=కొట్టుటచే, ఉత్థిత=వెడలిన, అర్చిషా=జ్వాలగల, తేన హరిచక్రేణ= ఆహరిచక్రముచే, అస్య=ఈతారకునియొక్క, కంఠే=కంఠమున, నిష్కం=వక్షస్థలాలంకారము, అర్పితమివ = అర్పించబడినదివలె (ఆసీత్=ఆయెను), తానే వానివక్షస్థలమునకు పతకమువలె నాయెను.

తా. మాకు హరిచక్రము సాధించు ననునమ్మక ముండెనుగాని అదియు వానికి ప్రతిక్రియ చేయలేదు.

అవ. తదేవ ప్రతిహతక్రియత్వమాహ.—

వ్యా. జయాశేతి.—కిం చేతి చార్థః, నూనమనేన హరిచక్రేణ, వయంజేష్యామ ఇతి యత్ర హరిచక్రేఽస్మాకం, జయాశా విజయాశంసా - ఆసీదితి శేషః. ప్రతి

ఘాతేన ప్రతిహత్యా - ఉత్థితార్చిషోద్గతతేజసా, తేన, హరిచక్రేణ విష్ణోః సుదర్శనే నాస్య తారకస్య కణ్ఠే, నిష్కమురోభూషణమర్పితమివే త్యుత్ప్రేక్షా, స్వయ మేవ నిష్కమివ స్థితమిత్యర్థః. తారకశిరశ్ఛేదాయ హరిణా చక్రం త్యక్తం తదపి నష్టశక్తి జాతమితి భావః. ని. 'సాష్టేశతే సువర్ణానాం హేమ్న్యురోభూషణే పలే, దీనారే ఒపి చ నిష్కోఒస్త్రీ' ఇత్యమరః.

తదీయాస్తోయదేష్వద్య పుష్కరావర్తకాదిషు,
అభ్యస్యన్తి తటాఘాతం నిర్జితైరావతా గజాః. 50

టీ. అద్య=ఇప్పుడు, నిర్జితైరావతాః=జయింపఁబడిన యైరావతముగల, తదీయాః గజాః=వానియేనుఁగులు, పుష్కరావర్తకాదిషు = పుష్కరము ఆవర్తకము మున్నగు; తోయదేషు=మేఘములయందు, తటాఘాతం=వప్రక్రీడను, (అనఁగా దంతములదురద పోవుట కొడ్డులనడ్డముగా కొట్టుట.) అభ్యస్యంతి=నేర్చుకొనుచున్నవి.

తా. ఐరావతము మున్నగు నేనుఁగుల గెల్చిన తారకుని యేనుఁగులు పుష్కరావర్తక మేఘములయందు వప్రక్రీడ నలవాటు చేసికొనుచున్నవి.

వ్యా. తదీయా ఇతి.—అద్య సంప్రతి, నిర్జితః ఐరావతో యైస్తే తథోక్తాః. తస్య తారకస్యేమే తదీయాః, గజాః, పుష్కరాశ్చావర్తకాశ్చ నామాదయో యేషాం తేషు, తోయదేషు మేఘేషు, తటాఘాతం వప్రక్రీడామభ్యస్యన్తి.

తదిచ్ఛామో విభో స్రష్టుం సేనాన్యం తస్య శాన్తయే,
కర్మబంధచ్ఛిదం ధర్మం భవస్యేవ ముముక్షవః. 51

టీ. తత్=కాఁబట్టి, విభో=ప్రభువా! ముముక్షవః = మోక్షముఁ గోరువారు, భవస్య=సంసారముయొక్క, శాంతయే=నివృత్తికొఱకు, కర్మ బంధచ్ఛిదం=కర్మ యనెడు కట్టును ద్రుంచెడు, ధర్మమివ = పరమాత్మజ్ఞానకారణహేతువగు జ్ఞానమునువలెను, తస్య= ఆతారకునియొక్క, శాంతయే=నాశముకొఱకు, సేనాన్యం=సేనానాయకుని, స్రష్టుం= సృజించుటకొఱకు, ఇచ్ఛామః = కోరుచున్నాము.

తా. కావున ప్రభువా! సంసారబంధమును ద్రెంచువారు దానికి కారణమగుధర్మము నెట్లు కోరుదురో దుర్మార్గుఁడగు తారకుని వధకై సేనానాయకుని మేము కోరుచున్నాము.

వ్యా. తదితి.—తత్ తస్మాత్ కారణాత్, హేవిభో స్వామిన్, మోక్తుం భవం త్యక్తుమిచ్ఛవో ముముక్షవో విరక్తా, భవస్య సంసారస్య, శాన్తయే నివృత్తయే,

కర్త్రైవ బన్ధస్తం ఛినత్తీతి కర్మబన్ధచ్ఛిత్ తం, ధర్మమివ - ఆత్మజ్ఞానహేతుభూతమితి శేషః. 'తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతి' ఇతి జ్ఞానాదేవముక్తిః-తస్య తారకస్య శాన్తయే నాశాయ, సేనాం నయతీతి సేనానీశ్చమూపతిః. 'సత్సూద్విష-' ఇత్యాదినా క్విప్. తం సేనాన్యం కఞ్చిత్, స్రష్టుమిచ్ఛామః - వయమితి శేషః.

గోప్తారం సురసైన్యానాం యం పురస్కృత్య గోత్రభిత్,
ప్రత్యానేష్యతి శత్రుభ్యో బన్దీమివ జయశ్రియమ్. 52

టీ. సురసైన్యానాం = దేవతాసేనలయొక్క, గోప్తారం = రక్షకుఁడగు, యం= ఏసేనానాయకుని, పురస్కృత్య=ముందిడుకొని, గోత్రభిత్=ఇంద్రుఁడు, జయశ్రియం= జయలక్ష్మిని, బందీంఇవ = బందికాఁగాఁ జేయఁబడిన స్త్రీనివలెను, శత్రుభ్యః=పగవారి నుండి, ప్రత్యానేష్యతి=తిరిగి తీసుకొనివచ్చును. కావున సేనానాయకుని సృజింపు మని యన్వయము.

తా. సేనానాయకుఁ డుండిన, పోయినసంపద నింద్రుఁడు చెఱ పెట్టఁబడిన స్త్రీనివలె పగవానినుండి తీసికొని వచ్చును,

వ్యా. గోప్తారమితి.—సురసైన్యానాం దేవతాసేనానాం, గోప్తారం రక్షితారం, యం సేనాన్యం, పురస్కృత్య పురోధాయ 'పురోఽవ్యయమ్' ఇతి గతిత్వాత్ 'నమస్పురసోర్గత్యోః' ఇతి సకారః. గాం పృథ్వీం త్రాయన్త ఇతి గోత్రాస్తాన్భినత్తీతి గోత్రభిదిన్ద్రో, జయశ్రియం. బన్దీమివ బన్దీకృతాం స్త్రియమివ, శత్రుభ్యః సకాశాత్ ప్రత్యానేష్యప్రతి,త్యాహరిష్యతి. తం స్రష్టుమితి పూర్వేణ సంబన్ధః.

వచస్యవసితే తస్మిన్ ససర్జ గిరమాత్మభూః,
గర్జితానన్తరాం వృష్టిం సౌభాగ్యేన జిగాయ యా. 53

టీ. తస్మిన్ వచసి అవసితే = ఆబృహస్పతిమాట ముగిసినదికాఁగా, ఆత్మభూః= బ్రహ్మ, గిరం=మాటను, ససర్జ=పలికెను. యా=ఏమాట, సౌభాగ్యేన = మనోహరత్వముచే, గర్జితానంతరాం = గర్జనయొక్క యనంతరమునఁ బుట్టిన, వృష్టిం = వర్షమును, జిగాయ=జయించెనో ? (గర్జనకు ఫలము వర్ష మెట్లో వీరివిన్నపమునకు ఫలము బ్రహ్మ మాట యనుట.)

తా. బృహస్పతి మాట నిలిపేవఱకు బ్రహ్మ మాటలాడెను. ఎట్లుండె ననఁగా నామాటలాడుట గర్జనానంతరమున వర్షము కురిసిన

నెట్లు సార్థకమో గర్జనకు వీరివిన్నపమునకు సార్థకత్వమువెచ్చిన బ్రహ్మ మాటట్లుండె ననుట. (అనఁగా వీరిమొఱవిని యేమొ బ్రహ్మ చెప్పుచున్నాఁ డనుట.)

వ్యా. వచసీతి.—కస్మిన్ బార్హస్పత్యే,వచస్యవసితే పరిసమాప్తే సత్యాత్మభూర్బ్రహ్మా గిరం వాచం, ససర్జ జగాదేత్యర్థః. యా గీః, సౌభాగ్యేన మనోహరత్వేన 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్యచ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః. గర్జితాద్గర్జితస్యవా - అనన్తరం ప్రవృత్తాం వృష్టిం, జిగాయ జితవతీ, గర్జితఫలత్వాద్వృష్టేరివ తద్విజ్ఞాపనఫలత్వాద్గిరః సుభగత్వమితి భావః.

సంపత్స్యతే వః కామోఽయం కశ్చిత్కాలః ప్రతీక్ష్యతామ్,
న త్వస్య సిద్ధౌ యాస్యామి సర్గవ్యాపారమాత్మనా. 54

టీ. వః=మీయొక్క, అయంకామః = ఈకోర్కె, సంపత్స్యతే = కాఁగలదు. కశ్చిత్ కాలః=కొంతకాలము, ప్రతీక్ష్యతాం = నిరీక్షింపఁబడుఁగాక, తు=మరేమున్నను, అస్య=ఈసేనానాయకునియొక్క, సిద్ధౌ = అయ్యేవిషయములో, ఆత్మనా=నాచే, సర్గవ్యాపారం=సృష్టిచేయుటనుగూర్చి, నయాస్యామి=పొందేవాఁడనుగాను.

తా. మీకోర్కె యగును. కొద్దికాలము నిరీక్షింపవలెను. ఈ సృష్టిని నేను చేయను.

వ్యా. సంపత్స్యత ఇతి.—అయం, వో యుష్మాకం, కామో మనోరథః. సేనానీరూపః, సంపత్స్యతే సేత్స్యతి, కశ్చిత్కియానపి, కాలః ప్రతీక్ష్యతామ్. తు కింతు, తస్య సేనాన్యః, సిద్ధౌ విషయ, ఆత్మనా స్వయం, సర్గః సృష్టి రేవ-వ్యాపారస్తం, న యాస్యామి, నాహం స్రక్ష్యామీత్యర్థః.

ఇతస్స దైత్యః ప్రాప్తశ్రీర్నేతఏవార్హతి క్షయమ్,
విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తు మసామ్ప్రతమ్. 55

అవ. ఎందుచేత ననఁగా చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఇతః=నావలననే, ప్రాప్తశ్రీః=పొందఁబడిన వృద్ధి గలవాఁడగు, సః దైత్యః=ఆరక్కసుఁడు, ఇతః ఏవ=నావలననే, క్షయం = నాశనముఁగూర్చి, నార్హతి=తగఁడు. విషవృక్షోఽపి=విషపుఁజెట్టయినను, సంవర్ధ్య=పెంచి, స్వయం=తానే, ఛేత్తుం = నఱుకుటకు, అసాంప్రతం=యుక్తము కాదు.

తా. ఆరాక్షసుఁడు నావలననే యైశ్వర్యాద్యభివృద్ధిపొందిన వాఁడు. నావలననే వాఁడు నాశనమున కర్హుఁడుగాఁడు. (కారణ మేమ

నఁగా, విషవృక్షమునైనను తానే పెంచి తానే నఱుకుట యుక్తము కానేరదు.)

అవ. కుత ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. ఇత ఇతి.—ఇతో మత్త ఏవ, ప్రాప్తశ్రీర్లబ్ధోదయః, సదైత్య స్తారకాసుర, ఇతో మత్త ఏవ, క్షయం నాశం, నార్హతి. తథాహి, అన్యో వృక్షస్తావదాస్తామ్, విషస్య వృక్షో విషవృక్షోఽపి. సంవర్ధ్య కుతశ్చిత్కారణాత్సమ్యగ్వర్ధయిత్వా, స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రత మనర్హః. అసాంప్రత మిత్యనేన నిపాతేనాభిహితత్వాద్వృక్ష ఇతి ద్వితీయాన్తో న భవతి - అనభిహితే కర్మణి ద్వితీయానభిధానాత్ - యథాఽఽహ వామనః—'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న విభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాత్' ఇతి.

వృతం తేనేదమేవ ప్రాఙ్మయా చాస్మై ప్రతిశ్రుతమ్,
వరేణ శమితం లోకానలం దగ్ధుం హి తత్తపః. 56

టీ. ప్రాక్=పూర్వము, తేన=వానిచే, ఇదమేవ = దేవతలచే చావకుండుటయే, వృతం=కోరఁబడెను. మయా=నాచే, అస్మై=ఇతనికొఱకై, ప్రతిశ్రుతం=ప్రతిజ్ఞ సేయఁబడినది. లోకాన్ = లోకములను, దగ్ధుం=కాల్చుటకు, అలం=తగిన, తత్ తపః=వాని తపము, వరేణ=వరమిచ్చుట చే, మయా=నాచే, శమితం=ఆర్పఁబడినది.

తా. తొల్లి యీవరమే వాఁడడిగెను. దానినే వాని కిచ్చి లోకములఁ గాల్చుటకుఁ జాలిన వానితపోగ్నిని యీ స్వల్పమాత్రముచే నార్పి వేసితిని.

వ్యా. వృతమితి.—ప్రాక్పూర్వం, తేనాసురేణేదమేవ దేవైరవధ్యత్వమేవ, వృతం ప్రార్థితమ్, మయా, చాస్మై తారకాయ, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం 'ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్యకర్తా' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, కర్తవ్యం చైతదిత్యాహ-లోకాన్దగ్ధుమలం శక్తం 'పర్యాప్త వచనేష్వలమర్థేషు' ఇతి తుమున్ప్రత్యయః. తస్య తపస్తత్తపో, వరేణ వరదానేన, శమితం హి - మయేతి శేషః.

సంయుగే సాంయుగీనం తముద్యన్తం ప్రసహేత కః,
అంశాదృతే నిషిక్తస్య నీలలోహితరేతసః. 57

టీ. సంయుగే = యుద్ధమందు, ఉద్యంతం = పూనికదాల్చినట్టియు, సాంయుగీనం=రణకుశలుఁడగు, తం = వానిని, నిషిక్తస్య = (ఒకానొకక్షేత్రమున) స్రవింపఁ

బడిన, నీలలోహితరేతసః అంశాత్ ఋతే = శివునియొక్క రేతోభాగముకంటె, (ఇతరుఁడు) కః=ఎవఁడు, ప్రసహేత=సహించును. (ఓడింపఁగలఁ డనుట.)

తా. యుద్ధకుశలుఁ డగుతారకుని యీశ్వరరేతోంశభవుం డెవఁడైన నోడించవలయుఁగాని యితరుఁడు చాలఁడు.

వ్యా. సంయుగ ఇతి.—సంయుగే యుద్ధ ఉద్యన్తం వ్యాప్రియమాణమ్, సంయుగేసాధుం సాంయుగీనమ్ 'ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్' ఇతి ఖఞ్ప్రత్యయః. తం తారకం, నిషిక్తస్య క్వచిత్ క్షేత్రే క్షరితస్య. వి. 'నీలః కణ్ఠే లోహితశ్చ కేశేష్వి'తి నీలలోహిత ఇతి పురాణమ్, ఇతి స్వామీ. తస్య నీలలోహితస్య ధూర్జటేః, రేతసః శుక్రస్యాంశాదృతేఽంశం వినాఽన్యః కః, ప్రసహేతాభిభవేత్ 'ప్రసహనమభిభవే' ఇతి వృత్తికారః.

స హి దేవః పరంజ్యోతి స్తమః పారే వ్యవస్థితమ్,
పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ధిర్న మయా న చ విష్ణునా. 58

అవ. ఎట్టీశ్వరుఁ డింతటి శక్తిగలవాఁ డనఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

టీ. సః దేవః = పరమేశుఁడు, తమసః = తమోగుణముయొక్క, పారే=పరమునందు, వ్యవస్థితం=ఉన్నట్టి, పరంజ్యోతిర్హి=పరమాత్మగదా, (కనుకనే) విష్ణునా = విష్ణుమూర్తిచేతను, పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ధిః = పొందఁదగిన ప్రభావాతిశయము గలవాఁడు, న=కాఁడు. మయా = నాచేతను, (పొందఁదగినప్రభావాతిశయముగలవాఁడు) న= కాఁడు.

తా. ఆయన తమోగుణమునకావల నున్నాఁడు. (తమోగుణము లేదనుట.) ఆయన శక్తి నేను విష్ణువును తెలిసికొనలేకపోయినాము.

కథమసావీదృక్ శక్తిరిత్యాహ.—

వ్యా. స ఇతి.—స దేవో నీలలోహిత స్తమసః-పారే పరతో వ్యవస్థితం తమోగుణాతీతం, పరం జ్యోతిః పరమాత్మాహి. అత ఏవ మయా పరిచ్ఛిన్నప్రభావర్ధిరవగాఢమహిమాతిశయో, న భవతి. తథా విష్ణునా చ న; అత స్తస్యాసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః.

ఉమారూపేణ తే యూయం సంయమ స్తిమితం మనః,
శంభోర్యతధ్వమాక్రష్టుమయస్కాన్తేన లోహవత్. 59

అవ. ఇప్పుడాయనయంశతోనుత్పత్తినిఁగూర్చి యుపాయముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తేయూయం=ఆకార్యార్థుల రగుమీరు, సంయమస్తిమితం = సమాధినిశ్చల మైన, శంభోః = హరునియొక్క, మనః = మనస్సును, ఉమారూపేణ = పార్వతీదేవి సౌందర్యముచే, అయస్కాంతేన = సూదంటుఱాతిచే, లోహవత్ = ఇనుమునుబోలె, ఆక్రష్టుం=లాగుటకు, యతధ్వం=యత్నింపుఁడు.

తా. తపోనియమములో నున్న యీశ్వరునిమనస్సును పార్వతీ సౌందర్యముతో ఇనుము సూదంటుఱాతితోనుబోలె యాకర్షింపుఁడు.

సంప్రతి తదంకోత్పత్తావుపాయం దర్శయతి.—

వ్యా. ఉమేతి.—తే కార్యార్థినో యూయం, సంయమస్తిమితం సమాధి నిశ్చలం, శంభోర్మన, ఉమారూపేణోమాసౌన్దర్యేణ. ని. 'రూపం స్వభావే సౌన్దర్యే నాణకే పశుశబ్దయోః, గ్రన్థావృత్తౌ నాటకాదావాకారశ్లోకయోరపి' ఇతి విశ్వః. అయస్కాన్తేన మణివిశేషేణ 'కస్కాదిషు చ' ఇతి సకారః. లోహవ దయోధాతుమివ 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయో మృగ్యః.ఆక్రష్టుమాహర్తుం యత ధ్వముద్యుక్తా భవత.

ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుముభయోర్బీజమాహితమ్,
సా వా శంభోస్తదీయా వా మూర్తిర్జలమయీ మమ. 60

అవ. ఇంతకంటె వేరేగతి లేదనుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉభయోః=(బ్రహ్మారుద్రులమగు) మాయిరువురయొక్క, ఆహితం=ఉంచఁ బడిన, బీజం = తేజస్సును, వోఢుం = తాల్చుటకు (ధరించుటకు), సా ఉమావా = ఆపార్వతీదేవి, శంభోః=ఈశ్వరవీర్యమునుదాల్చుటకును, తదీయా=ఆయష్టమూర్తిదగు, జలమయీ = నీటిరూపమునసున్న, మూర్తిర్వా = రూపమయినను, మమ = నాయొక్క వీర్యమును దాల్చుటకు, ఉభేఏవ=ఇరువురే, క్షమే=సమర్థులు.

తా. మా యిరువురియొక్క వీర్యముల ధరించుట కిరువురే సమర్థులు. హరవీర్యమునుధరించుట కుమయు నావీర్యము ధరించుట కీశ్వరుని యష్టమూర్తులలో నొక్కమూర్తి యగుజలమును సమర్థము లైన వనుట.

న చ గత్యన్తరమస్తీత్యాహ.—

వ్యా. ఉభే ఇతి.—ఉభయోః శంభోర్మమ, చాహితం నిషిక్తం, బీజం తేజో, వోఢుం సోఢుం, సావోమా, శంభోరష్టమూర్తేస్తస్యేయం తదీయా, జలమయీ

మూర్తిర్వా మమ, ఉభే ఏవ క్షమే, న తృతీయేత్యర్థః. వా శబ్దో ద్వంద్వార్థే నత్వ న్యార్థే ఏతదేవోదాహృత్యేత్థమేవ వ్యాఖ్యాతం గణవ్యాఖ్యానే. అత్ర దీపకాలంకారః ప్రాకరణికయోరుమామహేశ్వరయోరప్రాకరణికయోర్బ్రహ్మజలమూర్త్యోశ్చైవ మ్యస్య గమ్యత్వాత్. యథాహ భోజరాజః—'ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాం చౌప మ్యస్య గమ్యత్వే దీపకమ్' ఇతి; న చేయం తుల్యయోగితా తస్యాః కేవలప్రస్తుతవిషయత్వేన కేవలాప్రస్తుతవిషయత్వేన చోక్తానాసితి.

తస్యాత్మా శితికణ్ఠస్య సైనాపత్యముపేత్య వః,
మోక్ష్యతే సురబన్దీనాం వేణీర్వీర్యవిభూతిభిః. 61

టీ. తస్య శితికంఠస్య = ఆయీశ్వరునియొక్క, ఆత్మా=పుత్త్రుఁడు, వః=మీకు. సైనాపత్యం=సేనాధిపత్యమును, ఉపేత్య=పొంది, వీర్యవిభూతిభిః = శౌర్యసంపదలచే, సురబందీనాం=చెఱపెట్టఁబడిన దేవతాంగనలయొక్క, వేణీః=జడలను, మోక్ష్యతే=విప్పుచున్నాఁడు.

తా. ఆ యీశ్వరసుతుఁడు మీకు సేనానాయకత్వమునంది తన బలముచే రక్కసుం దునిమి చెఱలోనున్న సురాంగనల సంస్కారహీనములగు జడలను విప్పఁగలఁడు.

వ్యా. తస్యేతి.—తస్య, శితికణ్ఠస్యాష్టమూర్తేరాత్మా, పుత్ర ఇత్యర్థః. వి. 'ఆత్మా వై పుత్త్రనామాఽసి' ఇతి శ్రుతేః. వో యుష్మాకం, సేనాపతేర్భావః సైనాపత్యమ్. 'పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్' ఇతి యక్ప్రత్యయః. ఉపేత్య ప్రాప్య, వీర్యవిభూతిభిః శౌర్యసంపత్తిభిః, సురబన్దీనాం వేణీర్మోక్ష్యతే విస్రంసయిష్యతి, తారకాసురం హనిష్యతీతి భావః.

ఇతి వ్యాహృత్య విబుధాన్విశ్వయోనిస్తిరోదధే,
మనస్యాహితకర్తవ్యాః తేఽపి దేవా దివం యయుః. 62

టీ. విశ్వయోనిః = బ్రహ్మ, విబుధాన్ = దేవతలనుఁగూర్చి, ఇతి=ఇట్లు, వ్యాహృత్య=చెప్పి, తిరోదధే = కనుమరఁగెను. తే దేవా అపి=ఆదేవతలును, మనసి=మనసులో, అహితకర్తవ్యాః = ఉంచఁబడిన చేయఁదగుపనులుగలవారై, దివం=స్వర్గమును గూర్చి, యయుః=పోయిరి.

తా. ఇట్లు చెప్పి బ్రహ్మ కనుమరంగెను. చేయఁదగుపనులకై సురలు స్వర్గమున కేగిరి.

వ్యా. ఇతీతి.—విశ్వస్య-యోనిః కారణమ్. ని. 'యోనిః స్త్రీణాం భగస్థానే కారణే తామ్రికే పణ' ఇతి వైజయన్తీ. బుధాన్ సురానితి, వ్యాహృత్యాభిధాయ, తిరోదధేఽన్తర్హితవాన్. తే దేవా అపి, మనస్యాహితం కర్తవ్యం యైస్తే తథోక్తాః సన్తో, దివం స్వర్గం, యయుః ప్రాపుః.

తత్ర నిశ్చిత్య కన్దర్పమగమత్పాకశాసనః,
మనసా కార్యసంసిద్ధౌ త్వరాద్విగుణరంహసా. 63

టీ. పాకశాసనః = ఇంద్రుఁడు, తత్ర = తారకస్వాధీనకార్యములో, కందర్పం= మారుని, నిశ్చిత్య=నిశ్చయించి, (సాధకునిగా ననుట) కార్యసంసిద్ధౌ = పని నెఱవేఱుటలో, త్వరా ద్విగుణరంహసా-త్వర = తొందరచే, ద్విగుణ=రెండురెట్లగు, రంహసా= వేగముగల, మనసా = మనస్సుతో, అగమత్ = పోయెను.

తా. ఇంద్రుఁడు తారకునిమనస్సును స్వాధీనపఱుచుటలో మారుని నిశ్చయించి మనస్సులో తొందరపాటుతో మన్మథుని తలఁచుకొనెను.

వ్యా. తత్రేతి.—పాకో నామ కశ్చిదసురస్తస్య శాసన ఇన్ద్రస్తత్ర తారకచిత్తాకర్షణకృత్యే, కందర్పం నిశ్చిత్య - సాధకత్వేనేతి శేషః. కార్యసంసిద్ధౌ, త్వరయాత్సుక్యేన - ద్వౌ గుణౌ యస్య తద్ద్విగుణం ద్విరావృత్తం - రంహో వేగో-యస్య తేన తథోక్తేన. ని. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాది జ్యేన్ద్రియాముఖ్య తన్తుషు' ఇతి వైజయన్తీ, మనసాఽగమత్ సస్మారేత్యర్థః. గమేర్లుఙ్, ఇదిత్వాచ్ఛ్లేరఙాదేశః.

అథ స లలితయోషిద్భ్రూలతాచారుశృఙ్గం
రతివలయపదాఙ్కే చాపమాసజ్య కణ్ఠే,
సహచరమధుహస్తన్యస్తచూతాంకురాస్త్ర
శ్శతమఖముపతస్థే ప్రాఞ్జలిః పుష్పధన్వా. 64

టీ. అథ = తలఁచినపిమ్మట, సః = తలంచఁబడిన, పుష్పధన్వా = పుష్పాస్త్రుఁడు, లలిత యోషిద్భ్రూలతా చారుశృంగం - లలిత = సుందరులగు, యోషిత్ = స్త్రీలయొక్క, భ్రూలతా = తీఁగవంటికనుబొమలవలె, చారు = సుందరమగు, శృంగం=కొనలుఁగల, చాపం = ధనుస్సును, రతివలయపదాంకే - రతి=రతీదేవియొక్క, వలయపద = కంకణస్థానములు, అంకే = గుఱుతులుగల, కంఠే = కంఠమువందు, ఆసజ్య = తగిలించి, (అనఁగా రతీదేవి కౌఁగిలించుకొనినప్పుడు కంకణములు నొక్కిన నొక్కులు కంఠప్రదేశమునందుఁ గలవు. అట్టి కంఠమునం దనఁగా భుజమునకుఁ దగిలించినవిల్లు కంఠమునే చేరియుండును గాన కంఠ మని చెప్పంబడినది.) సహచర

మధుహస్తన్యస్తచూతాంకురాస్త్రః - సహచర=మిత్రుఁడగు, మధు=వసంతునియొక్క, హస్త=చేతియందు, న్యస్త=ఉంచఁబడిన, చూతాంకుర=మావిమొలకయనెడు, అస్త్రః=బాణముగలవాఁడై, ప్రాంజలిం = చేతులు మోడ్చి, శతమఖం=సురేంద్రుని, ఉపతస్థే=కలసికొనెను.

తా. ఇంద్రుఁ డిట్లు తలఁపఁగా స్త్రీలకనుబొమలవలె సుందరములగు కొనలుగలధనుస్సును రతీదేవి కంకణము లొత్తుటచే గురుతులుగల కంఠప్రదేశమున (అనఁగా భుజమునకు) బాణముఁ దగిలించి, మిత్రుఁడగు వసంతునిచేతియందు మావిమొగ్గను బాణముగలవాఁడై మోడ్చినచేతులుకలవాఁడై ఇంద్రునిఁ గలసికొనెను.

ఇది కుమారసంభవమహాకావ్యమున
రెండవసర్గము ముగిసెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ స్మరణానన్తరమ్, సన్మృత ఇత్యర్థః. పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామః. 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనఙ్. ని. 'లలితం త్రిషు సుందరమ్' ఇత్యమరః. లలితాయాః సున్దర్యా-యోషితో-భ్రువౌ లతే ఇవ-చారుణీ-శృఙ్గే కోటీ యస్య తత్తథోక్తం చాపమ్, రతిః స్మరప్రియా. ని. 'రతిః స్మరప్రియా' ఇత్యమరః. తస్యా - వలయపదాని కఙ్కణస్థానాన్యఙ్కశ్చిహ్నం యస్య స తథోక్తే కంఠ, ఆసజ్య లగయిత్వా, చాపకంఠవిశేషణాభ్యాం శృంగారైకనిధేస్త్రిభువనైకవీరస్య శృఙ్గారవీరోపకరణేషు తుల్యరసత్వం వ్యజ్యతే. సహచరస్య సఖ్యుర్మధోర్వసన్తస్య హస్తే న్యస్తం చూతాఙ్కురమేవాస్త్రం యస్య స తథోక్తః. ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్, శతమఖమిన్ద్రముపతస్థే సంగతవాన్, సంగతికరణార్థాదాత్మనేపదమ్.

అత్ర స్వభావోక్తిః. 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్' ఇతి. మాలినీవృత్తమేతత్ - 'ననమయయ యుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాలిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే బ్రహ్మసాక్షాత్కారో నామ
ద్వితీయః సర్గః.

———

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

తృ తీ య స ర్గ ము



తస్మిన్ మఘోనస్త్రిదశాన్ విహాయ
సహస్రమక్ష్ణాం యుగపత్ పపాత,
ప్రయోజనాపేక్షితయా ప్రభూణాం
ప్రాయశ్చలం గౌరవమాశ్రితేషు. 1

టీ. మఘోనః=ఇంద్రునియొక్క, అక్ష్ణాం = కనులయొక్క, సహస్రం = వేయి, త్రిదశాన్ = సురలను, విహాయ=వదలి, తస్మిన్ = ఆమన్మథునియందు, యుగపత్=ఒకేసారి, పపాత=పడెను. ప్రాయః=తఱచుగా, ప్రభూణాం=ప్రభువులకు, ఆశ్రితేషు = సేవకులయందు, గౌరవం=ఆదరము, ప్రయోజనాపేక్షితయా - ప్రయోజన = కార్యమును, అపేక్షితయా = కోరుటచే, చలం=చంచలమైనది.

తా. కార్యప్రధానులు గావున ప్రభువులు కార్యావసరమును బట్టి యితరదేవతలున్నను వేయికండ్లతో నింద్రుఁడు మన్మథునిఁజూచెను.

వ్యా. తస్మిన్నితి.—మఘోన ఇన్ద్రస్యాక్ష్ణాం సహస్రం, త్రిరావృత్తా దశపరిమాణమేషామితి త్రిదశాన్ దేవాన్. 'సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే' ఇతి బహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే' ఇతి డచ్ప్రత్యయః, ఉక్తార్థత్వాత్ సుచోనివృత్తిః. విహాయ త్యక్త్వా, తస్మిన్ కామే, యుగపత్ పపాత, సహస్రేణాక్షిభిరద్రాక్షీదిత్యాదరాతిశయోక్తిః. నను సుచిరపరిచితానేకసురపరిత్యాగేన భగవతో మహేన్ద్రస్య కథమకాణ్డే తస్మిన్నేకస్మిన్ పక్షపాత ఇత్యాశఙ్క్యార్థాన్తరం న్యస్యతి. ప్రాయో భూమ్నా ప్రభూణామాశ్రితేషు సేవకేషు విషయే. గౌరవమాదరః. ప్రయోజనాపేక్షితయా కార్యార్థిత్వేన హేతునా, చలం చఞ్చలమ్. ఫలతన్త్రాః ప్రభవో న తు గుణతన్త్రా ఇతి భావః.

స వాసవేనాసనసన్నికృష్ట
మితో నిషీదేతి విసృష్టభూమిః,

భ ర్తుః ప్రసాదం ప్రతిగృహ్య మూర్ధ్నా 2
వక్తుం మిథః ప్రాక్రమతైవమేనమ్.

టీ. సః=ఆమదనుఁడు, వాసవేన=ఇంద్రునిచే, ఆసనసన్నికృష్టం-ఆసన=సింహాసనమునకు, సన్నికృష్టం=దగ్గరగా, ఇతః=ఇచ్చట, నిషీద = కూరుచుండుము, ఇతి=ఇట్లు, విసృష్టభూమిః - విసృష్ట = (మారుఁడు కూరుచుండుటకుఁగా) విడువఁబడిన, భూమిః= ప్రదేశముగలవాఁడై, భర్తుః = ఏలికయగు నింద్రునియొక్క, ప్రసాదం = దయను, మూర్ధ్నా=శిరస్సుచే, ప్రతిగృహ్య=స్వీకరించి, (ప్రతినంద్య=గౌరవించి, పాఠాంతరం) మిథః=రహస్యమున, ఏనం = ఈయింద్రునిఁగూర్చి, ఏవం = చెప్పఁబోవుభంగిని, వక్తుం= మాటలాడుటకు, ప్రాక్రమత = ప్రారంభించెను.

తా. మన్మథునికి తనసింహాసనముదగ్గరనే కూర్చుండుటకుఁ దావునిడ దాని కింద్రునియందుఁ దన కున్న భక్తి ప్రకటమగున ట్లాయన యాజ్ఞాప్రకారముగాఁ గూర్చుండి యేకాంతమున మన్మథుఁడు చెప్పఁ బోవుభంగిని మాటలాడుటకు మొదలిడెను.

వ్యా. సఇతి.—స కామో, వాసవేనేన్ద్రేణాసనస్య సింహాసనస్య - సన్నికృష్టం సన్నిహితమాసనసన్నికృష్టం యథా తథా శేషష్ఠ్యాఽయం సమాసః. కృద్యోగలక్షణ యా తు న 'న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్' ఇతి షష్ఠీనిషేధాత్, ఇతో నిషీదేహో పవిశేతి, విసృష్టభూమిర్దత్తావకాశః సన్, భర్తుః స్వామినః, ప్రసాదమనుగ్రహం మూర్ధ్నా ప్రతినన్ద్య సంభావ్య మిథో రహసి. ని. 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్య మరః. ఏనమిన్ద్రమేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, వక్తుం, ప్రాక్రమతోపక్రాన్తవాన్ *
'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' ఇత్యాత్మనేపదమ్.

ఆజ్ఞాపయ జ్ఞాతవిశేష పుంసాం
లోకేషు యత్ తే కరణీయమస్తి,
అనుగ్రహం సంస్మరణప్రవృత్త
మిచ్ఛామి సంవర్ధితమాజ్ఞయా తే. 3

టీ పుంసాం=పురుషులయొక్క, జ్ఞాతవిశేష - జ్ఞాత = తెలియఁబడిన, విశేష= సామర్థ్యముకలవాఁడా ! లోకేషు = లోకములయందు, తే=నీకు, కరణీయం=చేయఁ దగినది, యత్=ఏదో, (తత్=దానిని,) ఆజ్ఞాపయ = సెలవిమ్ము. సంస్మరణప్రవృత్తం - సంస్మరణ = స్మరించుటచే, ప్రవృత్తం=పుట్టిన, తే=నీయొక్క, అనుగ్రహం=దయను, ఆజ్ఞయా=ఆజ్ఞచే, సంవర్ధితం = వృద్ధినొందినదానినిగా చేయుటకు, ఇచ్ఛామి = కోరుచున్నాను.

తా. పురుషుల శక్తి నెఱుఁగు ప్రభువా! లోకములలో నీకుఁ జేయవలసినపని యేమున్నదో దానిని సెలవిచ్చి స్మరించుటచే నీకు నాయందున్నదయ నభివృద్ధిఁబఱుచుటకుఁ బ్రార్థించుచున్నాను. (నీవు కోరిన కార్యము నేఁ జేయుటచే నీకు నాయందున్నదయకుఁ దార్కాణము కావున పనిగొనుమనుట).

వ్యా. ఆజ్ఞాపయేతి.—హే పుంసాం, జ్ఞాతవిశేష జ్ఞాతసార - జ్ఞాతపుంవిశేషేత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్ సమాసః. ఆజ్ఞాపయ-తదితి శేషః. ఉత్తరవాక్యే యచ్ఛబ్దప్రయోగాన్న పూర్వవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగనిర్బన్ధః. కిం తదిత్యాహ = లోకేషు, తే తవ, యత్, కరణీయం కర్తవ్యమస్తి; సంస్మరణేన - ప్రవృత్తముత్పన్నం తే తవానుగ్రహం ప్రసాదమాజ్ఞయా నియోగేన, సంవర్ధితం వృద్ధిం గమితమిచ్ఛామి- సంస్మరణకృతమనుగ్రహం కేనచిన్నియోగేన వర్ధయ-క్వచిత్ కర్మణి నియుంక్ష్వేత్యర్థః. అన్యథా మే నాస్తి పరితోష ఇతి భావః. తుమున్నన్తపాఠే ణిజర్థే యత్నః కార్యః.

కేనాభ్యసూయా పదకాంక్షిణా తే నితాన్తదీర్ఘైర్జనితా తపోభిః,
యావద్భవత్యాహితసాయకస్య మత్కార్ముకస్యాస్య నిదేశవర్తీ. 4

అవ. లోకములో నాకు సాధ్యముకానిదే లేదని చెప్పుచున్నాఁడు.

టీ. పదకాంక్షిణా=(ఇంద్ర) పదివినిఁగోరుచున్న, కేన=ఎవనిచే, నితాంతదీర్ఘైః= మిక్కిలి గొప్పవియగు, తపోభిః = తపస్సులచే, తే=నీకు, అభ్యసూయా = అసూయ, జనితా=పుట్టింపఁబడెను, (వానినిఁ జెప్పుము) యావత్ = ఏకారణమువలన, సః=వాఁడు (నీపగవాఁడు), ఆహితసాయకస్య.- ఆహిత = సంధానము చేయఁబడిన, సాయకస్య = బాణముగల, అస్య మత్కార్ముకస్య=ఈ నావింటికి, నిదేశవర్తీ=ఆజ్ఞకు లోఁబడినవాఁడు, భవతి=అగుచున్నాఁడు.

తా. ఇంద్రపదము నెవ్వఁడేని గోరుచుండెనేమో ఘోరతపంబుల వానిఁ బేర్కొనుము. గుఱివెట్టినబాణముచే బాణమునకు స్వాధీనుఁ జేసెదను. (అనఁగా మన్మథబాణపీడితులఁ జేసెదను. స్త్రీలకు లొంగినవా రనుట.)

ఆవ. న చ మే కిఞ్చిదసాధ్యమస్తీత్యాహ.—

వ్యా. కేనేతి.—పదకాఙ్క్షిణా స్వారాజ్యకామేన, కేన పుంసా, నితాన్తదీర్ఘై రతిప్రభూతైస్తపోభిస్తే తవాభ్యసూయేర్ష్యా, జనితా - తం బ్రూహీతి శేషః. కిమర్థమ్.

యావద్యతః స భవదైవ్యర్యాహితసాయకస్య సంహితబాణస్యాస్య మత్కార్ముకస్య, నిదేశే వర్తత ఇతి నిదేశవర్త్యాజ్ఞాపకో, భవతి. అవిలమ్బేనైవ భవిష్యతీత్యర్థః. 'వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్.

అసమ్మతః క స్తవ ముక్తిమార్గం పునర్భవక్లేశభయాత్ప్రపన్నః,
బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు సున్దరీణామారేచితభ్రూచతురైః కటాక్షైః. 5

అవ. ఇప్పుడు ధర్మాదిచతుర్వర్గమున మోక్షమునుద్దేశించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తవ=నీకు, అసమ్మతః = ఇష్టుఁడుకాని, కః=ఎవఁడు, పునర్భవ క్లేశభయాత్-పునర్భవ = తిరిగీ పుట్టువుయొక్క, క్లేశ = దుఃఖమువలని, భయాత్ = భయమువలన (సంసారసంబంధ మగు జరామరణాదిభయమువలన), ముక్తిమార్గం = మోక్షపుదారిని, ప్రపన్నః = పొందెనో, తం=వానిని, వద=చెప్పుము, (ఎందు కనఁగా?) సః=వాఁడును, ఆరేచిత భ్రూ చతురైః - ఆరేచిత = ఒక్కొక్కటిగాఁ ద్రిప్పఁబడిన, భ్రూ=కనుబొమలచే, చతురైః = అందముగల, సుందరీణాం = అందగత్తెలయొక్క, కటాక్షైః= క్రేగంటిచూపులచే, బద్ధః = కట్టఁబడినవాఁడై, చిరం=చాలకాలము, తిష్ఠతు = ఉండుఁగాక.

తా. నీ కిష్టములేక యెవ్వఁడేని మోక్షమును బొందఁదలఁచి సంసారమార్గమును రోసెనా? వానిఁ జెప్పుము. వానినిప్పుడే సుందరాంగనల కడగంటిచూపులచే చిరకాలము కట్టఁబడువానినిగాఁ జేసెదను.

అవ. సంప్రతి చతుర్వర్గే మోక్షమధికృత్యాహ.—

వ్యా. అసమ్మతఇతి.—తవాసమ్మతః కః పునర్భవః పునరుత్పత్తిః - సంసార ఇతి యావత్. తత్ర యే క్లేశా జన్మజరామరణాదయస్తేభ్యో భయాత్, ముక్తిమార్గం ప్రపన్నస్తం వద. యతః సోఽప్యారేచితాభిరేకైకశో వివర్తితాభిర్భ్రూభిశ్చతురైః సున్దరీణాం కటాక్షైర్బద్ధశ్చిరం తిష్ఠతు; ఆరేచితలక్షణం తు. వి. 'స్యాద్భ్రువోర్లలితాక్షేపాదేకస్యా ఏవ రేచితమ్, తయోర్మూలసముత్క్షేపం కౌటిల్యాద్భ్రుకుటిం విదుః.' ఇతి.

అధ్యాపితస్యోశనసాఽపి నీతిం ప్రయుక్తరాగప్రణిధిర్ద్విషస్తే,
కస్యార్థధర్మౌ వద పీడయామి సిన్ధోస్తటావోఘ ఇవ ప్రవృద్ధః. 6

అవ. ధర్మార్థముల నుద్దేశించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉశనసా=శుక్రునిచే, నీతిం = నీతిశాస్త్రమును, అధ్యాపితస్యాపి = చదువఁబడినవాఁడైనప్పటికి, తే=నీయొక్క, ద్విషః=పగవాఁడైన, కస్య = ఎవనియొక్క, అర్థ

ధర్మౌ=అర్థధర్మములను, ప్రయుక్తరాగప్రణిధిః = ప్రయోగింపఁబడిన విషయాభిలాష యను దూతగలవాఁడనై, ప్రవృద్ధ=వృద్ధినొందిన, ఓఘః = ప్రవాహము, సింధోః = నదియొక్క, తటావివ=ఒడ్డులవలెను, పీడయామి=బాధించెదను, వద=చెప్పుము.

తా. నీపగవాఁ డసురుఁ డగు రాక్షసుండేని వాఁడు సాక్షాచ్ఛుక్రశిష్యుఁడైనను నాసామర్థ్యముచే వానియెదలో విషయాభిలాషఁ బుట్టించెదను. అది నదీప్రవాహము ఒడ్డులనుఁగూల్చినట్లు వాని యర్థధర్మములను గూల్చి వానిని నశింపఁజేయును.

అవ. ధర్మార్థావధికృత్యాహ.—

వ్యా. అధ్యాపితస్యేతి.—ఉశనసా శుక్రేణ, నీతిం నీతిశాస్త్రమధ్యాపితస్యాపి - అపిశబ్దాచ్ఛుక్రశిష్యాణామప్రధృష్యత్వం గమ్యతే 'గతిబుద్ధి.' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకాదిజ్ ధాతోర్ణ్యన్తాత్ ప్రధానే కర్మణి క్తః. 'అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః' ఇతి వచనాత్. తే ద్విషస్తవ శత్రోః కస్యార్థధర్మౌ, ప్రయుక్తః ప్రహితో రాగో విషయాభిలాష ఏవ ప్రణిధిర్దూతో - యేన సోఽహమ్. ని. 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి యాదవః. ప్రవృద్ధ, ఓఘః ప్రవాహః, సిన్ధోర్నద్యాస్తటావివ పీడయామి వద.

కామేకపత్నీవ్రతదుఃఖశీలాం లోలం మనశ్చారుతయా ప్రవిష్టామ్,
నితమ్బినీమిచ్ఛసి ముక్తలజ్జాం కణ్ఠే స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుమ్.7

అవ. కామము నుద్దేశించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏకపత్నీవ్రతదుఃఖశీలాం-ఏకపత్నీవ్రత = పాతివ్రత్యనియమముచే, దుఃఖశీలాం=దుఃఖస్వభావముగలదియు, చారుతయా = సుందరత్వముచే, లోలం=ఆసక్తిగల, మనః=(నీయొక్క) మనస్సును, ప్రవిష్టాం=ప్రవేశించినట్టి, కాం నితంబినీం=ఏసుందరవతిని, ముక్తలజ్జాం = విడువఁబడినసిగ్గుగలదియై, కంఠే=(నీయొక్క) కంఠమునందు, స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుం - స్వయంగ్రాహ=స్వయముగా గ్రహింపఁదగిన, నిషక్త=కలుసుకొనిన, బాహుం=భుజములుగలదానినిగాను, ఇచ్ఛసి=కోరుచున్నావు.

తా. పతివ్రతాత్వనియమముగల సుందరిని కోరితివా ? ఓ కామాదరము గలప్రభువా ? అట్లైన అదియే నిన్ను స్వయముగా గోరునట్లు చేసెదను. విస్తారముగాఁ జెప్పనేల? నీకొఱకై పతివ్రతనైన నావ్రతమునుండి తప్పింతును.

అవ. కామమధికృత్యాహ.—

వ్యా. కామితి.—ఏకః పతిర్యస్యాః సైకపత్నీ పతివ్రతా. 'నిత్యం సపత్న్యాదిషు' ఇతి జీప్. తస్యా వ్రతం పాతివ్రత్యం తేన - దుఃఖశీలాం దుఃఖస్వభావామ్ - దృఢవ్రతామిత్యర్థః. ని. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తే' ఇత్యమరః. చారుతయా సున్దరత్వేన హేతునా లోలం మనస్త్వచిత్తం. ప్రవిష్టాం కాం నితమ్బినీం నారీం, ముక్తలజ్జాం సతీం కణ్ఠే, స్వయంగ్రాహనిషక్తబాహుమ్ - స్వయం గృహ్ణాతీతి స్వయంగ్రాహః. 'విభాషా గ్రహః' ఇతి ణప్రత్యయః. న చ జలచర ఏవ గ్రాహ ఇతి నియమః. జలచరే గ్రాహ ఏవేతి నియమాదితి - స్వయంగ్రాహో చ సా నిషక్తబాహుశ్చ తాం తథాభూతామిచ్ఛసి - త్వదర్థే పతివ్రతామపి వ్రతాద్భ్రంశయిష్యామీత్యర్థః. ఏతచ్చేన్ద్రస్య పారదారికత్వాదుక్తమ్ - తథా చ శ్రుతిః—'అహల్యాయై జారః' ఇతి.

కయాఽసి కామిన్ సురతాపరాధాత్
పాదానతః కోపనయాఽవధూతః,
తస్యాః కరిష్యామి దృఢానుతాపం
ప్రవాళశయ్యాశరణం శరీరమ్. 8

అవ. స్వీయ పరకీయ సాధారణలను కాంతలలో పరకీయంజెప్పి మిగిలినవారిని గూర్చి చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. కామిన్ = కాముకుఁడవగు ఓఁడా! సురతాపరాధాత్ = పరస్త్రీని పొందుటను తప్పిదముచే, పాదానతః=నమస్కరించినను, కోపనయా = కోపస్వభావురాలగు, కయా=ఏస్త్రీచే, అవధూతః అసి=తిరస్కరింపఁబడితివి, తస్యాః=ఆస్త్రీయొక్క, శరీరం=దేహమును, దృఢానుతాపం = దృఢమైనపశ్చాత్తాపముఁ గలదిగాను, ప్రవాళశయ్యాశరణం=చివురుపానుపే రక్షకమైనదిగాను, కరిష్యామి=చేయుచున్నాను.

తా. ఓ కాముకుఁడా? పరస్త్రీనిఁ బొందితి వను కోపముచేఁ బ్రార్థించినను పోని కోపముగలదై యేవతె యుండెనో జెప్పుము. ఆస్త్రీశరీరము చివురుసెజ్జయే శరణమగునట్లుగా తపింపఁజేసెదను.

అవ. త్రివిధా నాయికా-స్వకీయా పరకీయా సాధారణీ చేతి-తత్ర పరకీయాం ప్రత్యుక్తమ్-ఇతరే ప్రత్యాహ —

వ్యా. కయేతి.—హేకామిన్ కాముక, సురతాపరాధాత్ అన్యాసఙ్గాదిత్యర్థః. పాదానతః ప్రణతః సన్, కోపనయా కోపశీలయా, కయా స్త్రియా అవధూత

స్తిరస్కృతోఽసి, తస్యాః శరీరం, దృఢానుతాపం గాఢపశ్చాత్తాపమత ఏవ, ప్రవాల శయ్యాశరణాం కరిష్యామీతి.

ప్రసీద విశ్రామ్యతు వీర వజ్రం
శరైర్మదీయైః కతమస్సురారిః,
బిభేతు మోఘీకృతబాహువీర్యః
స్త్రీభ్యోఽపి కోపస్ఫురితాధరాభ్యః. 9

టీ. వీర=పరాక్రమవంతుఁడా! ప్రసీద=అనుగ్రహింపుము, వజ్రం = వజ్రాయుధము, విశ్రామ్యతు = విశ్రమించుఁగాక, మదీయైఃశరైః=నా బాణములచే, మోఘీకృతబాహువీర్యః - మోఘీకృత = వ్యర్థముచేయఁబడిన, బాహువీర్యః = భుజశక్తిగలవాఁడై, కతమః సురారిః = ఏదేవతాపగతుఁడు, కోపస్ఫురితాధరాభ్యః - కోప=కోపముచే, స్ఫురిత = కదలుచున్న, అధరాభ్యః = క్రిందుపెదవులుగల, స్త్రీభ్యోఽపి=స్త్రీలనుండియు, బిభేతు=భయపడుఁగాక.

తా. ఓ వీరుఁడా! వజ్రాయుధము విశ్రాంతిపుచ్చుకొననిమ్ము. నీపగతుఁడెవఁడు దైత్యదానవాదులయం దుండెనో పేర్కొనుము. నా బాణములచేఁ దూలించి నీకుఁ గాదు కోపముచేఁ జలించు పెదవులుగల స్త్రీలకును భయఁపడఁజేసెదను.

వ్యా. ప్రసీదేతి.— హే వీర, ప్రసీద ప్రసన్నోభవ, వజ్రం కులిశం, విశ్రామ్యతు - ఉదాస్తామిత్యర్థః. మదీయైః శరైర్మోఘీకృతబాహువీర్యో విఫలీకృత భుజశక్తిః. కతమో దైత్యదానవాదిషు యః కశ్చన-సురారిః. 'వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్' ఇతి డతమచ్ప్రత్యయః. కోపేన స్ఫురితాధరాభ్యః స్త్రీభ్యోఽపి బిభేతు - కిము వక్తవ్యం పుమ్భ్య ఇత్యర్థః. సకృద్భీతః సర్వతో బిభేతీతి భావః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ.

తవ ప్రసాదాత్ కుసుమాయుధోఽపి
సహాయమేకం మధుమేవ లబ్ధ్వా,
కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణే
ర్ధైర్యచ్యుతిం కే మమ ధన్వినోఽన్యే. 10

టీ. (మిక్కిలి చెప్పుటచే నేమి?) తవ=నీయొక్క, ప్రసాదాత్ = దయవలన, కుసుమాయుధోఽపి = పుష్పశరుఁడనయ్యును (మిక్కిలి మృదులములుగాన దుర్బలాస్త్రుఁడ ననుట), (అహం=నేను), ఏకంమధుమేవ = ఒకవసంతుని, సహాయం=తోడును,

లబ్ధ్వా = పొంది, పినాకపాణేః = పరమేశ్వరునియొక్కయు, ధైర్యచ్యుతిం=ధైర్యము యొక్కనాశనమును, కుర్యాం=చేసెదను, అన్యే ధన్వినః=ఇతరధనుర్ధరులు, మే=నాకు, కే=ఎవరు (ఎదురనుట.)

తా. ప్రభువా! నేనైతే మిక్కిలి మృదువుగలపుష్పము లమ్ములుగాఁ గలవాఁడనె కాని ఒకవసంతుని సహాయముచే పినాకధరుఁడగుహరుని నిబ్బరమునైనను ద్రెంచఁగలను. మిగిలినశూరులు నాకే పాటి? లెక్కేమి యనుట.

వ్యా. తవేతి.—కిం బహునా? తవ ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, కుసుమాయుధో ఽప్యతిదుర్బలాస్త్రోఽప్యహమేకం, మధుం వసన్తమేవ, సహాయం లబ్ధ్వా. పినాకః పాణౌ యస్య స పినాకపాణిః 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా సప్తమ్యౌ' - తస్య హరస్యాపి, హరః పినాకీ చేత్యతిదారుణ ఇతిభావః ధైర్యచ్యుతిం ధైర్యహానిం, కుర్యాం కర్తుం శక్నుయామిత్యర్థః. 'శకి లిఙ్ చ' ఇతి శక్యార్థే లిఙ్. అన్యే ధన్వినో ధనుర్భృతో, మమకే న కేఽపీత్యర్థః. కింశబ్దః కుత్సాయాం. ని. 'కుత్సా ప్రశ్నవితర్కేషు క్షేపే కింశబ్ద ఇష్యతే' ఇతి శాశ్వతః.

అథోరుదేశాదవతార్య పాద
మాక్రాన్తి సంభావితపాదపీఠమ్,
సంకల్పితార్థే వివృతాత్మశక్తి
మాఖణ్డలః కామమిదం బభాషే. 11

టీ. అథ=మన్మథవాక్యానంతరమున, ఆఖండలః = ఇంద్రుఁడు, ఊరుదేశాత్ = తొడనుండి, పాదమ్=పాదమును, ఆక్రాన్తి సమ్భావిత పాదపీఠమ్-ఆక్రాన్తి=ఆక్రమించుటచే, సమ్భావిత=గౌరవింపఁబడిన, పాదపీఠమ్=కాలిపీఁటకలుగునట్లు, అవతార్య=దింపి, సంకల్పితార్థే - సంకల్పిత = నిర్దేశింపఁబడిన, అర్థే=ఈశ్వరచిత్తము నాకర్షించువిషయములో, వివృతాత్మశక్తిమ్ - వివృత=ప్రకటనఁజేయఁబడిన, ఆత్మ శక్తిమ్=స్వసామర్థ్యము గల, కామమ్=మన్మథునిఁగూర్చి, ఇదం=ఈచెప్పఁబోవుదానిని, బభాషే=పలికెను.

తా. మన్మథవాగనంతరమున నింద్రుఁడు తొడమీఁద నున్న పాదముఁ గ్రింద నున్న పాదపీఠమున నిడి స్వోద్దేశకార్యమగు శివచిత్తాకర్షణమునైననుఁ జేయఁగల నని చెప్పిన మారునిఁగూర్చి చెప్పఁబోవునట్లు వక్కాణించెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ స్మరవాక్యశ్రవణానన్తరమాఖణ్డలః సహస్రాక్షః, ఊరు దేశాత్ పాదమాక్రాన్త్యాఽఽక్రమణేన = సంభావితం పాదపీఠం యస్మిం స్తద్యథా తథాఽవతార్య సంకల్పితార్థే హరచిత్తాకర్షణరూపే విషయే, వివృతాత్మశక్తిం'కుర్యాం హరస్యాపి.' ఇత్యాదినా ప్రకటితస్వసామర్థ్యం, కామం స్మరమిదం వక్ష్యమాణం బభాషే.

సర్వం సఖే త్వయ్యుపపన్నమేత
దుభే మమాస్త్రే కులిశం భవాంశ్చ,
వజ్రం తపోవీర్యమహత్సు కుణ్ఠం
త్వం సర్వతోగామి చ సాధకం చ 12

టీ. సఖే=మిత్రమా ! సర్వమ్ ఏతత్ = ఇదియంతయు, త్వయి=నీయందు, ఉప పన్నమ్ ఏవ=సిద్ధమే, మమ=నాకు, కులిశమ్ = వజ్రాయుధమును, భవాంశ్చ = నీవును, ఉభే అస్త్రే=రెండుఅస్త్రములు, తత్ర=ఆరెండింటిలో, వజ్రమ్=వజ్రాయుధము, తపోవీర్య మహత్సు - తపః=తపముయొక్క, వీర్య=బలముచే, మహత్సు = గొప్పవారి విషయ ములో, కుణ్ఠమ్=మన్దమైనది, త్వమ్=నీవనుసస్త్రము, సర్వతోగామి చ=అందటిమీఁదను ప్రసరించునట్టిదియు, సాధకం చ=సాధించునదియును.

తా. మిత్రమా ! నాకు వజ్రాయుధమును నీవును రెండస్త్రములు. వజ్రాయుధము తపశ్శాలురవిషయములో మందము. నీవనేయస్త్రము సర్వప్రదేశములలో నడ్డులేనిదియు కార్యసాధకమయినదియు.

వ్యా. సర్వమితి.—హే సఖే ఇతి సంబోధనం గౌరవార్థమ్, సర్వమే తత్త్వయ్యుపపన్నం సిద్ధం. మమ కులిశం వజ్రం, భవాంశ్చోభే అస్త్రే, తత్ర వజ్రం, తపోవీర్యేణ తపోబలేన మహత్సు ప్రబలేషు, కుణ్ఠం ప్రతిబద్ధప్రసరమ్. త్వమస్త్రం సర్వ తోగామి చ సాధకం - తావనేవ్యప్యకుణ్ఠమిత్యర్థః.

అవైమి తే సారమతః ఖలు త్వాం
కార్యే గురుణ్యాత్మసమం నియోక్ష్యే,
వ్యాదిశ్యతే భూధరతామవేక్ష్య
కృష్ణేన దేహోద్వహనాయ శేషః. 13

టీ. (మిత్రమా!) తే సారమ్=నీబలమును, అవైమి = ఎఱుఁగుదును, అతఃఖలు= కావుననే, ఆత్మసమమ్ = నాసరివాఁడవగు, త్వామ్=నిన్నును, గురుణి=గొప్పదియగు, కార్యే=పనియందు, నియోక్ష్యే = నియోగించెదను, (బలముఁజూచియె కార్యనియోగ

మనుచున్నాఁడు), కృష్ణేన=నారాయణమూర్తిచే, భూధరతామ్=భూమిని ధరించువాఁడగుటను, అవేక్ష్య=చూచి, శేషః=శేషుఁడు, దేహోద్వహనాయ=(తన) దేహమునుఁ దాల్చుటకు, (శేషుఁడు విష్ణుమూర్తికి శయ్యయనుట.) వ్యాదిశ్యతే = నియోగింపఁబడుచున్నాఁడు.

తా. నీబలము నే నెఱుఁగుదును కావున నాతో సమానుఁడవగు ని న్నీగొప్పకార్యమున కాజ్ఞాపించుచున్నాను. భూభారవాహకత్వముఁ జూచియే కదా విష్ణువు శేషుని తనకుఁ బ్రక్కగా నుండుట గాజ్ఞాపించెను. శక్తిచూచి నియోగము.

వ్యా. అవైమీతి.—హేసఖే, తే సారం బలం, అవైమి వేద్మి. అతః ఖల్వాత ఏవాత్మసమం మత్తుల్యం, త్వాం గురుణి మహతి, కార్యే 'తస్మై హిమాద్రేః.' ఇతి వక్ష్యమాణే. నియోక్ష్యే 'స్వరాద్యన్తోపసర్గాదితి వక్తవ్యం' ఇతి వార్తికాదాత్మనేపద నియమః, తథాహి - సారపరీక్షాపూర్వక ఏవ సర్వత్ర నియోగ ఇత్యాహ - కృష్ణేన విష్ణునా, ధరతీతి ధరః పచాద్యచ్ - భువో ధరో భూధరస్తస్య భావస్తత్తాం భూధరతాం భూధరణశక్తిమిత్యర్థః. అవేక్ష్య జ్ఞాత్వా, శేషః సర్పరాజో, దేహోద్వహనాయ స్వదేహముద్వోఢుం 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. వ్యాదిశ్యతే నియుజ్యతే, శేషశాయీ హి భగవాన్.

ఆశంసతా బాణగతిం వృషాఙ్కే
కార్యం త్వయా నః ప్రతిపన్నకల్పమ్,
నిబోధ యజ్ఞాంశభుజామిదానీ
ముచ్చైర్ద్విషామీప్సిత మేతదేవ 14

అవ. అజ్ఞయొక్క యంగీకారమును సిద్ధపఱచుటకుఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

టీ. వృషాఙ్కే=శివునియందు, బాణగతిం = బాణప్రసారమును, ఆశంసతా = చెప్పుచున్న, త్వయా=నీచే, నః=మాయొక్క, కార్యం=కార్యము, ప్రతిపన్నకల్పం = అంగీకృతప్రాయమే, (ఎట్లన?) ఇదానీం=ఇప్పుడు, ఉచ్చైర్ద్విషాం=గొప్పశత్రువుగల, యజ్ఞాంశభుజాం = దేవతలకు, ఈప్సితం=కోరిక, ఏతదేవ=ఇదియే, (అని) నిబోధ = తెలిసికొనుము.

తా. ఈశ్వరునిపైనైనను బాణమును ప్రయోగించెదనని నీవు చెప్పుటచే మాపనికి నీవు పూనుకొన్నవాఁడవే. ఎట్లన ? దేవతల పగవారు యజ్ఞభాగాదుల హరించిరి. అట్టి పగవారిని సాధించుటకు నీ

వీశ్వరునిమీఁద బాణప్రయోగముఁ జేసిననే తీరును. అదే దేవతలం దఱు నిన్నుఁ గోరుచున్నది.

అవ. నియోగాఙ్గీకారం సిద్ధవత్ కర్తుమాహ.—

వ్యా. ఆశంసతేతి.—వృషాఙ్కే హరే, బాణగతిం బాణప్రసరమాశంసతా కథయతా. 'కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణేః' ఇత్యాదినేతి శేషః. త్వయా నోఽస్మాకం కార్యం, ప్రతిపన్నకల్పమఙ్గీకృతప్రాయమ్ 'ఈషదసమాప్తౌ.' ఇత్యాదినా కల్పప్ ప్రత్యయః. కథమేతదత ఆహ.—ఇదానీముచ్చైరున్నతా ద్విషో యేషాం తేషాముచ్చైర్ద్విషాం యజ్ఞాంశభుజాం దేవానాం, ఏతేన ద్విషల్లుప్తయజ్ఞభాగత్వం సూచ్యతే. ఈప్సితమాప్తుమిష్టమేతదేవ హరే బాణప్రయోగరూపమేవ, నిబోధ హరాయత్తం బుధ్యస్వేత్యర్థః. 'బుధ బోధనే' ఇతి ధాతోర్లోట్. అత్ర 'ఆశంసతా ప్రార్థయమానేన' ఇతి నాథవ్యాఖ్యానమనాథవ్యాఖ్యానమ్ - ఆఙ్పూర్వయోః శాస్తిశంసత్యోరిచ్ఛార్థత్వే ఆత్మనేపదనియమాత్ - యాచ్ఞార్థత్వస్యాప్రామాణికత్వాత్. 'కుర్యాం హరస్యాపి' ఇత్యత్రానయోరభావాదయోగాచ్చేతి.

అమీ హి వీర్యప్రభవం భవస్య
జయాయ సేనాన్యముశన్తి దేవాః,
స చ త్వదేకేషునిపాతసాధ్యో
బ్రహ్మాఙ్గభూర్బ్రహ్మణి యోజితాత్మా. 15

టీ. హి=ఎందువలన ననఁగా ? అమీదేవాః=ఈదేవతలు, జయాయ = జయము కొఱకు, భవస్య = శివునియొక్క, వీర్యప్రభవం = తేజస్సువలనఁబుట్టిన, సేనాన్యం = సేనానాయకుని, ఉశన్తి = కోరుచున్నారు, బ్రహ్మాఙ్గభూః - బ్రహ్మ = సద్యోజాతాది మన్త్రములకును, అఙ్గ=హృదయాదిమన్త్రములకును, భూః=స్థానమగు, బ్రహ్మణి=స్వతత్త్వమున, యోజితాత్మా=నియమింపఁబడినచిత్తముగల, సః=ఆశివుఁడు, త్వదేకేషు నిపాత సాధ్యః - తత్=నీయొక్క, ఏక=ఒక్కటియగు, ఇషు=బాణముయొక్క, నిపాత = దెబ్బచేత, సాధ్యః=సాధ్యుఁడు.

తా. ఎందువలన ననఁగా : ఈదేవతలు పగవారిం గెల్చుట కీశ్వర వీర్యోత్పన్నుని సేనాపతినిగాఁ గోరుచున్నారు. ఆయన చూడ నిప్పుడు పరనిష్ఠలో నున్నాఁడు. నీబాణమునకే స్వాధీనుఁడుగాని మఱియొక్క దాని కాయన ఈసమయములో స్వాధీనుఁడు కాఁడు.

అవ. కిం తత్ కార్యం, కథం వా తస్య హరాయత్తత్వం, కుతో వా మద పేక్షేత్యత్రాహ.—

వ్యా. అమీఇతి.—హి యస్మాదమీ దేవా, జయాయ శత్రుజయార్థం, భవస్య హరస్య వీర్యప్రభవం తేజఃసంభూతం, సేనాన్యం సేనాపతిముశన్తి కామయన్తే 'వశ కాన్తౌ' ఇతి ధాతోర్లట్. బ్రహ్మణాం సద్యోజాతాదిమన్త్రాణామఙ్గానాం హృదయాది మన్త్రాణామ్ - భూః స్థానం బ్రహ్మాఙ్గభూః - కృతమన్త్రన్యాస ఇత్యర్థః. బ్రహ్మణి నిజ తత్త్వే. ని. 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. యోజితాత్మా నియమిత చిత్తః - మన్త్రన్యాసపూర్వకం బ్రహ్మ ధ్యాయన్నిత్యర్థః. స భవశ్చ, త్వదేకేషోస్తవైక బాణస్య - నిపాతేన సాధ్యః - అనన్యసాధ్యోఽయమస్మిన్నవసర ఇతి భావః.

తస్మై హిమాద్రేః ప్రయతాం తనూజాం
యతాత్మనే రోచయితుం యతస్వ,
యోషిత్సు తద్వీర్యనిషేకభూమిః
సైవ క్షమేత్యాత్మభువోపదిష్టమ్. 16

టీ. యతాత్మనే = నియతచిత్తుఁడగు, తస్మై = ఆహరునికొఱకై, ప్రయతామ్ = శుద్ధురాలగు, హిమాద్రేః తనూజాం = పార్వతీదేవిని, రోచయితుం = ఇష్టురాలినిగాఁ జేయుటకు, యతస్వ = యత్నింపుము. యోషిత్సు = స్త్రీలలో, క్షమా = సమర్థురాలై నదియు, తద్వీర్య నిషేకభూమిః-తద్వీర్య = ఆహరరేతస్సుయొక్క, నిషేక=క్షరణమునకు, భూమిః=క్షేత్రము, సా ఏవ=ఆపార్వతీదేవియే, ఇతి=ఇట్లు, ఆత్మభువా=బ్రహ్మచే, ఉప దిష్టం = చెప్పఁబడినది.

తా. శుద్ధురాలగు పార్వతీదేవి నాతఁడు వరించునట్లు యత్నింపుము. ఆ హరవీర్యము ధరించుట కామె యొక్కతుకయే శక్తురాలని బ్రహ్మచేఁ జెప్పఁబడినది.

వ్యా. తస్మాఇతి.—యతాత్మనే నియతచిత్తాయ, తస్మై భవాయ 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ప్రయతాం హిమాద్రేస్తనూజాం పార్వ తీం, రోచయితుం యతస్వ: భవితవ్యం చాత్ర పార్వత్యైవేత్యాహ.—యోషిత్సు స్త్రీషు మధ్యే 'యతశ్చ నిర్ధారణమ్' ఇతి సప్తమీ. క్షమా శక్తా తస్య హరస్య - వీర్యం రేతస్తస్య - నిషేకః క్షరణం తస్య భూమిః క్షేత్రం, సా పార్వత్యేవేత్యాత్మభువా బ్రహ్మణోపదిష్టమ్. 'ఉభే ఏవ క్షమే వోఢుమ్' ఇత్యాదినోక్తమిత్యర్థః.

గురోర్నియోగాచ్చ నగేన్ద్రకన్యా
స్థాణుం తపస్యన్తమధిత్యకాయామ్,
అన్వాస్త ఇత్యప్సరసాం ముఖేభ్యః
శ్రుతం మయా మత్ప్రణిధిః స వర్గః. 17

అవ. ఇప్పు డామెయు నాయనవద్దనే యున్నదని చెప్పుచున్నాడు.—

టీ. నగేన్ద్రకన్యా = పార్వతీదేవి, గురోః నియోగాత్ = తండ్రియాజ్ఞవలన, అధిత్యకాయాం=కొండపైభాగమున, తపస్యన్తమ్=తపముసేయుచున్న, స్థాణుమ్=శివుని, అన్వాస్తే=కొలుచుచున్నది. ఇతి=అని, మయా=నాచే, అప్సరసాం = అచ్చరలయొక్క, ముఖేభ్యః = నోరులనుండి, శ్రుతం=వినఁబడెను. స వర్గః=అగుంపు, మత్ప్రణిధిః = నా గూఢచారుఁడు.

తా. ఇప్పు డాపార్వతియు తండ్రియాజ్ఞచే కొండపై తపంబొనరించునీశ్వరుని సేవించుచున్నదని నా వేగులవారగు నప్సరసలనుండి నేను వినియున్నాను.

అవ. సాఽపీదానీం సంనికృష్టైవ తస్యేత్యాహ.—

వ్యా. గురోరితి.—నగేన్ద్రకన్యా పార్వతీ చ, గురోః పితుర్నియోగాచ్ఛాసనాదధిత్యకాయాం హిమాద్రేరూర్ధ్వభూమౌ. 'భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా' ఇత్యమరః. ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' ఇతి త్యకన్ప్రత్యయః. తపస్యన్తం తపశ్చరన్తమ్. 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః' ఇతి క్యఙ్ ప్రత్యయః. తతః శతృప్రత్యయః. స్థాణుం రుద్రమన్వాస్తే ఉపాస్త ఇత్యర్థః. ఇతీదం, మయాఽప్సరసాం ముఖేభ్యః శ్రుతమ్ - నచైతద్వైతిహ్యామాత్రమిత్యాహ.—స వర్గః సోఽప్సరసామ్, గణో మత్ప్రణిధిర్మమ గూఢచరః. ని 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే' ఇతి యాదవః.

తద్గచ్ఛ సిద్ధ్యై కురు దేవకార్య
మర్థోఽయమర్థాన్తరభావ్య ఏవ,
అపేక్షతే ప్రత్యయముత్తమం త్వాం
బీజాఙ్కురః ప్రాగుదయాదివామ్భః. 18

టీ. తత్=అందువలన, సిద్ధ్యై = ఈకార్యసిద్ధికొఱకు, గచ్ఛ = పొమ్ము. దేవకార్యమ్=దేవతలకార్యమును, కురు=చేయుము, అయమ్ అర్థః=ఈకార్యము, అర్థాన్తరభావ్య

ఏవ = (పార్వతీసన్నిధానరూపంబగు) కారణాంతరమువలన కాదగినదియె (అట్టిదైనను), బీజాఙ్కురః = విత్తు మొలక, ఉదయాత్ ప్రాక్ = మొలచుటకు మొదట, అమ్భ ఇవ= నీటివలె, త్వాం=నిన్ను,ఉత్తమం = శ్రేష్ఠునుగు, ప్రత్యయం = చరమకారణమునుగా, అపేక్షతే = కోరుచున్నది.

తా. కావున దేవతాకార్యమునకై లెమ్ము. ఈకార్యము పార్వతీదేవివలనఁ గాఁదగినదియే. అయిన నేనేలనందువా, బీజమే అంకురమునకుఁ గారణంబైనను ఉత్పత్తికంటెఁ బూర్వమున నీరు ప్రధానమగునట్లు నీవీకార్యమునకుఁ బ్రధానుఁడవు. నీ బాణప్రయోగములేనిచే పార్వతీవీక్షణాద్యాసక్తియే కలుగదు గావున శీఘ్రముగా నీకార్యమునకుఁ బూనుకొన లెమ్ము.

వ్యా. తదితి — తత్ తస్మాత్, సిద్ధ్యై కార్యసిద్ధ్యర్థం గచ్ఛ, దేవకార్యం కురు. ఆశిషి లోట్. అయమర్థః ప్రయోజనమర్థాన్తరభావ్యః కారణాన్తరసాధ్య ఏవ. తచ్చ కారణాన్తరం పార్వతీసన్నిధానమితి భావః. ని. 'అర్థః ప్రకారే విషయే విత్తకారణ వస్తుషు అభిధేయే చ శబ్దానాం వృత్తౌ చాపి ప్రయోజనే'ఇతి విశ్వః. తథాఽపి, బీజసాధ్యోఽఙ్కురో బీజాంకుర,ఉదయాదుత్పత్తేః, ప్రాగమ్భ ఇవ, త్వాముత్తమం ప్రత్యయం చరమం కారణం, అపేక్షతే. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథ జ్ఞానవిశ్వాస హేతుషు' ఇత్యమరః. తస్మాదస్మిన్నర్థే తవ చరమసహకారిత్వాదనన్యసాధ్యోఽయమర్థ ఇతి భావః.

తస్మిన్ సురాణాం విజయాభ్యుపాయే
తవైవ నామాస్త్రగతిః కృతీ త్వమ్,
అప్యప్రసిద్ధం యశసే హి పుంసా
మనన్యసాధారణమేవ కర్మ. 19

టీ. సురాణామ్ = దేవతలయొక్క, విజయాభ్యుపాయే = జయమున కుపాయభూతుఁడగు, తస్మిన్ = శివునియందు, అస్త్రగతిః = అస్త్రప్రసారము, తవైవనామ = నీకే కలిగెడిని. త్వం = నివు, కృతీ = ధన్యుఁడవు (ఎట్లనఁగా), అప్రసిద్ధమపి=ప్రఖ్యాతి గలదికాకున్నను, అనన్యసాధారణమ్ ఏవ=ఇతరులకు శక్యముకానిదేయగు, కర్మ = కర్మ, పుంసామ్=పురుషులయొక్క, యశసే=కీర్తికొఱకు (భవతి = అగుచున్నది).

తా. దేవజయోపాయభూతుఁడగు శివునియందు నీయస్త్రమును ప్రయోగించుట నీకే చెల్లును. పురుషసాధారణ మగుపని ప్రసిద్ధిగలది

కాకున్నను పురుషునికి కీర్తి నిచ్చుచుండఁగా ప్రసిద్ధిగలదియు ననన్యసాధ్యమగు దీనివిషయములో నీకు కీర్తివచ్చుటనుఁగూర్చి వేఱె నేను చెప్పవలయునా? (అనఁగా చెప్పనక్కఱలేదు.)

వ్యా. తస్మిన్నితి.—సురాణాం, విజయాభ్యుపాయే జయస్యోపాయభూతే తస్మిన్ కార్యే, అస్త్రగతిరస్త్రప్రసరస్తస్యైవ నామ - నామేతి సంభావనాయామ్ - అన్యేషాం తు సంభావనాపి నాస్తీతి భావః అభూస్త్వాం కృతీ కృతమస్యాస్తీతి కృతీ కృతార్థః. తథా హి-అప్రసిద్ధమప్యనన్యసాధారణమేవ కర్మ పుంసాం యశసే హి-ఇదం తు ప్రసిద్ధమసాధారణం చేత్యతియశస్కరమితి భావః.

సురాః సమభ్యర్థయితార ఏతే
కార్యం త్రయాణామపి విష్టపానామ్,
చాపేన తే కర్మ న చాతిహింస్ర
మహో బతాసి స్పృహణీయవీర్యః. 20

అవ. ప్రోత్సాహమునకై స్తోత్రముఁ జేయుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏతేసురాః=ఈదేవతలు, సమభ్యర్థయితారః=వేఁడుచున్నవారు, కార్యం = ఫలము, త్రయాణాం విష్టపానామపి = మూఁడులోకములకు (ఇష్టమైనదనుట), కర్మ = పని, తే=నీయొక్క, చాపేన = బాణముచేత, అతిహింస్రం చ న = మిక్కిలి క్రూరమైనదియుఁగాదు, అహోబత=ఆయ్యా, స్పృహణీయవీర్యః = ఆశ్చర్యమగు పరాక్రమము గలవాఁడవు, అసి = అయితివి.

తా. బలె మన్మథుఁడా! యాచించువారన్నో దేవతలు. పని యన్నమూఁడులోకములవారిది. పనినిఁజేయుట నీబాణముచేత. మఱియు నది క్రూరమయినదియుఁ గాదు. విచిత్రమయిన పరాక్రమము గల వాఁడవయితివి

అవ. ప్రోత్సాహనార్థం స్తౌతి.—

వ్యా. సురాఇతి.—ఏతే సురాః, సమభ్యర్థయితారో యాచితారః, కార్యం ప్రయోజనం, త్రయాణాం విష్టపానామపి సంబన్ధి సర్వలోకార్థమిత్యర్థః. కర్మ తే తవ, చాపేన-న త్వన్యేనేతి భావః. అతిహింస్రమతిఘాతుకం చ న. అహో బత ఇతి సంబోధనే. ని. 'అహో బతానుకమ్పాయాం ఖేదే సంబోధనేఽపి చ' ఇతి విశ్వః. అథవా అహో ఆశ్చర్యే బతేత్యామన్త్రణే సంతోషే చేతి. 'బ తామన్త్రణసంతోష

ఖేదానుక్రోశ విస్మయే' ఇతి విశ్వః. స్పృహణీయవీర్యోఽస్యాశ్చర్యవిక్రమోఽసి. ని. 'ఆశ్చర్యం స్పృహణీయం చ' ఇతి నానార్థకోశః.

మధుశ్చ తే మన్మథ సాహచర్యాదసావనుక్తోఽపి సహాయ ఏవ,
సమీరణో నోదయితా భవేతి వ్యాదిశ్యతే కేన హుతాశనస్య. 21

టీ. మన్మథ=మారుఁడా ! అసౌ మధుః చ = ఈవసంతుఁడును, తే=నీకు, సాహచర్యాత్ ఏవ=స్నేహితుఁ డగుటవలన, అనుక్తోఽపి=ప్రేరేపితుఁడు కాకున్నను, సహాయ ఏవ=సహాయ మేకదా ! సమీరణః=గాలి, హుతాశనస్య = అగ్నిహోత్రునికి, నోదయితా = ప్రేరేపించువాఁడవు, భవ ఇతి=అగుమని, కేన=ఎవనిచే, వ్యాదిశ్యతే = నియమింపఁబడుచున్నాఁడు.

తా. అగ్నికి సహాయముకమ్మని గాలికి చెప్ప నక్కఱలేనట్లుగా నీచెలికాఁ డగుటచే వసంతునికి నీకు సహాయముగా నుండుమని చెప్ప నక్కఱ లేకయే వసంతుఁడు నీకు తోడుగా నుండును.

వ్యా. మధురితి.—హే మన్మథ అసౌ, మధుశ్చ వసన్తోఽపి, తే సాహచర్యాత్ సహచరత్వాదేవానుక్తోఽప్యప్రేరితోఽపి, సహాయః సహకార్యేవ. తథా హి- సమీరణో వాయుర్హుతాశనస్యాగ్నేర్నోదయితా ప్రేరకో భవేతి, కేన వ్యాదిశ్యతే. అత్ర మధుసమీరణయోరుక్తిమన్తరేణ సహాయతాకరణం సామాన్యధర్మః, స చ వాక్యద్వయే వస్తుప్రతివస్తుభావేన పృథఙ్నిర్దిష్టం ఇతి ప్రతివస్తూపమాలంకారోఽయం తదుక్తమ్. 'యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది, గమ్యౌపమ్యాశ్రితా సా స్యాత్ ప్రతివస్తూపమా మతా' ఇతి.

తథేతి శేషామివ భర్తురాజ్ఞా
మాదాయ మూర్ధ్నా మదనః ప్రతస్థే,
ఐరావతాస్ఫాలనకర్కశేన
హస్తేన పస్పర్శ తదఙ్గమిన్ద్రః. 22

టీ. తథేతి=అట్లే యని, భర్తుః=ప్రభువుయొక్క, శేషామివ = అనుగ్రహముచే నీయఁబడిన మాలికనువలె, ఆజ్ఞాం=ఆనతిని, మూర్ధ్నా=శిరస్సుచే, ఆదాయ=స్వీకరించి, మదనః=మన్మథుఁడు, ప్రతస్థే=బయలుదేరెను. ఇన్ద్రః = ఇంద్రుఁడు, ఐరావతాస్ఫాలన కర్కశేన - ఐరావత=ఐరావతముయొక్క, ఆస్ఫాలన = (ప్రోత్సాహమునకై) తాడన చేయుటచే, కర్కశేన=కఠినమగు, హస్తేన=హస్తముచే, తదఙ్గమ్=ఆమదనుని దేహమును, పస్పర్శ = స్పృశించెను.

తా. భగవన్నిర్మాల్యమాలికనువలె ప్రభువునాజ్ఞను శిరసా వహించి మదనుఁడు బైలుదేరెను. హెచ్చరికకొఱ కైరావతమును తట్టుటచే కఱకుబాఱిన చేతితో నింద్రుఁడు మదనుని స్పృశించెను. (ఈ ముట్టుకొనుటయు నుత్సాహాభివృద్ధియే చేయును.)

వ్యా. తదితి.—తథాస్త్వితి, భర్తుః స్వామినః, శేషామివ ప్రసాదదత్తాం మాలామివ. ని 'ప్రసాదాన్నిజనిర్మాల్యదానే శేషేతి కీర్తితా' ఇతి విశ్వః. 'మాల్యాక్షతాదిదానే స్త్రీ శేషా' ఇతి వైజయన్తీ కేశవౌ. ఆజ్ఞాం, మూర్ధ్నా ఉదాయ శిరసా గృహీత్వా. మదనః ప్రతస్థే 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ఇన్ద్రః, ఐరావతాస్ఫాలనేన ప్రోత్సాహనార్థేన తాడనేన, కర్కశేన పరుషేణ, హస్తేన, తదఙ్గం మదనదేహం, పస్పర్శ హస్తస్పర్శేన సంభావయామాసేత్యర్థః. 'శేషామివాజ్ఞామ్' ఇత్యత్ర సాధకబాధకప్రమాణాభావాదుపమోత్ప్రేక్షయోః సందేహసంకర ఇతి. యదిభర్త్రా శేషాఽపి దత్తా తదా తామాజ్ఞామివేత్యుపమా, అథ న దత్తా తర్హి శేషాత్వేనోత్ప్రేక్షితా, శేషాదానం తు సందిగ్ధమితి.

స మాధవేనాభిమతేన సఖ్యా రత్యా చ సాశఙ్కమనుప్రయాతః,
అఙ్గవ్యయప్రార్థితకార్యసిద్ధిః స్థాణ్వాశ్రమం హైమవతం జగామ. 23

టీ. సః=ఆమదనుఁడు, అభిమతేన=ఇష్టుఁడును, సఖ్యా=చెలికాఁడగు, మాధవేన=వసంతునితోను, రత్యాచ=రతీదేవితోను, సాశఙ్కం=భయముతో, అనుప్రయాతః = అనుసరింపఁబడినవాఁడై, అఙ్గవ్యయ ప్రార్థిత కార్యసిద్ధిః - అఙ్గవ్యయ=దేహనాశముచేతనయినను, ప్రార్థిత = కోరఁబడిన దేవతలయొక్క కార్యసిద్ధిగలవాఁడై, హైమవతం = హిమవత్పర్వతసంబంధమగు, స్థాణ్వాశ్రమం = ఈశ్వరతపస్థానమునుగూర్చి, జగామ= వెళ్లెను.

తా. మన్మథుఁడు ఇష్టుఁడును చెలికాఁడు నగు వసంతుఁడును, ప్రియురాలగు రతీదేవియు నెంత యాపదవచ్చునని భీతితో వెంబడింపఁగా శివునియాశ్రమమునకు వచ్చెను.

వ్యా. సేతి.—సః మదనః, అభిమతేన ప్రియేణ, సఖ్యా సుహృదా, మాధవేన వసన్తేన రత్యా స్వదేవ్యా చ, సాశఙ్కం సంకటమాపతితమితి సభయమనుప్రయాతః సన్, తథాఽఙ్గస్య వ్యయేనాపి = ప్రార్థితా కార్యసిద్ధిర్యేన స తథోక్తః. శరీరవ్యయేనాపి సర్వథా దేవకార్యం సాధయిష్యామీతి కృతనిశ్చయః సన్నిత్యర్థః. హైమవతం హిమవతి భవమ్. స్థాణోః రుద్రస్యాశ్రమం జగామ

తస్మిన్ వనే సంయమినాం మునీనాం
తపస్సమాధేః ప్రతికూలవర్తీ,
సఙ్కల్పయోనేరభిమానభూత
మాత్మానమాధాయ మధుర్జజృమ్భే. 24

టీ. తస్మిన్ వనే = ఆ శివాశ్రమమునందు, సంయమినాం = సమాధినిశ్చలురగు, మునీనాం = తపశ్శాలురయొక్క, తపః = తపస్సుయొక్క, సమాధేః = ఏకాగ్రతకు, ప్రతికూలవర్తీ=విరోధముగాసంచరించు, మధుః = వసంతుఁడు, సంకల్పయోనేః = మన్మథునియొక్క, అభిమానభూతం = గర్వహేతువగు, ఆత్మానం = నిజస్వరూపమును, ఆధాయ = ధరించి, జజృమ్భే = ఆవిర్భవించెను.

తా. ఆయీశ్వరవనమున తపోనిశ్చలురగుమునులకు విరోధముగా మన్మథునియుద్దేశము కొనసాగించుటకు స్వస్వరూపముతో వసంతుఁడు వ్యాపించెను. (అనఁగా వసంతర్తువు వనమం దల్లుకొనెను.)

వ్యా. తస్మిన్నితి.—తస్మిన్ వనే స్థాణ్వాశ్రమే, సంయమినాం సమాధిమతామ్ మునీనాం, తపసః - సమాధేః ఏకాగ్రతాయాః, ప్రతికూలం వర్తత ఇతి ప్రతికూలవర్తీ విరోధీ, మధుర్వసన్తః. సంకల్పయోనేర్మనోభవస్యాభిమానభూతం గర్వహేతుభూతమిత్యర్థః. కార్యకారణయోరభేదోపచారః. ఆత్మానం నిజస్వరూపమాధాయ సంనిధాయ, జజృమ్భే ప్రాదుర్బభూవ - స్వధర్మాన్ ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః.

కుబేరగుప్తాం దిశముష్ణరశ్మౌ గన్తుం ప్రవృత్తే సమయం విలఙ్ఘ్య,
దిగ్దక్షిణా గన్ధవహం ముఖేన వ్యలీకనిశ్వాసమివోత్ససర్జ. 25

అవ. వసంతధర్మములఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉష్ణరశ్మౌ = సూర్యుఁడు (సాహసికుఁడగునాయకుఁడు), సమయం = దక్షిణాయనకాలమును (సంగమకాలమును), విలఙ్ఘ్య = అతిక్రమించి, కుబేరగుప్తాం=కుబేరునిచే పాలింపఁబడిన (కుత్సితనాయకునిచే నుంచుకొనఁబడిన), దిశం = ఉత్తరదిక్కును (ఒకానొక నాయికను), గంతుం = పోవుటనుగూర్చి (సంభోగమునుగూర్చి), ప్రవృత్తే సతి = పూనఁగా, దక్షిణాదిక్ = దక్షిణదిక్కు (దాక్షిణ్యముగల నాయిక), ముఖేన = అగ్రభాగముచే (ముఖముచే), గన్ధవహం=గాలిని, వ్యలీకనిశ్వాసమివ = దుఃఖముచేనగు నిట్టూర్పునుబోలె, ఉత్ససర్జ = ప్రవర్తింపఁజేసెను.

తా. పిమ్మట వసంత ర్తువునం దుత్తరాయణము రాకయు మలయ వాయువులు వీచుటయు వర్ణించుచున్నాఁడు. దక్షిణదిక్కును బాసి సూర్యుఁ డుత్తరదిక్కునకుఁ జనఁగా తన సంభోగకాలము నతిక్రమించి మఱియొక కుత్సితపురుషునిచే నుంచుకొనఁబడిన స్త్రీని కలియఁబోఁగా మొదటిదాక్షిణ్యవతియగునాయిక దుఃఖముచే విడుచు నిట్టూరుపో యనునట్లు మలయవాయువులు వ్యాపించెను.

అవ. వసంతధర్మానాహ.—

వ్యా. కుబేరఇతి.—ఉష్ణరశ్మౌ సూర్యే - సాహసికే చ నాయకే, సమయం దక్షిణాయనకాలం - సఙ్గమకాలం చ విలఙ్ఘ్యకాఙ్క్షే వ్యతిక్రమ్య, కుబేరగుప్తాం ధనపతి పాలితాం - కుత్సితశరీరేణ కేనచిద్రక్షితాం చ-దిశముదీచీం-స్త్రీలిఙ్గాక్షిప్తాం కాంచి న్నాయికాం చ, గన్తుం చలితుం - సంగన్తుంచ, ప్రవృత్తే సతి, దక్షిణా దిక్ దాక్షిణ్య వతీ నాయికా చ, ముఖేనాగ్రభాగేన - వక్త్రేణ చ, వహతీతి వహః పచాద్యచ్ - గన్ధస్య వహం గన్ధవహమనిలం, వ్యళీకేన దుఃఖేన - నిశ్వాసస్తం వ్యలీకనిశ్వాసమివ. ని. 'దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యలీకమప్రియాకార్యవస్తునోః' ఇతి వైజయన్తీ. ఉత్ససర్జ ప్రవర్తయామాస: స్వభర్తరి సమయోల్లంఘనేన పరాఙ్గనాసంగతే ప్రవృత్తే సతి స్త్రియో దాక్షిణ్యాదకిఞ్చిద్వదా దుఃఖాన్నిశ్వసన్తీతి భావః. ఉత్తరాయణే సతి మలయానిలాః ప్రవృత్తా ఇతివాక్యార్థః. అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః. న చ సమాసోక్తిరేవేయముత్ప్రేక్షానుప్రవిష్టేతి శఙ్కనీయమ్ - కేవలవిశేషణసామర్థ్యాదేవాప్రస్తుతప్రతీతౌ సోక్తిప్రవృత్తేః- అత్ర తు దక్షిణేతి విశేష్యసామర్థ్యాదపి నాయికా ప్రతీయతే; న చ శ్లేష ఏవ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ - ఉభయశ్లేషే శ్లిష్టవిశేష్యానంగీకారాత్ - తస్మాచ్ఛబ్దశక్తి మూలోఽయం ధ్వనిః. స చ వ్యలీకనిశ్వాసరూపచేతనధర్మసంభావనార్థం దక్షిణస్యా దిశో నాయికయా సహాభేదమాపాదయన్నభేదలక్షణాతిశయోక్త్యుపజీవినీం నిశ్వాసమివేతి వాచ్యోత్ప్రేక్షాం నిర్వహతీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగభూత ఇత్యుత్ప్రేక్ష్యామః.

అసూత సద్యః కుసుమాన్యశోకః స్కన్ధాత్ప్రభృత్యేవ సపల్లవాని,
పాదేన నాపైక్షత సుందరీణాం సంపర్కమాశిఞ్జితనూపురేణ. 26

టీ. అశోకః = అశోకచెట్టు, సద్యః=అప్పుడే, స్కన్ధాత్ ప్రభృత్యేవ=ప్రకాండము మొదలుకొని, సపల్లవాని = ఒగుళ్లతోఁగూడిన, కుసుమాని = పువ్వులను, అసూత= పూచెను ఆశిఞ్జితనూపురేణ = ధ్వనిసేయుచున్న యందెగల, సుందరీణాం = స్త్రీల యొక్క, పాదేన = పాదముతోడ, సంపర్కం = సంబంధమును, నాపైక్షత = కోరదాయెను.

తా. అశోకచెట్టు దోహద మక్కఱలేకయే మ్రాను మొదలుకొని చిగుళ్లతో పువ్వులతో నిండెను. అశోకచెట్టున కందెలు పారాణిగల యువతి పాదతాడనమే దోహదమయినను అది కాలముకానప్పుడు పూచుటకని తెలియఁదగును. ఇప్పుడు కాలమే గనుక అవసరము లేకపూచెను.

వ్యా. అసూతేతి.—అశోకో వృక్షవిశేషః. సద్యః స్కన్ధాత్ ప్రకాణ్డాత్, ప్రభృత్యేవ స్కన్ధాదారభ్యేత్యర్థః. భాష్యకారవచనాత్ ప్రభృతియోగే పఞ్చమీతి కైయటః-భాష్యం చ 'మూలాత్ ప్రభృత్యగ్రాద్వృక్షాం స్తక్షువన్తి' ఇతి. 'కార్తిక్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణో మాసః' ఇత్యాది. సపల్లవాని కుసుమాన్యసూత ఉభయమప్యజీజనదిత్యర్థః. అశిఞ్జితో నూపురో యస్య తేన శిఞ్జధాతోరకర్మకాత్ 'గత్యర్థాకర్మక' ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః. సున్దరీణాం పాదేన, సంపర్కం తాడనం నాపైక్షత. వి. 'సనూపురరవేణ స్త్రీచరణేనాభితాడనం, దోహదం యదశోకస్య తతః పుష్పోద్గమో భవేత్.' ఇతి - తథా హి - 'పాదాహతః ప్రమదయా వికసత్యశోకః శోకం జహాతి వకులో ముఖసీధుసిక్తః, ఆలోకితః కురవకః కురుతే వికాసమాలోహితస్తిలక ఉత్కలికో విభాతి.'

సద్యః ప్రవాళోద్గమచారుపత్రే నీతే సమాప్తిం నవచూతబాణే,
నివేశయామాస మధుర్ద్విరేఫాన్ నామాక్షరాణీవ మనోభవస్య. 27

టీ. మధుః = వసంతుఁడు (మన్మథునికి బాణములఁ జేసియిచ్చువాఁడు), ప్రవాళోద్గమచారుపత్రే - ప్రవాళోద్గమ=పల్లవాఙ్కురములే, చారు=చక్కని, పత్రే=ఱెక్కలుగాఁగల, నవచూతబాణే = నూతనమగుమామిడిమొగ్గయనుబాణము, సమాప్తిం = పూర్ణమును, నీతేసతి=పొందింపఁబడఁగా, సద్యః=అప్పుడు, మనోభవస్య = మన్మథునియొక్క, నామాక్షరాణీవ = పేరుసంబంధమగు నక్షరములనువలె, ద్విరేఫాన్=తుమ్మెదలను, నివేశయామాస=ప్రవేశపెట్టెను.

తా. వసంతుఁడనే మారశరకారుఁడు మామిడిమొగ్గయనుబాణమునకు చిగుళ్లను ఱెక్కలఁగూర్చి తుమ్మెదలను నక్షరములు చెక్కినాయనున ట్లుండె ననుట.

వ్యా సద్యఇతి.—మధుర్వసన్త ఏవేషుకారః, ప్రవాళోద్గమాః పల్లవాఙ్కురా ఏవ చారూణి - పత్త్రాణి పక్షా-యస్య తస్మిన్. 'పత్త్రం వాహనపక్షయోః' ఇత్యమరః. నవం - చూతం చూతకుసుమం - తదేవ బాణస్తస్మిన్నవచూతబాణే, సమాప్తిం

నీతే సతి, సద్యో మనోభవస్య ధన్విసో, నామాక్షరాణీవ, ద్విరేఫాః భ్రమరాన్ని వేశ యామాస నిదధౌ. అత్ర ప్రవాలపత్ర ఇత్యాద్యేకదేశవివర్తి రూపకం మధోరిషుకారత్వరూపణం సూచయన్నామాక్షరాణీవేత్యుత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తమిత్యేకదేశవివర్తి రూపకోత్థాపితేయముత్ప్రేక్షా.

వర్ణప్రకర్షే సతి కర్ణికారం ధునోతి నిర్గన్ధతయాస్మ చేతః,
ప్రాయేణసామగ్ర్యవిధౌ గుణానాం పరాఙ్ముఖీ విశ్వసృజః ప్రవృత్తిః.

టీ. కర్ణికారం=కొండగోఁగుపువ్వు, వర్ణప్రకర్షే=రంగుయొక్క యెచ్చు, సత్యపి = ఉన్నదైనను, నిర్గన్ధతయా=వాసనలేనిదగుటచే, చేతః=మనసును, ధునోతిస్మ=పరితపింపఁ జేసెను. ప్రాయేణ = తఱచుగా, విశ్వసృజః=బ్రహ్మయొక్క, ప్రవృత్తిః = వ్యాపారము, సామగ్ర్యవిధౌ = సంపూర్ణతాసంపాదనవిషయములో, పరాఙ్ముఖీ=పరాఙ్ముఖముగలది.

తా. కొండగోఁగుపువ్వు రంగుచే నెచ్చుగానున్నను వాసనలేమిచే మనస్సును ఖేదపఱచెను బ్రహ్మసృష్టివ్యాపారములో సంపూర్ణత్వము లేక నెద్దియేని కొదవయె యగపడును.

వ్యా. వర్ణేతి.—కర్ణికారం కర్ణికారకుసుమమ్. 'అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః ఇత్యుత్పన్నస్య తద్ధితస్య 'పుష్పమూలేషు బహులమ్' ఇతి లుప్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్, వర్ణప్రకర్షే వర్ణోత్కర్షే సత్యపి, నిర్గన్ధతయా హేతునా, చేతో ధునోతి స్మ పర్యతాపయత్ 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్. తథాహి - ప్రాయేణ, విశ్వసృజో విధాతుః ప్రవృత్తిర్గుణానాం, సామగ్ర్యవిధౌ సాకల్యసంపాదనవిషయే పరాఙ్ముఖీ సర్వత్రాపి వస్తుని కిఞ్చిద్వైకల్యం సంపాదయతి - యథా చన్ద్రే కళఙ్కః, అతః కర్ణికారేఽపి నైర్గన్ధ్యం యుజ్యత ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలంకారః.

బాలేన్దువక్రాణ్యవికాసభావాద్బభుః పలాశాన్యతిలోహితాని,
సద్యో వసన్తేన సమాగతానాం నఖక్షతానీవ వనస్థలీనామ్. 29

టీ. అవికాసభావాత్ = వికసించకుండుటవలన, బాలేన్దువక్రాణి=బాలచంద్రునివలె వక్రమువలైనవియు, అతిలోహితాని = మిక్కిలి యెఱ్ఱనివియునగు, పలాశాని = మోదుగపువ్వులు, వసన్తేన= వసన్తునితో, సమాగతానాం=సంభోగించిన, వనస్థలీనాం = అడవిప్రదేశము (ఉద్యానవము) లనెడుస్త్రీలయొక్క, సద్యః = అప్పుడంటిన, నఖక్షతానీవ= నఖక్షతములనునట్లు, బభుః=ప్రకాశించినవి.

తా. బాగా వికసించనివి గనుకనే బాలచంద్రునివలె వక్రములై మిక్కిలి యెఱ్ఱనివగు మోదుగుపువ్వులు వసంతునితో సంగమమందిన వనాంగనలసంబంధమగు (రతిసమయమం దుంచఁబడిన) నఖక్షతములో యనున ట్లుండె ననుట.

వ్యా. బాలేన్ద్వితి.—అవికాసభావాన్ని ర్వికాసత్వాత్ ముకులభావాద్ధేతో ర్బాలేన్దురివ వక్రాణ్యతిలోహితాన్యతిరక్తాని, పలాశాని కింశుకపుష్పాణి. ని. 'పలాశేకింశుకః పర్ణః'ఇత్యమరః. వసన్తేన పుంసా, సమాగతానాం సంగతానాం, వనస్థలీనాం స్త్రీణాం, సద్యః సద్యోదత్తాని - పురాణేష్వతిలౌహిత్యాభావాదితి భావః, నఖక్షతానీవ బభుః. అత్ర వసన్తస్య వనస్థలీనాం చ విశేషణసాధారణ్యాన్నాయకవ్యవహారప్రతీతేః సమాసోక్తిస్తావదస్తి. 'నఖక్షతానీవ' ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వక్రత్వలౌహిత్యగుణనిమిత్తా జాగర్తి; సా చ నాయకవ్యవహారాశ్రితసమాసోక్తిగర్భిణ్యేవోత్తిష్ఠత ఇత్యుభయోరేకకాలత్వైవ 'విశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సమాసోక్తిరిష్యత' ఇతి హి లక్షణమ్.

లగ్నద్విరేఫాఞ్జనభక్తిచిత్రం ముఖే మధుశ్రీస్తిలకం ప్రకాశ్య,
రాగేణ బాలారుణకోమలేన చూతప్రవాళోష్ఠమలంచకార. 30

టీ. మధుశ్రీః = వసంతలక్ష్మి, లగ్నద్విరేఫాంజన భక్తిచిత్రం - లగ్నద్విరేఫ = అంటినతుమ్మెదలను, ఆంజనభక్తి=కాటుకతీర్పుటచే, చిత్రం=చిత్రవర్ణముగల, తిలకం= తిలకపుష్పమనుతిలకమును, ముఖే - ప్రారంభమనెడుముఖమునందు, ప్రకాశ్య = ప్రకటించి, బాలారుణకోమలేన = బాలసూర్యునిభంగి సుందరమగు, రాగేణ=లత్తుకతో, చూతప్రవాళోష్ఠం=మామిడిచిగురను క్రిందిపెదవిని, అలంచకార=అలంకరించెను.

తా. వసంతలక్ష్మి ఋతుప్రారంభమనేమోమున తుమ్మెదలు వ్రాలియున్న తిలకపుష్ప మను కాటుకరచనలుగలతిలకము ధరించి బాలసూర్యునిభంగి యెఱ్ఱనగు లత్తుకద్రవముచే మామిడిచిగురను క్రిందుపెదవి నలంకరించెను. వసంతము రాఁగా తిలకవృక్షమును పూచెను. తుమ్మెద లల్లెను. మామిడి చిగిర్చెను.

వ్యా. లగ్నేతి.—మధుశ్రీర్వసన్తలక్ష్మీర్లగ్నద్విరేఫా ఏవాఞ్జనభక్తయః కజ్జలరచనాస్తాభిశ్చిత్రం చిత్రవర్ణం, తిలకం పుష్పవిశేషమేవ తిలకం విశేషకమ్. ముఖం ప్రారమ్భః తస్మిన్నేవ ముఖే వక్త్రే, ప్రకాశ్య ప్రకటయ్య, బాలారుణకోమలేన

బాలార్కసున్దరేణ, రాగేణారుణిమ్నా - తేనైవ లాక్షారాగేణ చూతప్రవాళ ఏవోష్ఠ స్తం చూతప్రవాళోష్ఠమలఙ్చకార ప్రసాదయామాస. అత్ర రూపకాలఙ్కారః.

మృగాః ప్రియాలద్రుమమఞ్జరీణాం రజఃకణైర్విఘ్నితదృష్టిపాతాః,
మదోద్ధతాః ప్రత్యనిలం విచేరుర్వనస్థలీర్మర్మరపత్త్రమోక్షాః. 31

టీ. ప్రియాలద్రుమమఞ్జరీణాం=ప్రేంకణపుఁదీఁగలయొక్క గుత్తులసంబంధమగు, రజఃకణైః=పుష్పొడిపరాగముచే, విఘ్నితదృష్టిపాతాః = విఘ్నముగాఁజేయఁబడిన దృష్టి ప్రసారములు గలయట్టియు, మదోద్ధతాః = మదముచే విఱ్ఱవీఁగు, మృగాః=లేళ్లు, ప్రత్య నిలం = వాయువునకెదురుగా, మర్మరపత్త్ర మోక్షాః = మరమరధ్వనితో నాకురాలు టలుగల, వనస్థలీః=వనప్రదేశములను, విచేరుః = సంచరించినవి.

తా. ప్రేంకణపు పూగుత్తులనుండి రాలినపుప్పొడి పడుటచే దృష్టిప్రతిబంధకముకలయట్టియు, వసంతాగమనముచే మదించినవియు నగులేళ్లు మరమర మని చప్పుడుతో రాలుచున్న యెండాకులు గల వనములయందు గాలికెదురుగా తిరిగినవి.

వ్యా. మృగాఇతి.—ప్రియాలద్రుమా రాజాదనవృక్షాః. ని. 'రాజాదనం ప్రియా లశ్చ' ఇత్యమరః. తేషాం మఞ్జర్యస్తాసాం, రజఃకణైః, విఘ్నితాః సంజాతవిఘ్నాః - దృష్టీనాం - పాతాః ప్రసారా - యేషాం తే తథోక్తా మదోద్ధతా మృగాః, ప్రత్య నిలమనిలాభిముఖం, మర్మరా మర్మరశబ్దవన్తః- పత్త్ర మోక్షా జీర్ణ పర్ణ పాతా - యాసు తా, వనస్థలీర్విచేరుర్వనప్రదేశేషు చరన్తి స్మ 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి చరతేః సకర్మ కత్వమ్.

చూతాఙ్కురాస్వాదకషాయకణ్ఠః పుంస్కోకిలో యన్మధురంచుకూజ,
మనస్వినీమానవిఘాతదక్షం తదేవ జాతం వచనం స్మరస్య. 32

టీ. చూతాఙ్కురాస్వాద కషాయకణ్ఠ - చూతాఙ్కుర = మామిడిమొగ్గ యొక్క, అఙ్కుర=మొలకయొక్క, ఆస్వాద=భక్షించుటచే, కషాయ=రక్తిగల, కణ్ఠః= కణ్ఠధ్వనిగల, అయంపుంస్కోకిలః=ఈమగకోకిల, మధుర=ఇంపుగా, చుకూజేతియత్ = కూసెనన్నమాటయేదిగలదో, తత్ ఏవ=అదే, మనస్వినీమానవిఘాత దక్షం-మనస్వినీ=ప్రణ యకలహకుపితులగు స్త్రీలయొక్క, మాన = రోషముయొక్క, విఘాత=కొట్టుటయందు, దక్షం=సమర్థమగు, స్మరస్య=మారునియొక్క, వచనం=మాటయై, జాతమ్=ఆయెను.

తా. మామిడి మొగ్గ తినుటచే రమ్యమైన కంఠధ్వనిగల మగకోకిల కూఁతయే ప్రణయకలహములుగల మానవతులు కోపమును పోఁగొట్టుటలో నాజ్ఞాపించిన మన్మథునిసెలవో యనున ట్లుండెను. (మానవతులకు మానమును పోయెను. కోకిల కూసెను. మామిడి మొగ్గతొడిగెను. అని వసంతధర్మములు చెప్పఁబడినవి.)

వ్యా. చూతాఙ్కురేతి.—చూతాఙ్కురాణామాస్వాదేన కషాయకణ్ఠో రక్తకణ్ఠః. ని. 'సురభావపథే రక్తే కషాయః' ఇతి కేశవః. పుమాన్ కోకిలః పుంస్కోకిలః-పుంగ్రహణం ప్రాగల్భ్యద్యోతనార్థమ్ మధురం చుకూజేతి యత్, తత్ కూజనమేవ, మనస్వినీనాం - మానవిఘాతే రోషనిరాసే - దక్షం స్మరస్య వచనం 'మానం త్యజతే' త్యాజ్ఞావచనం-జాతం కోకిలకూజితశ్రవణానన్తరం స్మరాజ్ఞప్తా ఇవ మానం జహురిత్యర్థః.

హిమవ్యపాయాద్విశదాధరాణామాపాణ్డరీభూతముఖచ్ఛవీనాం,
స్వేదోద్గమః కింపురుషాఙ్గనానాం చక్రే పదం పత్త్రవిశేషకేషు. 33

టీ. హిమవ్యపాయాత్ = మంచుపోవుటవలన, విశదాధరాణాం = బాధలేని పెదవులుగలయట్టియు, ఆపాణ్డరీభూత ముఖచ్ఛవీనాం = (చలిపోవుటకుఁ బూసిన కుంకుమము లిప్పు డవసరములేకపోవుటచే) కొంచెము పాణ్డురవర్ణముగల ముఖకాంతులుగల, కింపురుషాఙ్గనానామ్ = కింపురుషస్త్రీలకు, పత్త్రవిశేషకేషు = మకరికాపత్త్రరచనలయందు, స్వేదోద్గమః = స్వేదప్రాదుర్భావము, పదం = స్థానమును, చక్రే = చేసెను.

తా. మంచుకాలము పోయినది. కింపురుషస్త్రీలు పెదవులు పగలకుండుటకుఁ బూయుమైనమును పెదవులకుఁ బూయకుండుటచే నిర్మలమైన కాంతిగలిగియున్నవి. చలికి కుంకుమ పూయుదురు. ఇప్పు డాచలిలేమిచే పూయలేదు. కావున శుభ్రముగా వారి పాణ్డురవర్ణము ప్రకాశించినది. వసంతశృంగారము మకరికాపత్త్రరచనలు (కుంకుమాదులతో చెక్కిళులందు గజసింహాద్యాకృతుల నిర్మించుట) చేయఁగా వసంతచిహ్న యగు వేఁడిమిచే చెమట లుద్భవించుచుండెను.

వ్యా. హిమేతి.—హిమస్య వ్యపాయాదపగమాద్విశదా నీరుజా-అధరా ఓష్ఠా యాసాం తాసామాపాణ్డరీభూతముఖచ్ఛవీనామ్ - కుఙ్కుమపరిహారాదితి భావః.

కింపురుషాఙ్గనానాం పత్త్రవిశేషకేషు పత్త్రరచనాసు, స్వేదోద్గమః పదం చక్రే ఘర్మోదయాత్ స్వేదోదమోఽభూదిత్యర్థః; విశదాధరత్వం మధూచ్ఛిష్టరాహిత్యాదితి భావః. హేమన్తేషు వార్ష్యో బిమ్బోష్ఠేషు మధూచ్ఛిష్టం శీతభయాద్దధతీతి ప్రసిద్ధమ్.

తపస్వినః స్థాణువనౌకస స్తామాకాలికీం వీక్ష్య మధుప్రవృత్తిమ్,
ప్రయత్నసంస్తమ్భితవిక్రియాణాం కథంచిదీశా మనసాం బభూవుః.

టీ. స్థాణువనౌకసః = ఈశ్వరవనమున నివసించు, తపస్వినః = తపశ్శాలురు, ఆకాలికీం = హఠాచ్ఛిద్ధమైనశించిన, తాం మధుప్రవృత్తిం = ఆ వసంతావిర్భావమును, వీక్ష్య=చూచి, ప్రయత్నసంస్తంభితవిక్రియాణాం = యత్నపూర్వకముగా నాపఁబడిన వికారములుగల, మనసాం = చిత్తములకు, కథం చిత్ = కష్టముగా, ఈశాః=నియంతలై, బభూవుః=అయిరి.

తా. అకాలమునఁ బుట్టి కార్యావసానమున గిట్టిన వసంత ప్రాదుర్భావమున కీశ్వరవనతపశ్శాలురు మనోవికారముల కష్టముగా నాపి యింద్రియములను స్వాధీనముఁ జేసికొనిరి.

వ్యా. తపస్విన ఇతి.—స్థాణోర్వనమోకో యేషాం తే, తపస్విన స్తత్రత్యా మునయః, సమానకాల ఆద్యన్తావస్యా ఆకాలికీమ్-అకాలభవత్వాదుత్పత్త్యనన్తరవినాశినీమిత్యర్థః. 'ఆకాలికడాద్యన్తవచనే' ఇతి సమానకాలాదికట్ ప్రత్యయః. ప్రకృతే రాకాల ఆదేశశ్చ నిపాతితః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్ - కేచిదకాలాద్భవోఽధ్యాత్మాదిత్వాద్భవార్థే ఠగిత్యాహుః. తామాకాలికీం, మధుప్రవృత్తిం వీక్ష్య ప్రయత్నేన-సంస్తమ్భితవిక్రియాణాం నిరుద్ధవికారాణాం, మనసాం కథంచిదీశా నియన్తారో బభూవుః.

తం దేశమారోపితపుష్పచాపే రతిద్వితీయే మదనే ప్రపన్నే,
కాష్ఠాగతస్నేహరసానువిద్ధం ద్వన్ద్వాని భావం క్రియయా వివవ్రుః.

టీ. ఆరోపితపుష్పచాపే = ఎక్కుపెట్టఁబడిన పూవులబాణముగలయట్టియుం, రతిద్వితీయే=రతియే తనకు రెండవదిగానున్నట్టియుఁ, మదనే = మారుఁడు, తం దేశం = ఆచోటునుగూర్చి, ప్రపన్నే=రాఁగా, ద్వన్ద్వాని = స్థావరజంగమాత్మకములగుమిథునములు, కాష్ఠాగతస్నేహరసానువిద్ధం - కాష్ఠ = ఉత్కర్షను, గత=పొందిన, స్నేహరః =ప్రేమరసముచే, అనువిద్ధం=కూడిన, భావం = ప్రేమతోఁగూడిన శృంగారభావమును క్రియయా = చేష్టచే, వివవ్రుః = ప్రకటింపఁజేసినవి.

తా. పుష్పబాణమును సజ్యముఁజేసి రతితో మారుఁడాయా శ్రమమునకు రాఁగా స్థావరజంగమాత్మకమగుదంపతులు (స్థావర దంపతులు జంగమదంపతులు) క్రియలచే శృంగారభావములఁ బ్రక టించినవి.

వ్యా. తమితి.—ఆరోపితమధిజ్యం కృతం - పుష్పచాపం యేన తస్మిన్, రతిర్ద్వితీయా యస్య తస్మిన్ రతిసహాయే, మదనే తం దేశం స్థాణ్వాశ్రమం ప్రపన్నే ప్రాప్తే సతి, ద్వన్ద్వాని స్థావరాణి జఙ్గమాని చ మిథునాని, కాష్ఠోత్కర్షః. ని. 'కాష్ఠో త్కర్షే స్థితౌ దిశి' ఇత్యమరః. తాం గతో యః స్నేహః-ఇష్టసాధననిబన్ధనః ప్రేమా పరనామా మమతాభిమానః. ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహః' ఇత్య. మరః. స ఏవ రసస్తేనానువిద్ధం సంపృక్తం, భావం రత్యాఖ్యం శృఙ్గారభావం, క్రియయా కార్యభూతయా చేష్టయా, వివవ్రుః ప్రకటీచక్రుః - శృఙ్గారచేష్టాః ప్రావర్తన్తేత్యర్థః.

మధు ద్విరేఫః కుసుమైకపాత్రే పపౌ ప్రియాం స్వామనువర్తమానః,
శృంగేణ సంస్పర్శనిమీలితాక్షీం మృగీమకండూయత కృష్ణసారః. 36

అవ. ఆశృంగారభావములనే జెప్పుచున్నాఁడు. (నాల్గుశ్లోకములతో).

టీ. ద్విరేఫః = తుమ్మెద, కుసుమైకపాత్రే = పువ్వనెడియొకగిన్నెయందు, మధు = మకరందమును, స్వాం ప్రియాః=తనప్రియురాలిని, అనువర్తమానః = అనుస రించుచున్నదై: పపౌ = త్రాగెను. కృష్ణసారః = నల్లలేడి, సంస్పర్శనిమీలితాక్షీం = స్పృశించుటచే మూయఁబడినకన్నులగల, మృగీం = ఆఁడులేడిని, శృఙ్గేణ = కొమ్ముతో, అకణ్డూయత = గోకెను.

తా. తుమ్మెద యేకపాత్రభోజనమును ప్రియురాలితో ప్రియా పూర్వకముగా నొందెను. ఆకుదువలన పరవశముచే కనులుమూసి యున్న యాఁడులేడిని మగలేడి కొమ్ముతో గోకెను. ప్రియురాలి దమకుఁ జూచుచుండె ననుట.

అవ. తాశ్చేష్టా ఆహ 'మధు' ఇత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.—

వ్యా. మధ్వితి.—ద్వౌ రేఫౌ వర్ణవిశేషౌ యస్య స ద్విరేఫో భ్రమరః. ఉప చారాత్తదర్థోఽపి ద్విరేఫ ఉచ్యతే - యథాహ కైయటః. 'శబ్దధర్మేణాప్యర్థస్య వ్యప దేశో దృశ్యతే - యథా భ్రమరశబ్దస్య ద్విరేఫత్వాద్ద్విరేఫో భ్రమరః.' కుసుమమే

వైకం సాధారణం - పాత్రం కస్మిన్, మధు మకరన్దమ్. ని. 'మధుమద్యే పుష్పరస' ఇతి విశ్వః. స్వాం ప్రియాం భృఙ్గీమనువర్తమానోఽనుసరన్, పపౌ తత్పీతవిశేషం పపావిత్యర్థః. కృష్ణశ్చాసౌ సారః శబలశ్చ కృష్ణసారః కృష్ణమృగః 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః. సంస్పర్శేన స్పర్శసుఖేన - నిమీలితాక్షీం, మృగీం శృఙ్గేణాకణ్డూయత కర్షితవాన్ కణ్డ్వాదిభ్యో యక్ - తతః కర్తరి లఙ్.

దదౌ రసాత్పఙ్కజరేణుగన్ధి గజాయ గణ్డూషజలం కరేణుః,
అర్ధోపభుక్తేన బిసేన జాయాం సంభావయామాస రథాఙ్గనామా.37

టీ. రసాత్ = అత్యనురాగమువలన, కరేణుః = స్త్రీగజము, పఙ్కజరేణు గంధి = పద్మపుబుప్పొడిచే సువాసనగల, గణ్డూషజలమ్ = పుక్కిటియందలినీటిని, గజాయ=మగయేనుఁగుకొఱకు, దదౌ=ఇచ్చెను. రథాఙ్గనామా = చక్రవాకము, అర్ధోపభుక్తేన = సగముతినఁబడిన, బిసేన = తామరతూఁటిచే, జాయాం = ప్రియురాలిని, సమ్భావయామాస = గౌరవించెను.

తా. ఆఁడుది యగు నేనుఁగు తనపుక్కిటఁబట్టిన కమలపరిమళోదకముచే మగనిఁ దృప్తిపఱచెను. చక్రవాకపక్షి తాను తినఁగా మిగిలిన తామరతూఁటితో నాఁడు చక్రవాకమును సత్కరించెను.

వ్యా. దదావితి.—రసాదతిరాగాత్, కరేణుః కరిణీ. ని. 'కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే' ఇత్యమరః, పఙ్కాజ్జాయత ఇతి పఙ్కజం - తస్య రేణుః పఙ్కజరేణుస్తస్య గన్ధోఽస్యాస్తీతి పఙ్కజరేణుగన్ధి గణ్డూషజలం ముఖాన్తర్ధృతజలం గజాయ దదౌ, రథాఙ్గనామా చక్రవాకోఽర్ధం యథా తథోపభుక్తేనార్ధజగ్ధేన, బిసేన జాయాం, సంభావయామాస స్వజగ్ధశేషం దదావిత్యర్థః.

గీతాన్తరేషు శ్రమవారిలేశైః కించిత్సముచ్ఛ్వాసితపత్రలేఖమ్,
పుష్పాసవాఘూర్ణితనేత్రశోభి ప్రియాముఖం కింపురుషశ్చుచుమ్బే.

టీ. కింపురుషః = కిన్నరుఁడు, శ్రమవారిలేశైః = చెమటనీటిబిందువులచే, కించిత్ = కొంచెము, సముచ్ఛ్వాసితపత్రలేఖం = శిథిలమైన మకరికాపత్త్ర రచనలుగలదియు, పుష్పాసవాఘూర్ణిత నేత్రశోభి-పుష్పాసవ = పుష్పమద్యముచే, ఆఘూర్ణిత= అంతటచలించుచున్న, నేత్ర = కండ్లచే, శోభి = ప్రకాశించుచున్న, ప్రియాముఖం= ప్రియురాలిమోమును, గీతాన్తరేషు = గానాన్తరములయందు (పాటపాడుచుండఁగా నడుమనడుమ ననుట), చుచుమ్బే=ముద్దిడుకొనియెను.

తా. కింపురుషుఁడు స్వేదోదకచిహ్నిత మగునట్టియు, మకరికా పత్త్రరచనలు పోయినట్టియు, మద్యపానముచే గిరగిరఁ దిరుగుచున్న నేత్రశోభ గల ప్రియురాలిమోమును గానావకాశములయందు ముద్దుఁ బెట్టుకొనుచుండెను.

వ్యా. గీతాన్తరేష్వితి.—కింపురుషః కిన్నరః. శ్రమవారిలేశైః స్వేదోదకబిన్దుభిః, కించిదీషత్ - సముచ్ఛ్వసితాః విశ్లేషితాః. పత్త్రలేఖా యస్య తత్, పుష్పాణామాసవో మద్యం పుష్పాసవః-పుష్పోద్భవమద్యమిత్యర్థః. వసన్తే మధూకస్య సంభవాత్ - పుష్పవాసితమితి కేచిత్ - తేన ఆఘూర్ణితాభ్యాముద్భ్రాన్తాభ్యాం నేత్రాభ్యాం శోభత ఇతి తథోక్తం, ప్రియాముఖం, గీతాన్తరేషు గీతమధ్యేషు, చుచుమ్బే చుచుమ్బ.

పర్యాప్తపుష్పస్తబకస్తనాభ్యః స్ఫురత్ప్రవాళోష్ఠమనోహరాభ్యః,
లతావధూభ్యస్తరవోఽప్యవాపుర్వినమ్రశాఖాభుజబన్ధనాని. ౩౯

టీ. పర్యాప్తపుష్పస్తబకస్తనాభ్యః - పర్యాప్త = సంపూర్ణమగు, పుష్పస్తబక = పూగుత్తులనెడు, స్తనాభ్యః= స్తనములు గలయట్టియుం, స్ఫురత్ప్రవాళోష్ఠమనోహరాభ్యః- స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రవాళోష్ఠ= చిగుళ్లను పెదవులచే, మనోహరాభ్యః= మనోహరులగు, లతావధూభ్యః = తీఁగలనెడు కాంతలవలన, తరవోఽపి = వృక్షములును, వినమ్రశాఖాభుజబంధనాని - వినమ్ర = వంగిన, శాఖా = కొమ్మలనెడు, భుజ = భుజములచే, బంధనాని = కౌఁగిలింతలను, అవాపుః= పొందినవి.

తా. పూగుత్తు లనుపాలిండ్లను చిగుళ్లనుపెదవులునుగల లతాంగనలచే వృక్షము లనునాయకులు సయితము వంగినకొమ్మ లనెడు బాహువులతో కౌఁగిలింతలను బొందినవి.

వ్యా. పర్యాప్తేతి.—పర్యాప్తాః సమగ్రాః. పుష్పస్తబకా ఏవ స్తనా యాసాం తాభ్యః. 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి వికల్పాన్న జీష్. స్ఫురన్తః ప్రవాలాః పల్లవాః ఏవోష్ఠాస్తైర్మనోహరాభ్యో, లతా ఏవ వధ్వస్తాభ్యః సకాశాత్, తరవోఽపి లిఙ్గాదేవ పుంస్త్వం గమ్యతే, వినమ్రాః శాఖా ఏవ భుజాస్తైర్బద్ధనాన్యవాపుః. తాభిః ఆలిఙ్గితా ఇత్యర్థః. స్థావరాణామపి మదనవికారోఽభూత్ కిము తాన్యేషామితి భావః. ఏతచ్చ తరులతానామపి చేతనత్వాదుక్తమ్. యథాఽఽహ మనుః. 'అన్తస్సంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖసమన్వితాః' ఇతి. అత్ర రూపకాలంకారః.

శ్రుతాప్సరోగీతిరపి క్షణేస్మిన్ హరః ప్రసంఖ్యానపరో బభూవ,
ఆత్మేశ్వరాణాం న హి జాతు విఘ్నాః సమాధిభేదప్రభవో భవన్తి.

టీ. అస్మిన్‌క్షణే = ఈవసంతసమయమందు, హరః = శివుఁడు, శ్రుతాప్సరోగీతిరపి - శ్రుత=వినఁబడిన, అప్సరోగీతిరపి=అప్సరస్త్రీ గానముకలవాఁడైనను. ప్రసంఖ్యానపరః = ఆత్మానుసంధానమునం దాసక్తిగలవాఁడై, బభూవ = ఆయెను. హి = న్యాయమే, ఆత్మేశ్వరాణాం = చిత్తము స్వాధీనముగలవారికి, విఘ్నాః = అంతరాయములు, జాతు = ఎప్పుడును, సమాధిభేదప్రభవః = ఆత్మానుసంధానభంగములై, నభవంతి = కావు

తా. ఇట్టివసంతమున నచ్చరలుపాడినను శివుఁడు పరమాత్మధ్యానవిముఖుఁడు కాలేదు. అది న్యాయమే చిత్తస్వాధీనము గలవారికంతరాయములు ఆత్మానుసంధానమును దొలఁగించునవి కావు.

వ్యా. శ్రుతేతి.—అస్మిన్ క్షణే వసంతావిర్భావకాలే, భగవాన్ హరః. శ్రుతాప్సరోగీతిరపి - దివ్యాఙ్గనాగానమాకర్ణయన్నపీత్యర్థః. ప్రసంఖ్యానపర ఆత్మానుసంధానపరో బభూవ. తథాహి, ఆత్మనశ్చిత్తస్యేశ్వరాణాం-వశినామిత్యర్థః. విహన్యన్తే విభిరితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః ఘఞర్థే కప్రత్యయః. జాతు కదాచిదపి, సమాధిభేదే సమాధిభఙ్గనే - ప్రభవః సమర్థా న భవన్తి.

లతాగృహద్వారగతోఽథ నన్దీ
వామప్రకోష్ఠార్పితహేమవేత్రః,
ముఖార్పితైకాఙ్గుళిసంజ్ఞయైవ
మా చాపలాయేతి గణాన్ వ్యనైషీత్. 41

టీ. అథ = పిమ్మట, లతాగృహద్వారగతః - లతాగృహద్వార=లతాగృహముయొక్క గడపను, గతః=పొందిన, వామప్రకోష్ఠార్పితహేమవేత్రః - వామప్రకోష్ఠ = ఎడమముంజేతియందు, అర్పిత = ఉంచఁబడిన, హేమవేత్రః = బంగారపుబెత్తముగల, నన్దీ=నన్దీశ్వరుఁడు. ముఖార్పితైకాంగుళిసంజ్ఞయా ఏవ - ముఖ = నోటిమీఁద, అర్పిత= ఉంచఁబడిన, ఏకాంగుళిసంజ్ఞయైవ=ఒకవ్రేలిసంజ్ఞచేతనే, గణాన్ = ప్రమథులను, మా చాపలాయ = చంచలచేష్టలఁ జేయకుఁడు, ఇతి = ఇట్లు, వ్యనైషీత్ = శిక్షించెను.

తా. తీగవంటిగడపయొద్ద నందీశ్వరుఁడు తన యెడమచేతితో బంగారుబెత్తమునుఁ బట్టికొని మూపుడువ్రేలును నోటిమీఁద నుంచుకొని గణములఁ నల్లరిచేయకుఁడని సైగచేతనే శిక్షించెను.

అవ. న కేవలం గణా ఏవ వినీతాః కింతు జరాయుజాది చతుర్విధం ప్రాణి జాత మపీత్యాహ.—

వ్యా. లతేతి.—అథ లతాగృహద్వారం గతో వామే ప్రకోష్ఠే అర్పిత హేమ వేత్రో ధారిత హేమదణ్డో నన్దీ నన్దికేశ్వరః. ని. 'నన్దీభృఙ్గీరిట స్తణ్డునన్దినా నన్దికేశ్వరే' ఇతి కోశః. ముఖే - అర్పితాయాః సరోమవిస్మయ స్తిమితావలోకం నిహితాయా ఏకస్యా అఙ్గులేస్తర్జన్యాః. సంజ్ఞయా సూచనయైవ. ని. 'సంజ్ఞా స్యాచ్చేతనా నామ హస్తాద్యైరర్థసూచనా' ఇత్యమరః. గణాన్ ప్రమథాన్, చాపలాయ చాపలం కర్తుం, మా భవతేతి 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ, వ్యనైషీత్ శిక్షితవాన్.

నిష్కమ్పవృక్షం నిభృతద్విరేఫం
మూకాణ్డజం శాన్తమృగప్రచారమ్,
తచ్ఛాసనాత్ కాననమేవ సర్వం
చిత్రార్పితారమ్భమివావతస్థే. 42

అవ. కేవల ప్రమథులే కాదు జరాయుజము మొదలగు చతుర్విధప్రాణులును నందీశ్వరుని యాజ్ఞకు వంగినవా రైరి యని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. నిష్కంపవృక్షం కదలనిచెట్లుగలదియు, నిభృతద్విరేఫం = చలించని తుమ్మెదలుగలదియు, మూకాణ్డజం = నిశ్శబ్దమగు పక్షిసరీసృపాదులుగలదియు, శాన్త మృగప్రచారం = తిరుగని జంతువులుగలదియునగు, సర్వం కాననం ఏవ=సమస్తారణ్యా మును, తచ్ఛాసనాత్ = ఆనందీశ్వరునియాజ్ఞవలన, చిత్రార్పితారంభమివ = చిత్తరువు నందు వ్రాయఁబడిన వ్యాపారముకలదివలెను, అవతస్థే = ఉండెను.

తా. నంది యాజ్ఞవలన జరాయుజములు, నుద్భిజ్జములు, అండజ ములు, మృగాదులు సర్వము నిశ్చలమైయుండుటచే పటమునందు వ్రాయఁబడినదివలె యాయడవి యొప్పెను.

వ్యా. నిష్కంపేతి.—నిష్కమ్పవృక్షం ఇదముద్భిజ్జోపలక్షణం, నిభృతద్విరేఫం నిశ్చలభృఙ్గం స్వేదజోపలక్షణమేతత్, మూకాణ్డజం నిఃశబ్దపక్షిసరీసృపాదికమ్. ఏతేన అణ్డజజాతిరుక్తా. శాన్తమృగప్రచారం నివృత్తమృగసంచారం జరాయుజోపలక్షణమేతత్. సర్వమేవ కాననం తచ్ఛాసనాన్నన్దీశ్వరాజ్ఞయా, చిత్రార్పితారమ్భం చిత్రలిఖితా వ్యాపారమివ అవతస్థే. ని. '... ... ... నృగవాద్యా జరాయుజాః, స్వేదజాః

క్రిమికంశాద్యాః పక్షిసర్పాదయోఽణ్డజాః, ఉద్భిదస్తరుగుల్మాద్యాః ... ...' ఇత్యమరః.

దృష్టిప్రపాతం పరిహృత్య తస్య
కామః పురశ్శుక్రమివ ప్రయాణే,
ప్రాన్తేషు సంసక్తనమేరుశాఖం
ధ్యానాస్పదం భూతపతేర్వివేశ. 43

టీ. కామః = కాముఁడు, ప్రయాణే = ప్రయాణమునందు, పురః శుక్రమివ = ఎదుట శుక్రుఁడు తావుండవలె, తస్య = ఆనందియొక్క, దృష్టిప్రపాతం = నేత్రగోచరమును, పరిహృత్య = తప్పించి, ప్రాన్తేషు = ప్రక్కలయందు, సంసక్తనమేరుశాఖం = కలుసుకొన్న సురపొన్నలకొమ్మలుగల, భూతపతేః = శివునియొక్క, ధ్యానాస్పదం = సమాధిస్థానమునుఁగూర్చి, వివేశ = ప్రవేశించెను.

తా. శుక్రుఁడెదురుగా నున్నప్పుడు ప్రయాణముచేయునట్లు మారుఁడు నందీశ్వరుని నేత్రప్రసారమును దప్పించి యల్లిన సురపొన్నలుగల హరుని సమాధిస్థానముఁగూర్చి వెళ్లెను.

వ్యా. దృష్టిప్రపాతమితి.—కామః, ప్రయాణే యాత్రాయాం, పురోగతః శుక్రో యస్మిన్దేశే తం పురఃశుక్రం దేశమివ. ని. 'ప్రతిశుక్రం ప్రతిబుధం ప్రత్యఙ్గారకమేవ చ, అపి శక్రసమో రాజా హతసైన్యో నివర్తతే' ఇతి ప్రతిషేధాత్. తస్య దృష్టిప్రపాతం దృగ్విషయం, పరిహృత్య, ప్రాన్తేషు పార్శ్వదేశేషు, సంసక్తా అన్యోన్యసంసృష్టా నమేరూణాం సురపున్నాగానాం శాఖా యస్య తత్ - తిరోధానయోగ్యమితి భావః. భూతపతేః శివస్య, ధ్యానాస్పదం సమాధిస్థానమ్ 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్' ఇతి నిపాతః. వివేశ.

స దేవదారుద్రుమవేదికాయాం శార్దూలచర్మవ్యవధానవత్యామ్,
ఆసీనమాసన్నశరీరపాతస్త్రియంబకం సంయమినం దదర్శ. 44

టీ. ఆసన్నశరీరపాతః = దగ్గరకువచ్చినచావుగల, సః = ఆమారుఁడు, శార్దూలచర్మ వ్యవధానవత్యాం = పులితోలుతో నెడముగల (పులితోలు పఱచిన), దేవదారుద్రుమవేదికాయాం = దేవదారువృక్షపు టరుఁగుమీఁద, ఆసీనం = కూర్చొనియున్నట్టియు, సంయమినం = సమాధినిష్ఠలోనున్న, త్రియంబకం = త్రిలోచనుని, దదర్శ = చూచెను.

తా. చావు దగ్గరకువచ్చిన మన్మథుఁడు దేవదారుచెట్టు మొదట నరఁగుపైఁ బులితోలు పఱచియుండఁగా దానిమీఁద సమాధిలో నున్న పరమేశ్వరుని చూచెను.

వ్యా. స ఇతి.—ఆసన్నశరీరపాత ఆసన్నమృత్యుః, స కామః, శార్దూలచర్మణా వ్యవధానవత్యాం వ్యాఘ్రచర్మాస్తృతాయామిత్యర్థః. వి. 'మోక్షశ్రీర్వ్యాఘ్రచర్మణి' ఇతి ప్రాశస్త్యాదితి భావః. దేవదారుద్రుమవేదికాయామాసీనముపవిష్టం, సంయమినం సమాధినిష్ఠం, త్రియమ్బకం త్రినేత్రం దదర్శ; కేచిత్సాహసికాః 'త్రిలోచనమ్' ఇతి పేఠుః. త్ర్యమ్బకమిత్యుక్తే పాదపూరణవ్యత్యాసాత్, త్రియమ్బకమితి పాదపూరణార్థో ఽయమియఙాదేశశ్ఛాన్దసో మహాకవిప్రయోగాదభియుక్తైరఙ్గీకృతః.

పర్యఙ్కబన్ధస్థిరపూర్వకాయమృజ్వాయతం సన్నమితోభయాంసమ్,
ఉత్తానపాణిద్వయసన్నివేశాత్ ప్రఫుల్లరాజీవమివాఙ్కమధ్యే. 45

అవ. ఆయీశ్వరునే యాఱుశ్లోకములతో వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. పర్యఙ్కబన్ధ స్థిరపూర్వకాయం - పర్యఙ్కబన్ధ = వీరాసనముచే, స్థిర = నిశ్చలమగు, పూర్వకాయం=దేహోర్ధ్వభాగముగలిగినట్టియు, ఋజ్వాయతం=తిన్నగా పొడవైనట్టియు, సన్నమితోభయాంసమ్ = తెన్నఁగా వంపఁబడిన రెండుబాహువులు గలయట్టియు, ఉత్తాన పాణిద్వయ సన్నివేశాత్ - ఉత్తాన=వెలికిలగా నుంచఁబడిన, పాణిద్వయ=రెండుచేతులయొక్క, సన్నివేశాత్=ఉంచుటవలన, అఙ్కమధ్యే=తొడల నడుమను, ప్రఫుల్లరాజీవ మివ=వికసించిన కమలముగలవాఁడో యనునట్లు, స్థితం = ఉన్నట్టి (ఈశ్వరునిఁ జూచె నని సంబంధము.)

తా. వీరాసనము ధరించి వెలికిలగాఁ జేయఁబడిన తొడలమీఁద నుంచఁబడిన వారుని కరయుగము తొడలనడుమ తామరపూవులు పూచినవా యనున ట్లుండెను.

అవ. తమేవ దేవం షడ్భిః శ్లోకైర్వర్ణయతి:—

వ్యా. పర్యఙ్కేతి.—పర్యఙ్కబన్ధేన వీరాసనేన - స్థిరపూర్వకాయం నిశ్చలోత్తరార్ధమృజురాయతశ్చర్జ్వాయతస్తం, సంనమితావుభావంసౌ యస్య తం తథోక్తం 'వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థాన ఉభయ శబ్దప్రయోగ' ఇత్యుక్తం కైయటేన. ఉత్తాన ఊర్ధ్వతలో యః పాణిద్వయస్య సన్నివేశః సంస్థానం తస్మాదఙ్కమధ్యే ప్రఫుల్లం రాజీవం పఙ్కజం యస్య తమివ స్థితమ్. వీరాసనే వసిష్ఠః. ని. 'ఏకం పాదమథైకస్మిన్విన్యస్య

స్యైశా తు సంస్థితమ్, ఇతరస్మిం స్తస్మై వోపం పీఠాసనముదాహృతమ్' ఇతి. తథా యోగ సారే—'ఉత్తానితే కరతలే కరముత్తానితం పరమ్, ఆదాయాఙ్కగతం కృత్వా ధ్యాయేద్య స్తస్య సోఽ న్తరమ్.' ఇతి.

భుజఙ్గమోన్నద్ధజటాకలాపం కర్ణావసక్తద్విగుణాక్షసూత్రమ్,
కంఠప్రభాసఙ్గవిశేషనీలాం కృష్ణత్వచం గ్రన్థిమతీం దధానమ్. 46

టీ. భుజఙ్గమోన్నద్ధ జటాకలాపం - భుజఙ్గము = పాముచే, ఉన్నద్ధ=ఎత్తికట్టఁబడిన, జటాకలాపం = జడలగుంపుగలయట్టియు, కర్ణావసక్త ద్విగుణాక్షసూత్రం-కర్ణావసక్త=చెవులనువగిలింపఁబడి, ద్విగుణాక్షసూత్రం=రెండుపేటలుగాఁ జేయఁబడిన జపమాల కలయట్టియు, కణ్ఠప్రభా సఙ్గ విశేష నీలాం=కణ్ఠకాన్తిసంపర్కముచే నెక్కువనల్లనగు, గ్రన్థిమతీం=ముడిగల, కృష్ణత్వచం = నల్లచారల లేడిచర్మమును, దధానం = ధరించిన, (ఈశ్వరునిఁ జూచె నని సంబంధము.)

తా. పాముతో జడల నెత్తికట్టి చెవులకు జపమాలఁ దగిలించి కంఠకాంతిచే నీలిమ నభివృద్ధిపఱచు లేడిచర్మమును ధరించు నీశ్వరుఁ జూచెను.

వ్యా. భుజఙ్గమేతి.—భుజఙ్గమేనోన్నద్ధ ఉన్నమయ్య బద్ధో జటాకలాపో యేన తం తథోక్తమ్. కర్ణావసక్తం కర్ణావలమ్బిత్యర్థః. అత ఏవ ద్విగుణం ద్విరావృత్తమక్ష సూత్రమక్షమాలా యస్య తం. కణ్ఠప్రభాణాం సఙ్గేన మిశ్రణేన విశేషనీలామతినీలాం, గ్రన్థిమతీం బన్ధనయుక్తాం, కృష్ణత్వచం కృష్ణమృగాజినం దధానమ్.

కించిత్ప్రకాశ స్తిమితోగ్రతారై ర్భ్రూవిక్రియాయాంవిరతప్రసంగైః,
నేత్రైరవిస్పన్దితపక్ష్మమాలై ర్లక్ష్యీకృతఘ్రాణమధోమయూఖైః. 47

టీ. కించి త్ప్రకాశ స్తిమితోగ్రతారైః - కించిత్ = ఇంచుక, ప్రకాశ=కాంతి గలయట్టియును, స్తిమిత = నిశ్చలము లగునట్టియును, ఉగ్ర=భయంకరములగు, తారైః = కనీనికలు గలయట్టియును, భ్రూవిక్రియాయాం=భ్రూవికారమునందు, విరత ప్రసంగైః = విరామమునందిన ప్రసక్తిగలయట్టియును, అవిస్పన్దిత పక్ష్మమాలైః = చలింపని ఱెప్పవెం డ్రుకల పఙ్క్తులుగలయట్టియును, అధోమయూఖైః = క్రిందుమొగములగు కిరణములు గల, నేత్రైః = కండ్లచే, లక్ష్యీకృత ఘ్రాణం = గుఱిగాఁ బెట్టఁబడినముక్కుగల (ఈశ్వరునిఁ జూచె నని సంబంధము.)

తా. కొంచెము కాంతి నైశ్చల్యము భయంకరములు గల నల్ల గ్రుడ్లుగలిగి కనుబొమల చలనములేక కదలని కనుఱెప్పలుగలిగి క్రిందు ముఖముగా నున్న కిరణప్రసారములు గలనేత్రములను నాసముందు లక్ష్యముగా నుంచిన శంకరునిఁ జూచెను.

వ్యా. కించిదితి.—కించిత్ప్రకాశా ఈషత్ప్రకాశాః స్తిమితా నిశ్చలా ఉగ్రాశ్చ తారాః కనీనికా యేషాం తైః. ని. 'తారకాఽక్ష్ణః కనీనికా' ఇత్యమరః. భ్రూవిక్రియా యాం భ్రూవిక్షేపే, విరతప్రసంగైః ప్రసక్తిరహితైరవిస్పన్దిభిః పక్ష్మాభిరచలితపక్ష్మ పఙ్క్తిభిరధః ప్రసృతా మయూఖా యేషాం తైరధోమయూఖైర్నేత్రైః. త్రినేత్ర త్వాద్బహువచనం, లక్ష్యీకృతఘ్రాణం నాసాగ్రనివిష్టదృష్టిమిత్యర్థః. వి. 'కరణాన్య బహిష్కృత్య స్థాణువన్నిశ్చలాత్మకః, ఆత్మానం హృదయే ధ్యాయేన్నాసాగ్రన్యస్త లోచనః' ఇతి యోగసారే.

అవృష్టిసంరమ్భమివామ్బువాహ
మపామివాధారమనుత్తరఙ్గమ్,
అన్తశ్చరాణాం మరుతాం నిరోధా
న్నివాతనిష్కమ్పమివ ప్రదీపమ్. 48

టీ. అంతశ్చరాణాం = లోపలచరించు, మరుతాం = వాయువులయొక్క, నిరోధాత్ = కట్టుటవలన, అవృష్టి సంరమ్భం = వానయడావిడి లేని, అంబువాహమివ = మేఘమునువలెను, అనుత్తరంగం=అలలు పైకెగరని, అపాం ఆధారమివ = మడుఁగును వలెను, నివాత నిష్కమ్పం=గాలిలేనిచోట కదలని, ప్రదీపమివ = దీపమువలె (దీపముం బోలిన యీశ్వరుం జూచె నని సంబంధము.)

తా. ప్రాణాదివాయువులఁగట్టి వానలేని జలదమువలెను, అలలు లేని మడుఁగువలెను, గాలిలేని తావున నున్న దీపమువలె నున్న హరుని మరుఁడు చూచెను.

వ్యా. అవృష్టీతి.—అన్తశ్చరన్తీత్యన్తశ్చరాస్తేషాం, మరుతాం ప్రాణాదీనాం, నిరోధాద్ధేతోరవృష్టిసంరమ్భమవిద్యమానవర్షసంభ్రమ మమ్బువాహమివ స్థితమ్. ఏతేన ప్రాణనిరోధః సూచితః. అనుత్తరఙ్గమనుద్భూతతరఙ్గమపామాధారం హ్రదమివ స్థితమ్. ఏతేనాపాననిరోధః సూచితః, తథా నివాతే నిర్వాతదేశే నిష్కమ్పం నిశ్చలం, ప్రదీపమివ స్థితమ్.—ఏతేనాశేషవాయునిరోధః సూచితః. 'నివాతావాశ్రయావాతౌ' ఇత్యమరః.

కపాలనేత్రాన్తరలబ్ధమార్గైర్జ్యోతిఃప్రరోహైరుదితైశ్శిరస్తః,
మృణాళసూత్రాధికసౌకుమార్యాం బాలస్య లక్ష్మీం గ్లపయన్తమిన్దోః.

టీ. కపాల నేత్రాన్తర లబ్ధమార్గైః - కపాల = బ్రహ్మకపాలముయొక్క, నేత్రాన్తర=కంటిరంధ్రమునుండి, లబ్ధ=పొందఁబడిన, మార్గైః=త్రోవలుగలవై, శిరస్తః = బ్రహ్మరంధ్రమునుండి, ఉదితైః=వెడలిన, జ్యోతిః ప్రరోహైః=తేజోంకురములచే, మృణాళసూత్రాధిక సౌకుమార్యాం = తామరతూఁటిదారమునకంటె మిక్కిలి కోమల మగు, బాలస్య=లేఁతవాఁడగు, ఇన్దోః = చంద్రునియొక్క, లక్ష్మీం=శోభను, గ్లపయన్తం = వాడించుచున్న (ఈశ్వరునిఁ జూచె నని సంబంధము.)

తా. విస్తారతపస్సుచే నగ్ని కపాలముగుండా బైలుదేరి తామరతూడుకంటె మిక్కిలి మృదువగు బాలచంద్రుని వాడించునట్లు చేయుచున్నవాఁ డనుట. (తపోగ్ని బ్రహ్మకపాలమునుండి మంటలుగా లేచుచున్న దనుట.)

వ్యా. కపాలేతి.—కపాలనేత్రాన్తరేణ బ్రహ్మకరోటినేత్రవివరేణ లబ్ధమార్గైః, శిరస్తో బ్రహ్మరన్ధ్రాత్ పఞ్చమ్యాస్తసిల్, ఉదితైరుద్భూతైర్జ్యోతిః ప్రరోహైస్తేజోఽఙ్కురైర్మృణాలసూత్రాధికం సౌకుమార్యం మార్దవం యస్యాస్తాం, బాలస్యేన్దోః శిరశ్చన్ద్రస్య, లక్ష్మీం గ్లపయన్తమ్.

మనో నవద్వారనిషిద్ధవృత్తి
హృది వ్యవస్థాప్య సమాధివశ్యమ్,
యమక్షరం క్షేత్రవిదో విదు స్త
మాత్మానమాత్మన్యవలోకయన్తమ్. 50

టీ. నవద్వారనిషిద్ధవృత్తి = తొమ్మిదిరంధ్రములచే నిషేధింపఁబడిన సంచారము గలదియై, సమాధివశ్యం = సమాధిచే స్వాధీనమగు. మనః=మనస్సును, హృది=హృదయమున, వ్యవస్థాప్య=నిలిపి, క్షేత్రవిదః=క్షేత్రజ్ఞులగుపురుషులు, యం = ఎవనిని, అక్షరం = నాశరహితునిగాను, విదుః=తెలుసుకొందురో, తం ఆత్మానం=ఆపరమాత్మను, ఆత్మని=తనయందే, అవలోకయంతం = సాక్షాత్కారముఁ జేసికొనుచున్న (ఈశ్వరునిఁ జూచె నని సంబంధము.)

తా. నవరంధ్రములను కట్టి మనస్సును స్వాధీనపఱచి హృదయమున నిలిపి క్షేత్రజ్ఞు లెవనిని తెలిసికొందురో, అట్టి తనను తనయందే సాక్షాత్కారముఁ జేసికొన్న యీశ్వరుని మారుఁడు చూచెను.

వ్యా. మన ఇతి.—నవభ్యో ద్వారేభ్యో నిషిద్ధా నివర్తితా వృత్తిః సంచారో యస్య తత్తథోక్తం. సమాధినా ప్రణిధానేన-వశ్యం వశంగతమ్, యత్ప్రత్యయః. ని. 'ప్రణిధానం సమాధానం సమాధిశ్చ సమాశ్రయః' ఇతి హలాయుధః. మనో హృది హృదయాఖ్యేఽధిష్ఠానే వ్యవస్థాప్య తథా చ వసిష్ఠః. వి. 'యతో నిర్యాతి విషయా దస్మింశ్చైవ ప్రలీయతే, హృదయం తద్విజానీయాన్మనసః స్థితి కారణమ్' ఇతి. క్షేత్ర విదః క్షేత్రజ్ఞాః పురుషాః యం న క్షరతీత్యక్షరమవినాశినం విదుర్విదన్తి 'విదో లటో వా' ఇతి ఝేర్జుస్. తమాత్మానమాత్మని స్వస్మిన్నవలోకయన్తం సాక్షాత్కుర్వన్తమ్ స్వాతిరేకేణ పరమాత్మనోఽభావాదితి భావః.

స్మరస్తథాభూతమయుగ్మనేత్రం
పశ్యన్నదూరాన్మనసాఽప్యధృష్యమ్,
నాలక్షయత్ సాధ్వససన్నహస్తః
స్రస్తం శరం చాపమపి స్వహస్తాత్. 51

టీ. స్మరః=మరుఁడు, తథాభూతం=పూర్వమునఁ జెప్పఁబడినరీతి గానున్నట్టియు, మనసా అపి=చిత్తముతోనైనను, అధృష్యమ్ = ధరింప శక్యముకానట్టియు, అయుగ్మ నేత్రమ్=విషమాక్షుని, అదూరాత్ = సమీపమునుండి, పశ్యన్ = చూచుచు, సాధ్వస సన్నహస్తః = భయముచే పట్టువిడిన చేయికలవాఁడై, స్వ హస్తాత్ = తనచేతినుండి, స్రస్తం=జాఱిన, శరం=అమ్మును, చాపంఅపి = బాణమును, నాలక్షయత్ = తెలియక పోయినవాఁడాయెను.

తా. మనస్సుచేనైననుఁ బొందశక్యముగాని యట్టి పూర్వోక్త లక్షణములుగల కాలనేత్రుని మరుఁడు సమీపమునఁ జూచి భీతిచే పట్టువిడి జాఱిపోయిన శరబాణములను సైతము తెలియఁడాయెను.

వ్యా. స్మరేతి.—స్మరః కామస్తథాభూతం పూర్వోక్తరూపం, మనసాఽప్య ధృష్యమయుగ్మనేత్రం విషమాక్షమదూరాత్, పశ్యన్ సాధ్వసేన సన్నహస్తో విశ్లథ ఘాణిస్సన్ స్వహస్తాత్ స్రస్తం శరం చాపమపి చాపం చ నాలక్షయత్ న వివేద భీతోమహ్యతీతి భావః.

నిర్వాణభూయిష్ఠమథాస్య వీర్యం సంధుక్షయన్తీవ వపుర్గుణేన,
అనుప్రయాతా వనదేవతాభ్యామదృశ్యత స్థావరరాజకన్యా. 52

టీ. అథ = పిమ్మట, నిర్వాణ భూయిష్ఠం = నష్టప్రాయమైన, అస్య = మారుని యొక్క, వీర్యం = బలమును, వపుర్గుణేన = సౌందర్యముచే, సంధుక్షయన్తీవ = వృద్ధిఁ బఱచుచున్నదివలెను, వనదేవతాభ్యాం - వనదేవతలతో, (సఖురాండ్రగువారు), అను

ప్రయాతా = అనుసరించి రాఁబడిన, స్థావర రాజకన్యా = పార్వతీదేవి, అదృశ్యత= చూడఁబడెను.

తా. పోయినట్లే అయిన మరునిబలమును తనసౌందర్యగుణముచే అభివృద్ధిఁజేయుచున్నదో యన వనదేవతలగు చెలికత్తెలతో పార్వతీదేవి పొడసూపెను.

వ్యా. నిర్వాణేతి.—అథ నిర్వాణేన నాశేన భూయిష్ఠం నిర్వాణభూయిష్ఠం నష్టప్రాయమిత్యర్థః. అస్య స్మరస్య వీర్యం బలం వపుర్గుణేన సౌన్దర్యేణ, సంధుక్షయన్తీవ పునరుజ్జీవయన్తీవ స్థితా, వనదేవతాభ్యాం సఖీభూతాభ్యామనుప్రయాతాఽనుగతా, స్థావరరాజకన్యా పార్వత్యదృశ్యత దృష్టా.

అశోకనిర్భర్త్సితపద్మరాగ మాకృష్టహేమద్యుతికర్ణికారమ్,
ముక్తాకలాపీకృతసిన్ధువారం వసన్తపుష్పాభరణం వహన్తీ. 53

టీ. అశోకనిర్భర్త్సితపద్మరాగం - అశోక = అశోకపుష్పముచే, నిర్భర్త్సిత = తిరస్కరింపఁబడిన, పద్మరాగం = పద్మరాగమణులుగలదియు, ఆకృష్టహేమద్యుతి కర్ణికారం - ఆకృష్ట=ఆకర్షింపఁబడిన, హేమద్యుతి=బంగారుకాంతిగల, కర్ణికారం=కొండగోఁగుపుష్పములుగలయట్టియు, ముక్తాకలాపీకృత సింధువారం - ముక్తాకలాపీకృత = ముత్తెపుసరఁగాఁజేయఁబడిన, సింధువారం = వావిలిపూవులుగలయట్టియు (అయిన), వసంతపుష్పాభరణం = వసంతఋతువునందలి పువ్వునగలను, వహన్తీ=తాల్చిన, (పార్వతీదేవి యగపడె నని సంబంధము.)

తా. కెంపులు, బంగారు, ముత్తెముల నగలధరించుట కావసంతఋతువునందలి యశోక కర్ణికార సింధువారపుష్పములే ధరించి పార్వతీదేవి యీశ్వరాంతికమునకు వచ్చుచు మారుని కగపడెను.

అవ. తామేవాహ చతుర్భిః.—

వ్యా. అశోకేతి.—అశోకపుష్పేణ నిర్భర్త్సితా స్తిరస్కృతాః. పద్మరాగాయేన తత్తథోక్తం, ఆకృష్టహేమద్యుతీన్యాహృతస్వర్ణాభరణవర్ణాని, కర్ణికారాణి యస్మింస్తత్తథోక్తం, ముక్తాకలాపీకృతాని సిన్ధువారాణి నిర్గుణ్డీకుసుమాని యస్మింస్తత్. ని. 'సిన్ధువారేన్ద్రసురసౌ నిర్గుణ్డీన్ద్రాణికేత్యపి' ఇత్యమరః. వసన్తపుష్పాణ్యేవాభరణం వహన్తీ.

ఆవర్జితా కిఞ్చిదివ స్తనాభ్యాం వాసో వసానా తరుణార్కరాగమ్,
పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా సంచారిణీ పల్లవినీ లతేవ. 54

టీ. స్తనాభ్యాం=స్తనములచే, కించిదావర్జితేవ = కొంచెము వంగినదివలెనున్నదై, తరుణార్కరాగం = బాలసూర్యునివలె నెఱ్ఱగానున్న, వాసః = వస్త్రమును, వసానా = ధరించినదై, పర్యాప్త పుష్పస్తబకావనమ్రా = పూర్ణమైన పూలగుత్తులచేవంగినదై, పల్లవినీ=చిగుళ్లుగల, సంచారిణీ=నడచుచున్న, లతేవ=తీఁగవలె, (ఉన్న పార్వతీదేవి యగపడె నని సంబంధము)

తా. నిండు పూవుగుత్తులచే వంగి చివుళ్లుగల నడకగల తీఁగవలెనే పాలిండ్లచే కొంచెము వంగినదివలె నున్నట్టియు, బాలసూర్యరక్తిమనుబోలు చీరను ధరించినట్టిదియునగు పార్వతీదేవి పొడసూపెను.

వ్యా. ఆవర్జితేతి.—స్తనాభ్యాం కిఞ్చిదావర్జితా ఈషదానమితేవ, తరుణార్కస్య రాగ ఇవ రాగో యస్య తత్ బాలార్కారుణమిత్యర్థః. ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. వాసో వసానాఽఽచ్ఛాదయన్తీ అత ఏవ, పర్యాప్తపుష్పస్తబకావనమ్రా, పల్లవినీ కిసలయవతీ, సంచారిణీ లతేవ స్థితేతి శేషః.

స్రస్తాం నితమ్బాదవలమ్బమానా పునఃపునః కేసరదామకాఞ్చీమ్.
న్యాసీకృతాం స్థానవిదా స్మరేణ మౌర్వీం ద్వితీయామివ కార్ముకస్య.

టీ. స్థానవిదా=దాచేస్థలము నెఱిఁగిన, స్మరేణ=మరునిచే, న్యాసీకృతాం=దాఁచఁబడిన, కార్ముకస్య=బాణముయొక్క, ద్వితీయాం మౌర్వీమివ = రెండవనారియో యనునట్లున్నట్టియు, నితంబాత్ = పిఱుఁదునుండి, స్రస్తాం=జాఱిన, కేసరదామకాంచీం = పొగడపూదండయను మొలనూలును, పునః పునః=మాటికి, అవలంబమానాం = చేతితో నాఁపుచున్నదియునగు, (పార్వతీదేవి మరుని కగపడెను.)

తా. ఈజన్మములో నీశ్వరునికి నోడిపోయినను ముందు శివునిపైఁ బగదీర్చుకొనుటకు స్థలమున బాణఁపు టల్లెత్రాడు దాఁచుకొనిన బాగుండునని యెంచి జాగ్రత్తయగుచోటు నెఱిఁగిన మారునిచే దాచుకొనఁబడిన మారునిబాణమునకుఁ గట్టు రెండవయల్లెత్రాడా యనునట్లున్న పార్వతీదేవి కటిస్థలాభరణమైన పొగడపూదండ మాటి మాటికి జాఱుచుండఁగా ధరించుచు పార్వతీదేవి మరుని కగపడెను.

వ్యా. స్రస్తామితి.—స్థానవిదా నిక్షేపయోగ్యస్థానవేదినా స్మరేణ న్యాసీకృతాం నిక్షేపీకృతామ్, కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుః. 'కర్మణ ఉకఞ్' ఇత్యుకఞ్ ప్రత్యయః. తస్య ద్వితీయాం మౌర్వీమివ స్థితామ్, అత్ర హి న్యస్తా మౌర్వ్యత్ర రత్ర హరవైరనిర్యాతనాయోపయుజ్యత ఇతి భావః. నితమ్బాత్, స్రస్తాం చలితాం

కేసరదామ వకులమాలా సైవ కాఞ్చీ తాం, పునః పునరవలమ్బమానా హస్తేన ధారయన్తీ.

సుగన్ధినిశ్వాసవివృద్ధతృష్ణం బిమ్బాధరాసన్నచరం ద్విరేఫమ్,
ప్రతిక్షణం సంభ్రమలోలదృష్టి ర్లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ. 56

టీ. సుగంధి నిశ్వాస వివృద్ధతృష్ణం=సువాసనగల నిట్టూర్పులచే నభివృద్ధినొందిన కోరికగలదైయై, బింబాధరాసన్నచరం = దొండపండుబోలు పెదవిదగ్గరనేతిరుగులాడు, ద్విరేఫం=తుమ్మెదను, ప్రతిక్షణం=మాటిమాటికి, సంభ్రమ లోల దృష్టిః=తొందరపాటుచే చలించు చూపుగలదై, లీలారవిందేన = విలాసార్థముగా ధరించుకమలముచే, నివారయంతీ=అడ్డుచున్న, (పార్వతీదేవి యగపడెననుట.)

తా. పద్మినీజాతిస్త్రీగావున పద్మములవంటి నిట్టూర్పు వాసనగలదియు దొండపండువంటి పెదవిగలదియునగు పార్వతీదేవియొద్ద కాసక్తితో తుమ్మెదరాగా విలాసమునకు ధరించుపద్మముచే వారించు పార్వతీదేవి యగపడెను.

వ్యా. సుగన్ధీతి.—సుగన్ధిభిర్నిశ్వాసైర్వివృద్ధతృష్ణం, బిమ్బతుల్యోఽధరో బిమ్బాధరః. 'వృత్తౌ మధ్యమపదలోపః స్యాత్' ఇతి వామనః. తస్యాసన్నచరం సన్నికృష్టచరం ద్విరేఫం భృఙ్గం, ప్రతిక్షణం, సంభ్రమేణ లోలదృష్టిశ్చంచలాక్షీ సతీ లీలారవిన్దేన నివారయన్తీ.

తాం వీక్ష్య సర్వావయవానవద్యాం రతేరపి హ్రీపదమాదధానామ్
జితేంద్రియే శూలిని పుష్పచాపఃస్వకార్యసిద్ధిం పునరాశశంసే. 57

టీ. సర్వావయవానవద్యాం-సర్వ=సమస్తమగు, అవయవ = అంగములయందు, అనవద్యాం = నిర్దుష్టురాలైనదియు, రతేరపి=రతీదేవికిని హ్రీపదం = లజ్జాకారణమును, ఆదధానాం = కూర్చునట్టి, తాం = ఆపార్వతీదేవిని, వీక్ష్య=చూచి, పుష్పచాపః = మరుఁడు, జితేంద్రియే = జయింపఁబడినయింద్రియములుగల, శూలిని = శివునియందు, పునః=తిరిగి, స్వ కార్య సిద్ధిం = తనకార్యము కొనసాగుటను, ఆశశంసే = కోరెను.

తా. అన్నియవయవములయందు నిర్దుష్టురాలై చక్కఁదనమ్మున రతీదేవిని మించిన పార్వతీదేవిని జూచి మారుఁడు తిరిగి యీశ్వరుని జయించువిషయములో కార్యసిద్ధిని కోరెను.

వ్యా. తామితి.—సర్వావయవేష్వనవద్యామగర్హ్యామ్ 'అవద్యపణ్య' ఇతి నిపాతః. రతేః కామకలత్రస్యాపి హ్రీపదం లజ్జానిమిత్తమాదధానామ్ - స్వ్యానతామా

వహన్తీమిత్యర్థః. తాం పార్వతీం, వీక్ష్య పుష్పచాపః, కామో జితేన్ద్రియే దుర్జయేఽపీత్యర్థః. శూలిని శివే విషయే స్వకార్యసిద్ధిం, పునరాశశంసే చకమే. పూర్వం 'సాధ్వస సన్నహస్తః' ఇత్యదినా కార్యసిద్ధేరుత్స్ఖలితత్వాభిధానాదిహ పునరిత్యుక్తమ్.

భవిష్యతః పత్యురుమా చ శంభోః
సమాససాద ప్రతిహారభూమిమ్,
యోగాత్ సచాన్తః పరమాత్మసంజ్ఞం
దృష్ట్వా పరం జ్యోతిరుపారరామ. 58

టీ. ఉమాచ = పార్వతీదేవియు, భవిష్యతః పత్యుః = కాఁగలపెనిమిటియగు, శంభోః=శివునియొక్క, ప్రతిహారభూమిం = ద్వారదేశమును, సమాససాద=పొందెను. స చ=ఆశివుఁడును, అన్తః=లోపల, పరమాత్మసంజ్ఞం = పరమాత్మయను పేరుగల, పరం= ముఖ్యమగు, జ్యోతిః=తేజస్సును, దృష్ట్వా = సాక్షాత్కారముఁజేసికొని, యోగాత్ = యోగమునుండి, ఉపారరామ = ఉపరమించెను (మానెను.)

తా. పార్వతీదేవి కాఁబోవు పెనిమిటియొద్దకు వచ్చెను. శివుఁడంతలో పరమాత్మ యనుపేరిటి ముఖ్యతేజమును సాక్షాత్కారముఁజేసికొని యోగమును విరమించెను.

వ్యా భవిష్యతఇతి.—ఉమా చ భవిష్యతః పత్యుః శంభోః ప్రతిహారభూమిం ద్వారదేశం సమాససాద. ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః, స శంభుశ్చాన్తః, పరమాత్మేతి సంజ్ఞా యస్య తత్ పరం ముఖ్యమ్. ని. 'పరం దూరాన్యముఖ్యేషు' ఇతియాదవః. జ్యోతిర్దృష్ట్వా సాక్షాత్కృత్య యోగాద్ధ్యానాత్. ని. 'యోగః సన్నహనోపాయధ్యాన సఙ్గతియుక్తిషు' ఇత్యమరః. ఉపారరామోపారతః. 'వ్యాఙ్ పరిభ్యో రమః' ఇతి పరస్మైపదమ్.

తతో భుజఙ్గాధిపతేః ఫణాగ్రైరధః కథంచిద్ధృతభూమిభాగః,
శనైః కృతప్రాణవిముక్తిరీశః పర్యఙ్కబన్ధం నిబిడం బిభేద. 59

టీ. తతః=తరువాత, భుజంగాధిపతేః=శేషునియొక్క, ఫణాగ్రైః = పడగల కొనలచేత, అధః=భూమిక్రింద, కథంచిత్ = కష్టముగా, ధృతభూమిభాగః = ధరింపఁబడిన భూభాగముగలవాఁడై, శనైః = మెల్లఁగా, కృతప్రాణవిముక్తిః = ఊపిరివిడుచుటగలవాఁడై, ఈశః = శివుఁడు, నిబిడం = దట్టమగు, పర్యంకబంధం = వీరాసనమును, బిభేద = సడలించెను.

తా. ఈశ్వరుఁడు వాయువులబంధించి యోగమున నుండఁగా తేలికగా మోయుచున్న భూభాగముగల శేషుఁడు కష్టముమీఁద

మోయునట్లుగా నుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములుగలిగి వీరాసనమును విడిచెను.

వ్యా. తత ఇతి.—తతో భుజఙ్గాధిపతేః శేషస్య, ఫణాగ్రైరథో భూమేరధః, కథంచిదతియత్నేన ధృతో భూమిభాగః స్వోపవేశనభూభాగో యస్య సఃథోక్తః. వాయుధారణాహితలాఘవనివృత్త్యా భగవతో గురుత్వాదితి భావః. శనైః కృతా ప్రాణానాం ప్రాక్నిరుద్ధానాం విముక్తిః పునఃసంచారో యేన స కృతప్రాణవిముక్తిరీశో, నిబిడం దృఢం పర్యఙ్కబన్ధం వీరాసనం బిభేద శిథిలీచకార.

తస్మై శశంస ప్రణిపత్య నన్దీ శుశ్రూషయా శైలసుతాముపేతామ్,
ప్రవేశయామాస చభర్తురేనాంభ్రూక్షేపమాత్రానుమతప్రవేశామ్.

టీ. నందీ=నందీశ్వరుఁడు, తస్మై=ఆ శివునికొఱకు, ప్రణిపత్య = నమస్కరించి, శుశ్రూషయా = సేవానిమిత్తముచే, ఉపేతాం=వచ్చిన, శైలసుతాం = పార్వతీదేవిని, శశంస=చెప్పెను. భర్తుః = ఏలికయొక్క, భ్రూక్షేపమాత్ర = భ్రూసంజ్ఞచేతనే, అను మతప్రవేశాం = అంగీకరింపఁబడిన ప్రవేశముగల, ఏనాం = ఈపార్వతీదేవిని, ప్రవేశ యామాస చ=ప్రవేశ పెట్టెను.

తా. నంది శివునికి నమస్కరించి సేవాకారణముచే పార్వతీదేవి వచ్చినసంగతిని దెల్పెను. ఈశ్వరుఁడు కనుబొమ్మతోఁ జేసిన సంజ్ఞచే అంగీకారముఁ దెలిసికొని పార్వతీదేవిని లోపలకుఁ బ్రవేశ పెట్టెను.

వ్యా. తస్మాఇతి.—అథ నన్దీ తస్మై భగవతే క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, శుశ్రూషయా సేవయా నిమిత్తేనోపేతామ్. సేవార్థమాగతామిత్యర్థః శైలసుతాం, శశంస నివేదయామాస, భర్తుః స్వామినో, భ్రూక్షేపమాత్రేణ భ్రూసంజ్ఞయైవానుమతప్రవేశామఙ్గీకృతప్రవేశామేనాం శైలసుతాం, ప్రవేశయామాస చ.

తస్యాస్సఖీభ్యాం ప్రణిపాతపూర్వం స్వహస్తలూనశ్శిశిరాత్యయస్య,
వ్యకీర్యత త్ర్యమ్బకపాదమూలే పుష్పోచ్చయః పల్లవభఙ్గభిన్నః. 61

టీ. తస్యాః=ఆపార్వతీదేవియొక్క, సఖీభ్యాం=చెలికత్తెలచేత, స్వహస్తలూనః= తమచేతులతోఁ గోయఁబడిన, పల్లవ భంగభిన్నః = చిగుళ్లతునియలతోఁ గలిసియున్న ట్టియు, శిశిరాత్యయస్య=వసంతర్తు సంబంధమగు, పుష్పోచ్చయః=పువ్వులగుంపు త్ర్యంబకపాదమూలే=శివపాదసన్నిధానమున, ప్రణిపాతపూర్వం = నమస్కారపూర్వకముగా, వ్యకీర్యత=చల్లఁబడెను.

తా. పార్వతీదేవిచెలికత్తియలు పార్వతీదేవి తనహస్తములతో స్వయముగా కోసినట్టియు చిగుళ్లతో మిశ్రమైయున్నట్టియు వసంతర్తు పుష్పముల నీశ్వరుని పాదములకడఁ జల్లిరి.

వ్యా. తస్యా ఇతి.—తస్యాః పార్వత్యాః, సఖీభ్యాం పూర్వోక్తాభ్యాం, స్వహస్తేన లూన ఉపచితః. పల్లవభఙ్గభిన్నః కిసలయశకలమిశ్రః, శిశిరాత్యయస్య వసన్తస్య సంబన్ధీ పుష్పోచ్చయః పుష్పప్రకరః. 'హస్తాదానే చేరస్తేయే' ఇతి ఘఞ్విషయత్వాత్ కవీనామయం ప్రామాదికః ప్రయోగ ఇతి వల్లభః. త్ర్యమ్బకపాదమూలే ప్రణిపాత పూర్వం నమస్కారపూర్వకం వ్యకీర్యత విక్షిప్తః.

ఉమాఽపి నీలాలకమధ్యశోభి విస్రంసయన్తీ నవకర్ణికారమ్,
చకార కర్ణచ్యుతపల్లవేన మూర్ధ్నా ప్రణామం వృషభధ్వజాయ. 62

టీ. ఉమాపి=పార్వతీదేవియు, నీలాలక మధ్యశోభి = నల్లనిముంగురుల నడుమ నొప్పుచున్న, నవకర్ణికారం = నూతనమగు కొండగోఁగుపువ్వును, విస్రంసయన్తీ=జార్చుచున్నదై, కర్ణచ్యుత పల్లవేన=చెవినుండిజారుచున్న చిగురుగల, మూర్ధ్నా = శిరస్సుచే, వృషభధ్వజాయ=శివునికి, ప్రణామం=నమస్కారమును, చకార=చేసెను.

తా. పార్వతీదేవి తనముంగురులయం దుంచఁబడిన క్రొత్తకొండగోఁగుపువ్వు జారునట్లును, చెవిసందున నుంచుకొనిన చిగురు క్రిందపడునట్లును వంగి శివునికి నమస్కరించెను.

వ్యా. ఉమేతి.—ఉమాఽపి, నీలాలకానాం మధ్యే శోభత ఇతి తథోక్తమ్. అలకన్యస్తమిత్యర్థః. నవకర్ణికారం విస్రంసయన్తీ, కర్ణాచ్చ్యుతః పల్లవో యస్య తేన మూర్ధ్నా వృషభధ్వజాయ ప్రణామం చకార* క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వమ్.

అనన్యభాజం పతిమాప్నుహీతి సా తథ్యమేవాభిహితా భవేన,
న హీశ్వరవ్యాహృతయః కదాచిత్పుష్ణన్తి లోకే విపరీతమర్థమ్. 63

టీ. సా=అమ్రొక్కినపార్వతీదేవి, భవేన=హరునిచే, అనన్యభాజం = ఇతరస్త్రీని కూడనట్టి, పతిం=పెనిమిటిని, ఆప్నుహి=పొందెదవుగాక, ఇతి=అని, తథ్యమేవ = నిజమే అభిహితా=చెప్పఁబడెను. తథా హి=అదియుక్తమే, ఈశ్వర వ్యాహృతయః=మహాపురుషులమాటలు, కదాచిదపి = ఎప్పుడును, లోకే=లోకమునందు, విపరీతం అర్థం = కాని యర్థమును, న పుష్ణంతి=బోధింపవు.

తా. పార్వతీదేవి మ్రొక్కఁగా పరమేశ్వరుఁడు వేఱొకకాంతను పెండ్లాడని (అనఁగా సవతిపోరులేని యనుట) ప్రియుని పొందుమని

దీవించెను. న్యాయమే; మహాత్ముల మాటలు కానిసంగతులను చెప్పవు.

వ్యా. అనన్యేతి.—సా కృతప్రణామా దేవీ, భవేన హరేణ, అన్యాం న భజతీతి తమనన్యభాజమ్ *భజో ణ్విః' ఇతి ణ్విప్రత్యయః. సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పూర్వపదస్య పుంవద్భావః. పతిమాప్నుహీతి, తథ్యం సత్యమేవాభిహితోక్తా - ఉత్తరత్ర తత్రైవ సంభవాదితి భావః. అభిదధాతేర్బ్రూఞోఽర్థస్య దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః. తథా హి, ఈశ్వరవ్యాహృతయో మహాపురుషోక్తయః, కదాచిదపి, లోకే భువనే. ని. 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః. విపరీతం విసంవాదినమర్థమభిధేయం, న పుష్ణన్తి న బోధయన్తీత్యర్థః.

కామస్తు బాణావసరం ప్రతీక్ష్య పతఙ్గవద్వహ్నిముఖం వివిక్షుః,
ఉమాసమక్షం హరబద్ధలక్ష్య శ్శరాసనజ్యాం ముహురామమర్శ.

టీ. కామస్తు=మారుఁడును, బాణావసరం=బాణమును వేయుటకు సమయమును, ప్రతీక్ష్య=చూచి, (పార్వతీదేవి దగ్గరనున్నదిగాన యిదే సమయ మనియోజించి) పతఙ్గవత్=మిడతవలెనే, వహ్నిముఖం = అగ్నినోటిని, (నోటియం దనుట) వివిక్షుః=ప్రవేశించు నిచ్ఛగలవాఁడై, ఉమాసమక్షం=పార్వతీదేవిదగ్గర, హరబద్ధలక్ష్యః = శివునిమీఁద పెట్టఁబడిన గుఱిగలవాఁడై, శరాసనజ్యాం=వింటినారిని, ముహుః = మాటిమాటికి, ఆమమర్శ = స్పృశించెను.

తా. పార్వతీదేవి శివునివద్దనుండుటయె తనబాణప్రయోగము నకుఁ దగినసమయమని దలంచి అగ్నిలో నుఱుకు మిడతవలె హరుని మీఁద గుఱిపెట్టినబాణముఁగలవాఁడై నారిని పలుమాఱుస్పృశించెను.

వ్యా. కామ ఇతి.—కామస్తు, బాణావసరం ప్రతీక్ష్యోమాసన్నిధానాదయమేవ బాణప్రయోగసమయ ఇతి జ్ఞాత్వా, పతఙ్గేన తుల్యం పతఙ్గవచ్ఛలభవత్. ని. 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇత్యమరః. 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' ఇతి వతిప్రత్యయః. వహ్నిముఖం, వివిక్షుః ప్రవేష్టుమిచ్ఛుః విశతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః. ఉమాయాః సమక్షమక్ష్ణః సమీపముమాసమక్షమ్. 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః' ఇతి సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః. హరే బద్ధలక్ష్యః సన్, శరాసనస్య జ్యాం మౌర్వీం, ముహురామమర్శ పరామృష్టవాన్.

అథోపనిన్యే గిరిశాయ గౌరీ తపస్వినే తామ్రరుచా కరేణ,
విశోషితాం భానుమతో మయూఖై ర్మన్దాకినీపుష్కరబీజమాలామ్.

టీ. అథ=పిమ్మట, గౌరీ=పార్వతీదేవి, తపస్వినే = తపశ్శాలియగు, గిరిశాయ = శివునికొఱకు, తామ్రరుచా = ఎఱ్ఱనికాంతిగల, కరేణ = హస్తముచేత, భానుమతః = సూర్యునియొక్క, మయూఖైః=కిరణములచే, విశోషితాం = ఎండింపఁబడిన, మందాకినీ పుష్కర బీజమాలాం-మందాకినీ = గంగయొక్క, పుష్కర = పద్మములయొక్క, బీజ = గింజలయొక్క, మాలాం=మాలికను, ఉపనిన్యే=సమర్పించెను.

తా. పిమ్మట పార్వతీదేవి సూర్యకిరణములచే నెండింపఁబడిన తామరపూసల తావళమును తనచేతితో శివుని కిచ్చెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ గౌరీ తపోఽస్యాస్తీతి తపస్వీ 'అస్ మాయా మేధా స్రజో వినిః' ఇతి వినిప్రత్యయః. తస్మై తపస్వినే గిరిశాయ, తామ్రరుచా రక్తవర్ణేన కరేణ భానుమతోఽంశుమతో మయూఖైర్విశోషితాం మన్దాకిన్యాః పుష్కరాణి పద్మాని తేషాం బీజాని తేషాం మాలాం జపమాలికాముపనిన్యే సమర్పితవతీ.

ప్రతిగ్రహీతుం ప్రణయిప్రియత్వాత్
త్రిలోచనస్తాముపచక్రమే చ,
సంమోహనం నామ చ పుష్పధన్వా
ధనుష్యమోఘం సమధత్త బాణమ్ 66

టీ. త్రిలోచనశ్చ=శివుఁడును, ప్రణయిప్రియత్వాత్ = యాచకుల కిష్టుఁడగుట వలన, తాం=ఆతావళమును, ప్రతిగ్రహీతుం=కైకొనుటకు, ఉపచక్రమే=అంగీకరించెను. పుష్పధన్వా చ=మరుఁడును, సంమోహనం నామ=సమ్మోహనమను ప్రసిద్ధిగల, అమోఘం=వ్యర్థముగాని, బాణం=అమ్మును, ధనుషి=వింటియందు, సమధత్త=కూర్చెను.

తా. ఆశ్రితపక్షపాతియగు నీశ్వరుఁ డాతావళమును గైకొనుట కంగీకరించెను. మారుఁడు సార్థకమగు సమ్మోహనాస్త్రమును వింట సంధించెను.

వ్యా. ప్రతిగ్రహీతుమితి.— త్రిలోచనశ్చ ప్రణయిప్రియత్వాదర్థిప్రియత్వాత్ తామక్షమాలాం ప్రతిగ్రహీతుం స్వీకర్తుముపచక్రమే. పుష్పం ధనుర్యస్య స పుష్పధన్వా కామశ్చ 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనజాదేశః. సమ్మోహ్యతేఽనేనేతి సమ్మోహనం నామ నామేతి ప్రసిద్ధౌ. అమోఘం బాణం సాయకం ధనుషి సమధత్త సంహితవాన్.

హరస్తు కించిత్పరిలుప్తధైర్యశ్చన్ద్రోదయారమ్భ ఇవామ్బురాశిః,
ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని.

టీ. హరస్తు = హరుఁడును, చంద్రోదయారంభే = చంద్రుఁ డుదయించువేళను, అంబురాశిరివ = సముద్రుఁడువలె, కించిత్ = కొంచెము, పరిలుప్త ధైర్యః=తగ్గిన ధీరతా గుణముగలవాఁడై, బింబఫలాధరోష్ఠే = దొండపండువంటి క్రిందిపెదవిగల, ఉమా ముఖే=పార్వతీదేవి మోమునందు, విలోచనాని = నేత్రములను, వ్యాపారయామాస = (ప్రేమతో) ప్రసరింపఁజేసెను.

తా. శివుఁడు కొంచెము ధైర్యముతగ్గినవాఁడై మూఁడుకండ్లతో నెఱ్ఱనిపెదవిగల పార్వతీదేవిమోము నభిలాషతోఁ జూచెను.

వ్యా. హరఇతి.—హరస్తు హరోఽపి చన్ద్రోదయారమ్భేఽమ్బురాశిరివ కిఞ్చి దీషత్ పరిలుప్తధైర్యః. న తు ప్రాకృతజనవదత్యన్తలుప్త ధైర్య ఇతి భావః. బిమ్బఫల తుల్యోఽధరోష్ఠో యస్యా తస్మిన్నుమాముఖే విలోచనాని వ్యాపారయామాస త్రిభిరపి లోచనైః సాభిలాషమద్రాక్షీదిత్యర్థః. ఏతేన భగవతో రతిభావోదయ ఉక్తః.

వివృణ్వతీ శైలసుతాఽపి భావ మఙ్గైస్స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైః,

సాచీకృతా చారుతరేణ తస్థౌ ముఖేన పర్యస్తవిలోచనేన. 68

టీ. శైలసుతాపి = పార్వతీదేవియును, స్ఫురద్బాల కదంబకల్పైః = వికసించిన నూతనకడిమితో సమానములగు (పులకరింపఁబడిన), అంగైః=అవయవములతో, భావః= రత్యాఖ్యమగు శృంగారభావమును, వివృణ్వతీ=తెలియఁజేయుచు, చారుతరేణ=మిక్కిలి సుందరమగు, పర్యస్తవిలోచనేన=సిగ్గుచే బెదరినకనులుగల, ముఖేన = మోముతో, సాచీ కృతా=అడ్డముగాఁ జేయఁబడినదై, తస్థౌ=ఉండెను.

పార్వతీదేవియు పులకరించిన సర్వావయవములుగలదియై ప్రక టనఁజేయఁబడిన శృగారభావముగలదియై సిగ్గుచే చలించిన నేత్రములు గలదై మోమునడ్డముగాఁ ద్రిప్పుకొని యుండెను.

వ్యా. వివృణ్వతీతి.—శైలసుతాఽపి, స్ఫురద్బాలకదమ్బకల్పైర్వికసత్కోమల నీపసదృశైః పులకితైరిత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తౌ' ఇత్యాదినా కల్పప్ప్రత్యయః. అఙ్గై ర్భావం రత్యాఖ్యం వివృణ్వతీ ప్రకాశయన్తీ చారుతరేణ పర్యస్తవిలోచనేన వ్రీడా విభ్రాన్తనేత్రేణ ముఖేనాసాచి సాచి సంపద్యమానా సాచీకృతా తిర్యక్కృతా. ని. 'తిర్యగర్థే సాచి తిరః' ఇత్యమరః. తస్థౌ హ్రియా ముఖం సాచీకృత్య స్థితేత్యర్థః. న కేవలం హరస్యైవ దేవ్యా అప్యుదితో రతిభావ ఇతి భావః.

అథేన్ద్రియక్షోభమయుగ్మనేత్రః పునర్వశిత్వాద్బలవన్నిగృహ్య,

హేతుం స్వచేతోవికృతేర్దిదృక్షుర్దిశాముపాన్తేషు ససర్జ దృష్టిమ్.

టీ. అథ=పిమ్మట, అయుగ్మనేత్రః = విషమాక్షుఁడగుహరుఁడు, వశిత్వాత్ = జితేంద్రియుఁడగుటవలన, ఇంద్రియక్షోభం = ఇంద్రియములవికారమును, పునః = మఱియును, బలవత్ = బలముగా, నిగృహ్య = నివారించి, స్వచేతో విక్రియేః=తనచిత్త వికారమునకు, హేతుం= కారణమును, దిదృక్షుః=చూడఁదలఁచుకొన్నవాఁడై, దిశాం= దిక్కులయొక్క, ఉపాంతేషు = ప్రాంతములయందు, దృష్టిం = చూపును, ససర్జ = ప్రసరించెను.

తా. పిమ్మట జితేంద్రియుఁడు గావున హరుఁడు తనయింద్రియముల వికారమునాపి తన మనశ్చాంచల్యమునకుఁ గారణము నఱియువాఁడై దిక్కులకుఁ దనచూపు నిగిడ్చెను.

వ్యా. అథేతి:-అథ అయుగ్మాని నేత్రాణి యస్యాసోఽయుగ్మనేత్రస్త్రినేత్రో వశిత్వాజ్జితేన్ద్రియత్వాదిన్ద్రియక్షోభం పూర్వోక్తమిన్ద్రియవికారం పునర్బలవద్దృఢం నిగృహ్య నివార్య స్వచేతోవిక్రియేః స్వచిత్తవికారస్య హేతుం కారణం దిదృక్షుర్ద్రష్టుమిచ్ఛుర్దిశాముపాన్తేషు దృష్టిం ససర్జ ప్రసారయామాస.

స దక్షిణాపాఙ్గనివిష్టముష్టిం నతాంసమాకుఞ్చితసవ్యపాదమ్,
దదర్శచక్రీకృతచారుచాపం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిమ్.

టీ. సః=శివుఁడు, దక్షిణాపాంగనివిష్టముష్టిం - దక్షిణాపాంగ = కుడికన్గంటి సన్నిధిని, నివిష్ట=ఉన్నట్టి, ముష్టిం=పిడికిలిగలయట్టియుఁ, నతాంసం = వంచఁబడిన భుజములుగలయట్టియు, ఆకుంచితసవ్యపాదం = వంచఁబడిన యెడమకాలుగలయట్టియుఁ, చక్రీకృతచారుచాపం = చక్రీకృత = మండలాకారముగాఁజేయఁబడిన, చారు=సుందరమగు, చాపం=ధనుస్సుగలయట్టియు, ప్రహర్తుం=ఏయుటకు, అభ్యుద్యతం = ఉద్యుక్తుఁడగు, ఆత్మయోనిం=మారుని, దదర్శ=చూచెను.

తా. ఇట్లీశ్వరుఁడుచూచి కుడికన్గంటివఱకు ఆకర్షించినబాణము పిడికిటియందుఁగల్గి కొంచెమువంగిన యెడమకాలును భుజములునుగల్గి మండలాకారముగానున్న వింటిని ధరించి యేయుట కుద్యుక్తుఁడగు మారునిఁ జూచెను.

వ్యా. స ఇతి.—భగవాన్దక్షిణాపాఙ్గే నివిష్టా స్థితా ముష్టిర్యస్య తం, నతాంసమాకుఞ్చితః సవ్యపాదో యస్య తమ్ ఆలీఢాఖ్యస్థానకే స్థితమిత్యర్థః. చక్రీకృతచారుచాపం మణ్డలీకృతసౌమ్యకోదణ్డం ప్రహర్తుమభ్యుద్యతమాత్మయోనిం మనోభవం,దదర్శ. ఆలీఢలక్షణమాహ యాదవః. 'స్థానాని ధన్వినాం పఞ్చ తత్ర వైశాఖమస్త్రియామ్

వితస్త్యన్తరగౌ పాదౌ మణ్డలం తోరణాకృతి, సమానౌ స్యాత్సమపదమాలీఢం పదమగ్రతః, దక్షిణం వామమాకుఞ్చ్య ప్రత్యాలీఢం విపర్యయః' ఇతి.

'తపఃపరామర్శవివృద్ధమన్యోర్భ్రూభఙ్గదుష్ప్రేక్ష్యముఖస్య తస్య,
స్ఫురన్నుదర్చిస్సహసా తృతీయాదక్ష్ణః కృశానుః కిల నిష్పపాత 71

టీ. తపఃపరామర్శవివృద్ధమన్యోః - తపఃపరామర్శ = తపస్సు ఎర్శచేత, వివృద్ధమన్యోః=పెఱిగినకోపముగలవాఁడును, భ్రూభంగదుష్ప్రేక్ష్యముఖస్య-భ్రూభంగ=బొమముడిచే, దుష్ప్రేక్ష్య = చూడశక్యముగాని, ముఖస్య = మోముగలవాఁడునగు, తస్య = ఆశివునియొక్క, తృతీయాత్ అక్ష్ణః = మూఁడవకంటినుండి, స్ఫురన్ = ప్రకాశించుచున్న, ఉదర్చిః = పైకివెడలినజ్వాలగల, కృశానుః=అగ్ని, సహసా = వేగముగా, నిష్పపాత=వెడలెను.

తా. తపస్సుచే పెఱిగిన కోపముగలయట్టియు, బొమముడిచేఁ జూడ నలవికాని మోముగలయట్టి శివుని మూఁడవకంటినుండి జ్వాలలు గల నిప్పులేచెను.

వ్యా. తపఇతి.—తపః పరామర్శేన తపస ఆస్కన్దనేన వివృద్ధమన్యోః ప్రవృద్ధకోపస్య, భ్రూభఙ్గేన దుష్ప్రేక్ష్యం దుర్దర్శం ముఖం యస్య తస్య హరస్య, తృతీయాదక్ష్ణః. స్ఫురన్నుద్దీప్యమాన ఉదర్చిరుద్భూతజ్వాలః కృశానురగ్నిః సహసాఽతర్కితమేవ. ని. 'అతర్కితే తు సహసా' ఇత్యమరః. నిష్పపాత కిల నిశ్చక్రామ ఖలు.

క్రోధం ప్రభో సంహార సంహరేతి యావద్గిరః ఖే మరుతాం చరన్తి,
తావత్స వహ్నిర్భవనేత్రజన్మా భస్మావశేషం మదనం చకార. 72

టీ. ప్రభో=ప్రభువా, క్రోధం=కోపమును, సంహార సంహార=తగ్గింపుము తగ్గింపుము. ఇతి=అని, మరుతాం = దేవతలయొక్క, గిరః=మాటలు, ఖే = ఆకాశమునందు, యావత్=ఎంతలో, చరంతి = ప్రవర్తించుచున్నవో, తావత్ = అంతలో, భవనేత్రజన్మా=హారనేత్రమునఁబుట్టిన, స వహ్నిః=ఆయగ్ని, మదనం=మన్మథుని, భస్మావశేషం = బూడిదయె మిగతగలవానినిగాను, చకార=చేసెను.

తా. ప్రభువా! కోపము శాంతింపుమని దేవతలు వేడుచుండఁగనే హారనేత్రజాతమగు నగ్గి మారుని బూడిద గావించెను.

వ్యా. క్రోధమితి.—హే ప్రభో స్వామిన్, క్రోధం సంహార సంహార నివర్తయ నివర్తయ. 'చాపలే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్'ఇతి వార్తికేన ద్విత్వమ్ 'సంభ్రమేణ

వృత్తిశ్చాపలమ్' ఇతి కాశికా. ఇత్యేవం మరుతాం దేవానాం గిరో వాచః ఖే వ్యోమ్ని యావచ్చరన్తి ప్రవర్తన్తే తావత్తత్కాలమేవ భవస్య నేత్రాజ్జన్మ యస్యస భవనేత్రజన్మా 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. స వహ్నిర్మదనం, భస్మైవావశేషో యస్య తం భస్మావశేషం చకార దదాహేత్యర్థః.

తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణ వృత్తిం
మోహేన సంస్తమ్భయతేన్ద్రియాణామ్,
అజ్ఞాతభర్తృవ్యసనా ముహూర్తం
కృతోపకారేవ రతిర్బభూవ. 73

టీ. తీవ్రాభిషంగప్రభవేణ = తీక్ష్ణమగుదుఃఖమే కారణముగలదియై, ఇంద్రియాణాం=చక్షురాదీంద్రియములయొక్క, వృత్తిం=వ్యాపారమును, సంస్తంభయతా = కట్టుచున్న, మోహేన = మోహముచే, రతిః = మారునిపెండ్లాము, ముహూర్తం = క్షణకాలము, అజ్ఞాతభర్తృవ్యసనా - అజ్ఞాత = తెలియని, భర్తృవ్యసనా = పెనిమిటి నాశనమువలని దుఃఖముగలదియై, కృతోపకారేవ = చేయఁబడిన యుపకారముగలది వలె, బభూవ = ఉండెను.

తా. పొందశక్యముకాని దుఃఖముచే నింద్రియవ్యాపారము నశించి మూర్ఛబోయిన రతీదేవి కామూర్ఛ క్షణకాల మాప్రియవియోగదుఃఖము నెఱుకఁబడకుండఁ జేయుటచే నుపకారప్రాయమే యాయెను.

వ్యా. తీవ్రేతి.—తీవ్రాభిషఙ్గప్రభవేణాతిదుస్సహాభిభవసంభవేన. ని. 'అభిషఙ్గస్త్వభిభవే సఙ్గ ఆక్రోశనేఽపి చ' ఇతి వైజయన్తీ. ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం వృత్తిం వ్యాపారం సంస్తమ్భయతా ప్రతిబధ్నతా మోహేన మూర్ఛయా కర్త్ర్యా రతిర్మదనభార్యా ముహూర్తమజ్ఞాతం భర్తృవ్యసనం భర్తృనాశో యయా సా తథోక్తా సతీ కృతోపకారేవ బభూవ - సహసా దుఃఖోపనిపాతాన్మమూర్ఛేత్యర్థః. మోహేన దుఃఖసంవేదనాభావాత్తస్యోపకారకత్వోక్తిః.

తమాశు విఘ్నం తపసస్తపస్వీ వనస్పతిం వజ్ర ఇవావభజ్య,
స్త్రీసన్నికర్షం పరిహర్తుమిచ్ఛన్నన్తర్దధే భూతపతిస్సభూతః. 74

టీ. తపస్వీ భూతపతిః = తపోనిష్ఠుఁడగు నీశ్వరుఁడు, తపసః = తపస్సునకు, విఘ్నం=అంతరాయమగు, తం=మరుని, ఆశు=శీఘ్రముగా, వజ్రః = పిడుగు, వనస్పతిమివ = వృక్షమునువలెను, అవభజ్య = ఛేదించి, స్త్రీసన్నికర్షం = స్త్రీసన్నిధానమును,

పరిహర్తుం = తొలఁగించుకొనుటకై. ఇచ్ఛన్ = కోరుచు, సభూతః = ప్రమథులతో, అంతర్దధే = కనుమఱఁగెను.

తా. తపశ్శాలియగు నీశ్వరుఁడు తపోవిఘ్నమగు కామునిఁ జంపి తపోవిఘ్నకారులగుటచే స్త్రీసాన్నిధ్యముఁ దొలఁగించుకొనుటకై తన ప్రమథగణములతో నంతర్ధాన మాయెను.

వ్యా. తమితి.—తపస్వీ తపోనిష్ఠో భూతపతిః శివ స్తపసో విఘ్నమన్తరాయ భూతం తం కామమాశు వజ్రోఽశనిర్వనస్పతిం వృక్షమివావభజ్య భఙ్క్త్వా స్త్రీసన్నికర్షం స్త్రీసన్నిధానం పరిహర్తుమిచ్ఛన్ తస్యానర్థహేతుత్వాదితి భావః, సభూతః సగణః సన్నన్తర్దధే.

శైలాత్మజాఽపి పితురుచ్ఛిరసోఽభిలాషం
వ్యర్థం సమర్థ్య లలితం వపురాత్మనశ్చ,
సఖ్యోః సమక్షమితి చాధికజాతలజ్జా
శూన్యా జగామ భవనాభిముఖీ కథంచిత్, 75

టీ. శైలాత్మజాపి = పార్వతీదేవియును, ఉచ్ఛిరసః = గొప్పవాఁడగు, పితుః = తండ్రియొక్క, అభిలాషం = కోర్కెయు, లలితం = చక్కని, ఆత్మనః = తనయొక్క, వపుశ్చ=శరీరమును, వ్యర్థం=నిష్ప్రయోజనమగుటను, సమర్థ్య = విచారించి, సఖ్యోః = సఖురాండ్రయొక్క, సమక్షం=ఎదుటను (అయినదిగదా), ఇతి=అని, అధికజాతలజ్జా = ఎక్కువయగు సిగ్గుగలదియై, శూన్యా = ఉత్సాహములేనిదై, కథంచిత్ = కష్టముచే, భవనాభిముఖీ=ఇంటి కభిముఖముగా, జగామ=పోయెను.

తా. గొప్పవాఁడగు తనతండ్రి కీశ్వరుని కివ్వవలయుననుకోరికయు, తనశరీరసౌందర్యమును వ్యర్థమయినదిగదా యనియు తనకీయవమానము చెలికత్తెలయెదుట నయినదికదా యనియు నిరుత్సాహముతో నింటికిఁ బోయెను.

వ్యా. శైలాత్మజేతి.—శైలాత్మజా పార్వత్యప్యుచ్ఛిరస ఉన్నతశిరసో-మహాతః, పితురభిలాషం హరో వరోఽస్త్వితి మనోరథం లలితం సున్దరమాత్మనోవపుశ్చ వ్యర్థం నిష్ఫలం, సమర్థ్య విచార్య సఖ్యోః. సమక్షం పుర, ఇతి చ హేతునాఽధికం జాతలజ్జా - సమానజనసమక్షమపమానస్యాతిదుస్సహత్వాదితి భావః. శూన్యా నిరుత్సాహా సతీ, కథంచిత్ కృచ్ఛ్రేణ భవనస్యాభిముఖీ జగామ.

సపది ముకుళితాక్షీం రుద్రసంరమ్భభీత్యా
దుహితరమనుకమ్ప్యామద్రిరాదాయ దోర్భ్యామ్,

సురగజ ఇవ బిభ్రత్ పద్మినీం దన్తలగ్నాం
ప్రతిపథగతిరాసీద్వేగదీర్ఘీకృతాఙ్గః. 76

టీ. సపది=అపుడు, అద్రిః = హిమవంతుఁడు, రుద్రసంరంభభీత్యా = ఈశ్వర కోపమువలనిభయముచే, ముకుళితాక్షీం = మూయఁబడిన కన్నులుగలదైనట్టిదియు, అను కమ్ప్యాం=కనికరింపఁదగిన, దుహితరం=కూఁతును, దోర్భ్యాం=చేతులతో, ఆదాయ = గ్రహించి, దన్తలగ్నాం=కోఱలలో తగిలియున్న, పద్మినీం=తామరతూఁడును, బిభ్రత్ = ధరించిన, సురగజ ఇవ = ఐరావతమువలె, వేగదీర్ఘీకృతాంగః = వేగముచే పొడ వుగాఁ జేయఁబడిన దేహముగలవాఁడై, ప్రతిపథగతిః = మార్గానుసారియగు గమనము గలవాఁడై, ఆసీత్=అయెను.

తా. ఈశ్వరాగ్ని నేత్రాదులచే భీతురాలై నది గనుక నే కనికరింపఁ దగినట్టియు, మూయఁబడిన కన్నులుగలకూఁతును హిమవంతుఁడు బాహువులతో పట్టుకొని దంతములయందున్న తామరతూఁటిచే నైరా వతమువలె నున్నట్టియు, పొడవుగాఁ జేయఁబడిన దేహముగల హిమ వంతుఁడు మార్గము ననుసరించి పోయెను.

ఇది కుమారసంభవమున మూఁడవసర్గము ముగిసెను

వ్యా. సపదీతి.—సపద్యద్రిర్హిమవాన్ రుద్రస్య సంరమ్భాత్ కోపాద్భీత్యా. ని. సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే' ఇతి విశ్వః. ముకుళితాక్షీం నిమీలితనేత్రాం 'బహు వ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్' ఇతి షచ్ప్రత్యయః. 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఙీష్. అనుకమ్పితుమర్హామనుకమ్ప్యమ్ 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః. దుహి తరం దోర్భ్యామాదాయ దన్తయోర్లగ్నాం, పద్మినీం నలినీం బిభ్రత్ సురగజ ఇవ, వేగేన రయేణ దీర్ఘీకృతాఙ్గః. అయతీకృతశరీరః సన్, పన్థానం ప్రతిగతా ప్రతిపథా మార్గానుసారిణీ గతిర్యస్య స ప్రతిపథగతిరాసీత్ పన్థానమనుసృత్య జగామేత్యర్థః.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాళిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే మదనదాహో నామ
తృతీయః సర్గః

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

చ తు ర్థ స ర్గ ము

అథ మోహపరాయణా సతీ వివశా కామవధూర్విబోధితా,
విధినా ప్రతిపాదయిష్యతా నవవైధవ్యమసహ్యవేదనమ్. 1

అవ. రతీదేవి మూర్ఛపోయె నని చెప్పఁబడెను. ఇప్పు డావార్తను జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. అథ=అనంతరమున, మోహపరాయణా = మోహపరవశురాలయినట్టియు, సతీ=పతివ్రతయయినట్టియు, వివశా=నిశ్చేష్టురాలగు, కామవధూః = రతీదేవి, అసహ్యవేదనం - అసహ్యా = ఓర్వశక్యముగాని, వేదనం = దుఃఖముగలదియు, నవవైధవ్యం = క్రొత్తముండమోపితనమును, ప్రతిపాదయిష్యతా=అనుభవించునట్లుసేయుచున్న, విధినా= దైవముచే, విబోధితా=మూర్ఛనుండి మేలుకొలుపఁబడెను.

తా. అట్లు భర్తమరణమునకై చింతించి మూర్ఛవోయినపిమ్మట ఆవిధి యీరతీదేవిచే క్రొత్తముండమోపియొక్క కష్టము ననుభవింపఁ జేయుటకు మూర్ఛనుండి తేర్చెను. (అనఁగా మూర్ఛపోయి యొడలెఱుఁగకపడియున్న రతీదేవి పాప మీక్రొత్తముండమోపితనమును దాల్చుటకుఁ గొంతసేపటికి మూర్ఛనుండి లేచెను.)

అవ. మూర్ఛితా రతిరిత్యుక్తమ్ - సంప్రతి తద్వృత్తాన్తమేవాహ.—

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరం, మోహో మూర్ఛా పరమయనమాశ్రయో యస్యాః సా మోహపరాయణా మోహైకశరణా సతీ. ని. 'పరాయణమభిప్రేతే తత్పరే పరమాశ్రయే' ఇతి యాదవః. వివశా మూఢత్వాన్నిశ్చేష్టా కామవధూ రతిః, అసహ్యా దుస్సహా వేదనా యస్మింస్తత్తథోక్తం, విధవాయా గతభర్తృకాయా భావో వైధవ్యం, నవం చ తద్వైధవ్యం చేతి నవవైధవ్యం, నవగ్రహణం దుస్సహత్వద్యోతనార్థం, ప్రతిపాదయిష్యతాఽనుభావయిష్యతా క్రియార్థక్రియాయాం ల్పట్, విధినా దైవేన. ని. 'విధిర్విధానే దైవే చ' ఇత్యమరః. విబోధితా, వైధవ్యానుభవై

కథలోఽయం విధిరితి భావః. అస్మిన్ సర్గే వియోగినీవృత్తాని. 'విషమే ససజా గురుః సమే సభరా లోఽథ గురుర్వియోగినీ' ఇతి లక్షణాత్.

అవధానపరే చకార సా ప్రలయాన్తోన్మిషితే విలోచనే,
న వివేద తయోరతృప్తయోః ప్రియమత్యన్తవిలుప్తదర్శనమ్. 2

టీ. సా=ఆరతీదేవి, ప్రలయాన్తోన్మిషితే - ప్రలయాన్త = మూర్ఛావసానమున, ఉన్మిషితే=విప్పఁబడిన, విలోచనే=కన్నులను, అవధానపరే=స్మృతిప్రధానముగలవిగా, చకార=చేసెను. ప్రియం=ప్రియుఁడగు మరునిఁగూర్చి, అతృప్తయోః = తృప్తినొందని, తయోః=ఆకన్నులకు, అత్యన్తవిలుప్తదర్శనం - అత్యన్త = మిక్కిలి, విలుప్త=నష్టమగు, దర్శనం=దర్శనముకలవానినిగా, న వివేద = ఎఱుఁగదాయెను.

తా. ఎంతజూచినను తృప్తిదీరని కాముఁరూపముగల రతీదేవి మూర్ఛనుండి లేచి దిశలను బరీక్షించెనుగాని యగపడకపోవుటకు కారణము భస్మమగుట యనిమాత్రము తెలియకపోయెను. (రతీదేవి కాముని రూపము నెప్పుడు తనివిదీరక చూచుచుండును. అయినను మఱియు చూచుచునే యుండును అట్టి చక్కనిరూపు తిరిగి యామెకంటికగపడక పోయెననుట.)

వ్యా. అవేతి.—సా రతిః, ప్రలయాన్తే మూర్ఛావసానే. ని. 'ప్రలయో నష్టచేష్టతా' ఇత్యమరః. ఉన్మిషితే విలోచనే, అవధానం పరం ప్రధానం యయోస్తే ఽవధానపరే దిదృక్షయాఽవహితే చకార. ద్రష్టవ్యాభావాత్తు న వివేదేత్యాహ-నేతి ప్రియం కామమతృప్తయోస్తృప్తిం న గతయోః. నిత్యదిదృక్షమాణయోరిత్యర్థః, తయోర్లోచనయోః దర్శనక్రియాపేక్షయా సంబన్ధే షష్ఠీ. అత్యన్తం విలుప్తం దర్శనం స్వలోచనయోః కరణయోర్యస్య కర్మభూతస్య తమత్యన్తవిలుప్తదర్శనం సన్తం, న వివేద న జ్ఞాతవతీ. ప్రియనాశాపరిజ్ఞానాద్దిదృక్షాఽనువృత్తిరితి తాత్పర్యార్థః.

'అయి జీవితనాథ జీవసీ' త్యభిధాయోత్థితయా తయా పురః,
దదృశే పురుషాకృతి క్షితౌ హరకోపానలభస్మ కేవలమ్. 3

టీ. అయిజీవితనాథ=ఓ ప్రాణేశ్వరా ! జీవసి=జీవించియుంటివా ? ఇతి=అని. అభిధాయ=పలికి, ఉత్థితయా=లేచిన, తయా = ఆరతీదేవిచే, పురః = ఎదుట, క్షితౌ=భూమియందు, పురుషాకృతి = పురుషునియాకారమువంటి యాకారముగల, కేవలం = ఒక్క, హరకోపానలభస్మ-హర = హరునియొక్క, కోపానల=కోపాగ్నిసంబంధమగు (అనఁగా

హారునికోపాగ్నిచే కాలి బూడిదయైన పురుషాకృతిగాపడియుండెను), భస్మ = బూడిద, దదృశే = చూడఁబడెను.

తా. ఓనా ప్రాణనాథుఁడా! బ్రతికియుంటివా ? అని పలికి లేచిన రతీదేవియెదటి భూమిభాగమున పురుషాకారము బోధించునట్టియు పర మేశునికోపాగ్నిచే భస్మముగా చేయఁబడిన బూడిదమాత్రమే యగ పడెను.

వ్యా. అయీతి.—అయీతి ప్రశ్నే. ని. 'అయి ప్రశ్నానునయయోః' ఇతి విశ్వః. అయి జీవితనాథ, జీవసి ప్రాణిషి కచ్చిదిత్యభిధాయోత్థితయా, తయా రత్యా పురోఽగ్రే, క్షితౌ, పురుషస్యాకృతిరివాకృతిర్యస్య తత్పురుషాకృతి కేవలమేకం, హర కోపానలభస్మ దదృశే దృష్టమ్ న తు పురుష ఇతి భావః.

అథ సా పునరేవ విహ్వలా వసుధాలిఙ్గనధూసరస్తనీ,
విలలాప వికీర్ణమూర్ధజా సమదుఃఖామివ కుర్వతీ స్థలీమ్. 4

టీ. అథ=పిమ్మట, పునరేవ=మఱియు, విహ్వలా = పరవశయై, వసుధాలిఙ్గనధూస రస్తనీ-వసుధా=భూమియొక్క, ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలించుకొనుటచే, ధూసర = బూడిదరంగు గల, స్తనీ = స్తనములుగలదై, వికీర్ణమూర్ధజా = విరిసి వ్రేలాడుచున్న తలవెండ్రుకలు గలదియై, సా = ఆరతీదేవి, స్థలీం=ఆస్థానాశ్రమవనభూమిని (అనఁగా నచ్చటనున్న ప్రాణివర్గమునను), సమదుఃఖాం = సమానముగా దుఃఖముగలదానినిగా, కుర్వతీవ = చేయుచున్నదియువలె, విలలాప=విలాపము చేసెను. (దుఃఖించెననుట.)

తా. పిమ్మట నారతీదేవి యెదుటనున్న భస్మరాశి తనపెనిమిటి శరీరము భస్మముకాగా నయినదే యని తలంచి క్రిందఁబడి పొరలి బూడిద యంటుకొని బూడిదరంగుగలదై యున్న పాలిండ్లతోను క్రిందవ్రేలుచున్న తలవెండ్రుకలతోనుగూడినదై యేడ్చెను. ఆయే డ్పావనమునకుఁ గూడ నీమెతో సమానదుఃఖముగల్గినా యనునట్లుండె ననుట.

వ్యా. అథేతి.—అథ భస్మదర్శనానన్తరం పునరేవ విహ్వలా విక్లబా, వసుధా లిఙ్గనధూసరస్తనీ - వసుధాలిఙ్గనేన క్షితిలుణ్ఠనేన-ధూసరౌ ధూసరవర్ణౌ - స్తనౌ కుచౌ యస్యాః సా తథోక్తా, 'స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్' ఇతి ఙీష్. వికీర్ణ మూర్ధజా-వికీర్ణాః క్షిప్తా మూర్ధజాః కేశాః యస్యాః సా తథోక్తా సా రతిః. స్థలీం వనభూమిం తత్రత్యాన్ ప్రాణిన ఇత్యర్థః. 'జానపదకుణ్డగోణస్థల' ఇత్యాదినా ఙీష్. సమదుఃఖాం స్వతుల్యశోకాం, కుర్వతీవ, విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవ నమ్' ఇత్యమరః.

ఉపమానమభూద్విలాసినాం కరణం యత్తవ కాన్తిమత్తయా,
తదిదం గతమీదృశీం దశాం న విదీర్యే కఠినాః ఖలు స్త్రియః. 5

టీ. తవ=నీయొక్క, యత్ కరణం=ఏదేహము, కాన్తిమత్తయా = సౌందర్యకారణముచే, విలాసినాం=విలాసవంతులకు, ఉపమానం=పోల్చఁదగినదియై, అభూత్ = ఆయెనో, తత్ కరణం=ఆశరీరము, ఇదమ్ = ఇదే, ఈదృశీం దశాం = ఇట్టి యవస్థను, గతం = పొందెను. (అట్టైనను) న విదీర్యే = చీల్పఁబడకుంటిని. స్త్రియః = స్త్రీలు, కఠినాఃఖలు=కఠినులుగదా ?

తా. లోకములో చక్కని విలాసవంతుల కేనీశరీరము పోల్పందగియుండునో, అట్టిశరీర మిదుగో ఇట్టి యవస్థను (బూడిదయగుటను పొందియున్నది.) అట్లు భస్మముగానున్న నీశరీరముఁజూచియు నాకు మృతిలేదనుట యేదికలదో అదె స్త్రీలు కఠినులనుటకుఁ దార్కాణము. (లోకములో చక్కనివానిని మన్మథునివలె నున్నాఁడను ప్రసిద్ధిని బట్టిన దీవాక్యము.)

వ్యా. ఉపేతి—తవ, యత్, కరణం గాత్రం. ని. 'కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః. కాన్తిమత్తయా సౌన్దర్యేణ హేతునా, విలాసినాం విలసనశీలానాం 'వౌ కషలస' ఇత్యాదినా ఘినుణ్ప్రత్యయః. ఉపమీయతే యేన తదుపమానమభూత్, తత్కరణమిదమీదృశీం, దశామవస్థాం, గతం ప్రాప్తం భస్మీభూతమిత్యర్థః. తథాఽపి న విదీర్యే న విదీర్ణా భవామి. కర్తరిలట్. తథా హి, స్త్రియః కఠినాః ఖలు-కఠినత్వాదవిదీర్యమాణత్వమిత్యర్థః. కారణాత్ కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః - 'ధీరసంచారిణీ దృష్టిర్గతిర్గోవృషభాఞ్చితా, స్మితపూర్వం తథాఽఽలాపో విలాస ఇతి కీర్తితః.'

క్వ ను మాం త్వదధీనజీవితాం వినికీర్య క్షణభిన్నసౌహృదః,
నళినీం క్షతసేతుబన్ధనో జలసంఘాత ఇవాసి విద్రుతః. 6

టీ. (ఓ ప్రియుఁడా;) క్షతసేతుబన్ధనః=తెగఁగొట్టఁబడినకట్టగల, జలసంఘాతః=నీటిప్రవాహము, నళినీమివ = పద్మలతనువలె, త్వదధీన జీవితాం = నీకు స్వాధీనముగాఁజేయఁబడిన జీవనముగల, మాం = నన్ను, క్వను వినికీర్య = ఎక్కడపడవైచి, క్షణభిన్నసౌహృదః = ఒకక్షణములోఁ ద్రుంపఁబడిన మైత్రిగలవాఁడవై, విద్రుతః=పారిపోయినవాఁడవై, అసి=అయితివి.

తా. అయ్యో ప్రాణేశ్వరా! పద్మలతకు నీరెట్లు జీవనాధారమో నీవు నా కట్లుయుంటివి. అట్టినన్ను దిక్కుమాలినదానిఁగా నెక్కడ బడఁద్రోసి యంతటి మైత్రియు త్రెంపివైచి పాఱిపోతివి.

వ్యా. క్వేతి.—హే ప్రియ కృతసేతుబన్ధనో భగ్నసేతుబన్ధో జలసంఘాతో జలౌఘో, నలినీమివ జలైకాయత్తజీవితామితి శేషః. త్వదధీనజీవితాం త్వదాయత్త ప్రాణాం, మాం క్వచ వికీర్య కుత్ర వా నిక్షిప్య క్షణభిన్నసౌహృదః క్షణక్షీణసౌహార్దః సన్, విద్రుతః పలాయితోఽసి, సేతుసౌహృదయోః స్థితిహేతుత్వేన సామ్యమ్ - సుహృదయస్య (సుహృదో)భావః సౌహృదమ్-యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. హృదయస్య 'హృల్లేఖయాదణ్లాసేషు' ఇతి హృదాదేశః. అణిహృద్భావాన్న 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వ పదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః. హృద్భావస్యాణ్విధానే తూభయపదవృద్ధిః స్యాత్ - యథా సుహృదో భావః సౌహార్ద మితి-శదేవాహ వామనః. 'సౌహృదదౌర్హృదశబ్దావణి హృద్భావాత్.' ఇతి.

కృతవానసి విప్రియం న మే ప్రతికూలం న చ తే మయా కృతమ్,
కిమకారణమేవ దర్శనం విలపన్త్యై రతయే న దీయతే. 7

టీ. (ఓ ప్రియుఁడా!) త్వం = నీవు, మే=నాకు, విప్రియం = అప్రియమును, కృతవాన్=చేసినవాఁడవు, న అసి=కాలేదు, మయాచ = నాచేతను, తే=నీకు, ప్రతికూలం=అనిష్టము, న కృతం=చేయఁబడలేదు, అకారణమేవ = నిష్కారణముగానే, విలపన్త్యై=(నీదర్శనమునకై) దుఃఖించుచున్న, రతయే = రతికొఱకు, కిం=ఏల, దర్శనం = దర్శనము, నదీయతే = ఈయఁబడదు.

తా. మనోహరా! నీకు నేనుగాని నాకు నీవుగాని యనిష్టముగా నెన్నఁడు సంచరించుట లేకున్నను రతికేలకో నీవగపడవు. (అనఁగా నాకు అగపడకుండునట్లు మృతినొందితివా యనియు, మన మైకమత్యముగల్గి తొల్లి సంచరించుచుందుమనియు భావము.)

వ్యా. కృతేతి.—హే ప్రియ, త్వం, మే మమ, విప్రియమప్రియం, కృతవాన్నసి, మయా చ, తే తవ, ప్రతికూలమప్రియం, న కృతమ్ - పరస్పరజీవితస్య పరస్పరాధీనత్వాత్ కుతః పరభవశఙ్కేతి భావః. అకారణం నిష్కారణమేవ - పరస్పరాపకారరూపకారణాభావేఽపీత్యర్థః. క్రియావిశేషణమేతత్, విలపన్త్యై త్వద్దర్శనార్థిన్యా అపీతి భావః. రతయే, కిం కథం దర్శనం న దీయతే. క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ.

స్మరసి స్మర మేఖలాగుణైరుత గోత్రస్ఖలితేషు బన్ధనమ్,
చ్యుతకేసరదూషితేక్షణాన్యవతంసోత్పలతాడనాని వా. 8

టీ. స్మర=మన్మథుఁడా! గోత్రస్ఖలితేషు=నామమును వ్యత్యాసముగా పిలుచుటల యందు (అనఁగా మఱియొక్కతె పేరుతో పిలుచుటయందు), మేఖలాగుణైః = మొల నూలుదారములతో, బన్ధనం=కట్టుటను, స్మరసి ఉత =తలఁచుచున్నావా? చ్యుతకేసర దూషితేక్షణాని - చ్యుత=పోయిన, కేసర=కింజల్కములచేత, దూషిత = వారింపఁబడిన, ఈక్షణాని = కన్నులుంగల, అవతంసోత్పలతాడనాని - అవతంస = కర్ణాభరణమగు ఉత్పల=నల్లకలువయొక్క, తాడనాని=ప్రహారములను, స్మరసివా = తలంచుచున్నావా?

తా. (మనము రహస్యముగానుండు వేళల) ఇతరస్త్రీనామముతో నన్నుఁ బిల్వఁగా కోపగించి నాకటిసూత్రముచేఁ గట్టినకట్లను దలఁచు కొంటివా? లేక నాకర్ణమునం దలంకారముకొఱకు ఉంచుకొనఁబడిన నల్లకల్వతోఁ గొట్టఁగా ఆపుష్పాడి నీకండ్లలోఁబడి మంటఁ గలుగఁ జేయుటను దలఁచి యిప్పుడు నన్నీప్రకారముగాఁ బ్రతిక్రియఁ జేయ నెంచితివా? ఏల యగపడవు?

వ్యా. విప్రియమాశఙ్కతే-స్మరసీతి.—హేస్మర, గోత్రస్ఖలితేషు నామవ్యత్యాసేషు - అన్యస్త్రీనామ్నా మమాహ్వానేషు. ని. 'గోత్రం నామ్నిచ శేకులే' ఇతి విశ్వః. మేఖలాగుణైర్బంధనం, స్మరస్యుత స్మరసి వా. ని. 'వికల్పే కిం కిముత చ' ఇత్యమరః. చ్యుతకేసరైర్భ్రష్టకిఞ్జల్కైర్దూషితే ఈక్షణే యేషు తాని; అవతంసోత్పలతాడనాని సధూళిక్షేపతాడనానీత్యర్థః. స్మరసి వా; అపకారస్మరణాదివతమదర్శనమితి భావః.

'హృదయే వససీ' తి మత్ప్రియం
యదవోచస్తదవైమి కైతవమ్,
ఉపచారపదం న చేదిదం
త్వమనఙ్గః కథమక్షతా రతిః. 9

టీ. హృదయే=ఎదలో, వససి ఇతి=నివసించియున్నావు అని, మత్ప్రియం = నాకిష్టమగు, యత్=ఏమాటను, అవోచః = పల్కితివో, తత్ = ఆమాటను, కైతవం = అబద్ధమునుగా, మన్యే = తలఁచుచున్నాను. ఇదం=ఈమాట, ఉపచారపదం నచేత్ = ఇచ్ఛకస్థానమై చేయఁబడనిచో, త్వం = నీవు, అనఙ్గః= అంగరహితుఁడవై యుండఁగా, కథం = ఎట్లు, రతిః=రతి, అక్షతా=నష్టముకానిదై (యెట్లున్నది).

తా. నీవు నాయెదలోనుంటివని నాతోఁ జెప్పినమాట నిజమె యైనచో నీకాశ్రయమైన నేను శరీరముగలవాననై యుండఁగా నాయెదలోనున్న నీవెట్లు దేహరహితుఁడ వయితివి.

వ్యా. హృదయఇతి.—హృదయే వససీతి స్మరవాక్యానువాదః. ఇత్యేవంరూపం, మత్ప్రియం, యదవోచ ఉక్తవానసి. బ్రూఞో లఙి 'వచ ఉమ్' ఇత్యుమాగమః. తత్, కైతవమవైమి మిథ్యేతి మన్యే. ఇదం వచనం, ఉపచారపదం పరస్య రఞ్జనార్థం యదసత్యభాషణం స ఉపచారః తస్య పదం స్థానమ్ - కైతవస్థానమితి యావత్. న చేత్, త్వమనఙ్గోఽశరీరః, కథం రతిరక్షతాఽవినష్టా ఆశ్రయనాశేఽప్యాశ్రితమవినష్టమితి విరోధాదితి భావః.

అవ. నాకొఱకేమియు దుఃఖము లేదుగాని లోకులకై విచారించుచున్నానను చున్నది.—

పరలోకనవప్రవాసినః ప్రతిపత్స్యే పదవీమహం తవ,
విధినా జన ఏష వఞ్చిత స్తదధీనం ఖలు దేహినాం సుఖమ్. 10

టీ. పరలోకనవప్రవాసినః - పరలోక = పరలోకముఁగూర్చి, నవప్రవాసినః = క్రొత్తఁగావెళ్లిన, తవ=నీయొక్క, పదవీం=మార్గమును, అహం=నేను, ప్రతిపత్స్యే = అనుసరించుచున్నాను, విధినా=దైవముచే, ఏషః జనః= ఈజనము, వఞ్చితః = వంచన చేయఁబడినది, దేహినాం = శరీరధారులకు, సుఖం = సౌఖ్యము, త్వదధీనంఖలు = నీ స్వాధీనముగదా?

తా. క్రొత్తఁగా పరలోకమున కేఁగిననిన్ను నేను గలిసికొనియెదను దానికేమిగాని పాపము లోకు లావిధిచే వంచితులైరి; యేలన! దేహధారులందఱికిని సౌఖ్యమీయ వలయునన్న నద్ది నీయాధీనమైనది. నీవీ లోకమునే విడచినప్పుడు కటా! జనులకు గతియేమియోగదా ?

అవ. న చ మే కశ్చిద్విచారః కింతు లోకశ్శోచ్యత ఇత్యాహ.—

వ్యా. పరలోకేతి.—పరలోకం ప్రతి - నవప్రవాసినోఽచిరప్రోషితస్య - అనేనానుగమనకాలానతిపాతః సూచ్యతే, తవ - పదవీం మార్గం ప్రతిపత్స్యే త్వామనుగమిష్యామీత్యర్థః. అతో మే నాస్తి విచార ఇతి భావః. కిం తు, విధినా దైవేనైష జనో లోకో, వఞ్చితః ప్రతారితః. దేహినాం సుఖం, త్వదధీనం త్వయ్యధీనంఖలు. అధిశబ్దస్య శౌణ్డాదికత్వాత్ 'సప్తమీ శౌణ్డైః' ఇతి సమాసః. 'అధ్యుత్తరపదాత్' ఇతి ఖప్రత్యయః. ఏమన్యత్రాపి-సుఖప్రదాభావే కుతః సుఖమితి భావః.

రజనీతిమిరావగుణ్ఠితే పురమార్గే ఘనశబ్దవిక్లబాః,
వసతిం ప్రియకామినాం ప్రియా_స్త్వదృతే ప్రాపయితుం క ఈశ్వరః.

అవ. దానినే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ప్రియ=ప్రియుఁడా! రజనీ తిమిరావగుణ్ఠితే = రాత్రి చీఁకటిచే నావరింపఁబడిన, పురమార్గే = నగరమార్గమున, ఘనశబ్దవిక్లబాః = మేఘగర్జనలచే పరవశలగు, ప్రియాః=కాంతలను, కామినాం = కాముకులయొక్క, వసతిం=ఇంటినిఁ గూర్చి, ప్రాపయితుం = చేర్చుటకు, త్వత్ ఋతే = నీవుదప్ప, కః ఈశ్వరః=ఎవ్వఁడు సమర్థుఁడు?

తా. ప్రియుఁడా! రాత్రిచీఁకటులచే నావరింపఁబడిన రాజమార్గములలో మేఘగర్జనలచే పరవశులగు కాంతలను కాముకులయిండ్లకుఁ జేర్చుటకు నీవుతప్ప సమర్థులు మఱియొక్కరుండిరా?

అవ. తదేవాహ.—

వ్యా. రజనీతి.—హే ప్రియ, రజనీతిమిరేణ అవగుణ్ఠితే అవృతే పురమార్గే, ఘనశబ్దవిక్లబాః గర్జితభీతాః, ప్రియాః కామినాం వసతిం ప్రాపయితుం, త్వదృతేత్వాం వినా 'అన్యారాదితరర్తే' ఇత్యాదినా పఞ్చమీ. క ఈశ్వరః శక్తః. న కశ్చిదిత్యర్థః. న హి కామాంధానాం భీతిరస్తీతి భావః.

నయనాన్యరుణాని ఘూర్ణయన్ వచనాని స్ఖలయన్ పదేపదే,
అసతి త్వయి వారుణీమదః ప్రమదానామధునా విడమ్బనా. 12

టీ. అరుణాని=ఎఱ్ఱని, నయనాని=కండ్లను, ఘూర్ణయన్=త్రిప్పుచు, పదేపదే=ప్రతిమాటయందును, వచనాని = మాటలను, స్ఖలయన్ = తొట్రుపడఁజేయుచు, ప్రమదానాం=మదవతులకు, వారుణీ మదః=మద్యమునిషా, అధునా=ఇప్పుడు, త్వయి=నీవు, అసతి=లేనివాఁడవగుచుండఁగా, విడమ్బనా=నటనము.

తా. ప్రియులతోఁగలపు నీవు లేకుండుటచే వారియొక్కకండ్లు సుడివడుట మాటలలోఁ దొట్రుపాటు స్త్రీలకు మద్యమువలని నిషాయును నిమిత్తమాత్రమేగాని ప్రయోజనకారికాదు.

వ్యా. నయనానీతి.—అరుణాని నయనాని, ఘూర్ణయన్ భ్రమయన్, తథా పదేపదే ప్రతిపదమ్ వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. వచనాని, స్ఖలయన్ విపర్యాసయన్, ప్రమదానాం, వారుణీమదః మద్యమదోఽధునా త్వయ్యసతి, విడంబనాఽనుకృతిమాత్రం-మదనాభావే మదస్య నిష్ఫలత్వాదితి భావః. తథా చ శిశుపాలవధే. 'తాం మదో దయితసంగమభూషః' ఇతి.

అవగమ్య కథీకృతం వపుః ప్రియబన్ధో స్తవ నిష్ఫలోదయః,
బహులేఽపి గతే నిశాకర స్తనుతాం దుఃఖమనఙ్గ మోక్ష్యతి. 13

టీ. అనఙ్గ=మన్మథుఁడా ! నిశాకరః=చంద్రుఁడు, ప్రియబన్ధోః = ప్రియస్నేహితుఁడవగు, తవ=నీయొక్క, వపుః = శరీరమును, కథీకృతం = కథగాఁ జేయఁబడినదానినిగా, అవగమ్య = తెలిసికొని, నిష్ఫలోదయః = నిష్ప్రయోజనమగు నుదయముగలవాఁడై, బహులే = కృష్ణపక్షము, గతేపి = పోయినను, తనుతాం=కృశత్వమును, దుఃఖం=దుఃఖముగా, మోక్ష్యతి=వదలుచున్నాఁడు.

తా. ప్రియుఁడా, చంద్రుఁడు నీశరీరము కథావశిష్టమయినది గాఁ దెలిసికొని బహుళపక్షముపోయినను తనయుదయము వ్యర్థమై తనయందున్న కార్శ్యత్వమును దిన్నఁగా విడుచుచున్నాఁడు. (అనఁగా మారుఁడు దగ్ధమగువార్త వినే చంద్రుఁడు శీఘ్రముగా మామూలు పూర్ణస్థితికి రాక బహుళపక్షముపోయినను క్రమముగా నభివృద్ధి బొందుచున్నాఁడు. శీఘ్రముగా వృద్ధినొందలేదు. కృష్ణపక్షము పోయిన పిమ్మట దినదినము కళాప్రకారముగా నభివృద్ధినిఁ గాంచును చంద్రుఁడని భావము.)

వ్యా. అవగమ్యేతి.—హే అనంగ అశరీర, ప్రియబన్ధోః ప్రియసఖస్య తవ, వపుః శరీరం, కథీకృతమకథా కథా సంపద్యమానం కృతం శబ్దమాత్రావశిష్టమవగమ్య జ్ఞాత్వా, నిష్ఫలోదయః. ఉద్దీప్యాభావాదుద్దీపనవైఫల్యమితి భావః నిశాకరశ్చన్ద్రో, బహులే కృష్ణపక్షే, గతేఽపి, తనుతాం కార్శ్యం, దుఃఖం యథా తథా కృచ్ఛ్రాత్ మోక్ష్యతి. వృథా వృద్ధిరితి దుఃఖమిత్యర్థః.

హారితారుణచారుబంధనః కలపుంస్కోకిలశబ్దసూచితః,
వద సంప్రతి కస్య బాణతాం నవచూతప్రసవో గమిష్యతి. 14

టీ. హారితారుణచారుబన్ధనః - హారిత=పచ్చనైనట్టియు, అరుణ = ఎఱ్ఱనగునట్టి, చారు = సుందరమగు, బన్ధనః - తొడిమగలయట్టియుఁ (లేక, పిడిగలయట్టి), కలపుంస్కోకిల శబ్దసూచితః - కల = అవ్యక్తమధురమగు, పుంస్కోకిల = మగకోయిలయొక్క, శబ్ద = నాదముచే, సూచితః = సూచనచేయఁబడిన, నవచూతప్రసవః= క్రొత్తమావిమొగ్గ, సంప్రతి = ఇప్పుడు, కస్య = ఎవనికి, బాణతాం = శరమగుటను, గమిష్యతి=పొందునో, వద=చెప్పుమా?

తా. పసుపుపచ్చయు, నెఱ్ఱనయు గలది గనుక సుందరముగా నున్న తొడిమగలదియు మగకోయిల కూయుటచే సూచనసేయఁబడిన

యీ సౌరభ్యోత్తమావిమొగ్గ నీకిదివఱలో బాణ మగుచుండును. ఇప్పు డెవనికి బాణ మగును చెప్పుమా? (అనఁగా చూతబాణముగలవాఁడు మన్మథుఁడే గావునను, వాఁడీలోకమునందె లేఁడుగావునను, మఱియొక్క మారుఁడు లేఁడుగావునను మఱియెవ్వరికి బాణమగును?) నీవు పోవుటచేత నీచూతాస్త్రము నావలెనే దిక్కులేని దై పోయిన దని గర్భితము.

వ్యా. హరితేతి.—హరితం చారుణంచ'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి తత్పురుషః. హరితారుణం-చారుబన్ధనం వృన్తం పుష్పశ్చ - యస్య స తథోక్తః కలేన మధురేణ పుంస్కోకిలశబ్దేన పురుషకోకిలనాదేన - సూచితో ఽనుమాపితశ్చ - చూతచర్వణకార్యత్వాత్ కలశబ్దస్యేతి భావః. నవచూతప్రసవో నవచూతకుసుమం, సంప్రతి కస్య - బాణతాం శరత్వం-గమిష్యతి వద-అన్యస్య పుష్పబాణస్యాభావాదితి భావః.

అళిపఙ్క్తిరనేకశ స్త్వయా గుణకృత్యే ధనుషో నియోజితా,
విరుతైః కరుణస్వనైరియం గురుశోకామనురోదితీవ మామ్. 15

టీ. త్వయా=నీచే, అనేకశః=పలుమాఱు, ధనుషః=వింటికి, గుణకృత్యే = (మంచి పనియందు) నారికృత్యమునందు, నియోజితా=నియోగింపఁబడిన, ఇయం అళిపఙ్క్తిః = ఈతుమ్మెదగమి, కరుణస్వనైః = దీనస్వరములుగల, విరుతైః = కూజితములచే, గురుశోకాం = గొప్పదుఃఖమునుగలిగియున్న, మాం=నన్ను, అనురోదితీవ = అనుసరించి యేడ్చుచున్నదియుంబోలె (యున్నది).

తా. తఱుచుగా నీబాణపు టల్లెత్రాడుగా మంచికృత్యమున కుపయోగించు నీతేఁటిగుంపు గొప్పరొదతో దుఃఖించు నన్ను ననుసరించి యేడ్చుచున్నదియుఁబోలెనున్నది.

వ్యా. అళీతి.—త్వయా ఽనేకశో బహుశో, ధనుషః కార్ముకస్య, గుణకృత్యే మౌర్వీకార్యే గుణవత్కర్మణి చ, నియోజితా ఽధికృతేయమళిపఙ్క్తిః, కరుణస్వనైర్దీనస్వరైర్విరుతైః కూజితైర్గురుశోకాం దుర్భరదుఃఖామ్. ని. 'గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ పితరి దుర్భరే' ఇతి శబ్దార్ణవః. మామనురోదితీవ ఉపసర్గాత్సకర్మకత్వమ్. 'రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' ఇతీడాగమః.

ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః పునరప్యాదిశ తావదుత్థితః,
రతిదూతిపదేషు కోకిలాం మధురాలాపనిసర్గపణ్డితామ్. 16

టీ. తావత్=మఱియు, మనోహరం వపుః=అందమగుదేహమును, ప్రతిపద్య = పొంది, ఉత్థితః = లేచినవాఁడవై, మధురాలాపనిసర్గపండితాం-మధుర = శ్రావ్యమగు

ఆలాపః=వాక్యములయందు, నిసర్గేః=స్వభావముచే, పండితాం=నేర్పరియగు, కోకిలాం = కోకిలాంగనను, రతిదూతిపదేషు - రతి = సంభోగముయొక్క, దూతి = దూతికల యొక్క, పదేషు=స్థానములయందు, ఆదిశ=ఆజ్ఞాపించుము.

తా. నాథా! నీవు లేచిమంచిరూపముఁ దాల్చి ముద్దుపల్కులు గల (అనఁగా శ్రావ్యకంఠధ్వని గల) యాఁడుఁగోయిలకు తార్పుగత్తె పదవి నిమ్ము.

వ్యా. ప్రతిపద్యేతి.—తావత్ పునరపి మనోహరం, వపుః శరీరం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ఉత్థితః సన్, మధురాలాపేషు ప్రియోక్తిషు - నిసర్గపండితాం స్వభావప్రగల్భాం, కోకిలాం, రతిదూతిపదేషు సురతదూతీస్థానేష్వాదిశాజ్ఞాపయ ప్రగల్భానామేవ దౌత్యాధికార ఇతి భావః. జీబంతస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయాద్ధ్రస్వః. వి. 'అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛన్దోభఙ్గే త్యజేద్గిరమ్' ఇతి కేచిత్. 'ఉణాదయో బహుళమ్' ఇతి బహుళగ్రహణాద్ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః.

శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాన్యుపగూఢాని సవేపథూని చ.
సురతాని చ తాని తే రహస్స్మర సంస్మృత్య న శాన్తిరస్తి మే. 17

టీ. స్మర=మన్మథుఁడా! శిరసా=శిరముతో, ప్రణిపత్య=నమస్కరించి, యాచితాని=వేఁడుకొనుటలును, సవేపథూని=కంపముతోఁగూడిన, ఉపగూఢాని = ఆలింగనములును, తాని = ఆయనుభూతములగు, రహః = రహస్యమందలి, సురతాని చ = రతులను, సంస్మృత్య=తలఁచుకొనఁగా, మే=నాకు, శాన్తిః=ఊఱడింపు, నాస్తి=లేదు,

తా. ఓప్రియుఁడా! నీవుచేసిన శిరోవందనములును ఆవేఁడుటలును చంచలముతోఁగూడునట్లు నీవు చేసెడు కౌఁగిలింతలును క్రిందమన మనుభవించిన రహస్యక్రీడలనుఁ దలఁచుకొన్న నా కెచ్చటియూఱట? (లే దనుట.)

వ్యా. శిరసేతి.—హే స్మర, శిరసా ప్రణిపత్య యాచితాని, సవేపథూని సకమ్పాని 'ట్వితోఽథుచ్' ఇత్యథుచ్ప్రత్యయః. సాత్త్వికాన్తరోపలక్షణమేతత్. వి. స్తమ్భప్రలయరోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్యమిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః' ఇతి, ఉపగూఢాన్యాలింగనాని చ నపుంసకే భావే క్తః, తాన్యనుభూతప్రకారాణి, రహః ఏకాన్తే, సురతాని చ సంస్మృత్య మే శాన్తిర్నాస్తి. అత్ర సమానకర్తృకత్వం ద్రష్టవ్యం. సమానక్రియాపేక్షాఽస్తీతి కేచిత్.

రచితం రతిపణ్డిత త్వయా స్వయమఙ్గేషు మమేదమార్తవమ్,
ధ్రియతే కుసుమప్రసాధనం తవ తచ్చారు వపుర్న దృశ్యతే. 18

టీ. రతిపండిత=క్రీడచేయుటలో మొనగాఁడవగు ప్రియుఁడా! త్వయా=నీచే, మమ=నాయొక్క, అఙ్గేషు=అవయవములందు, స్వయం=యథేచ్ఛగా, రచితం = చేయఁబడిన, ఆర్తవం=ఋతుసంబంధమగు (వసంత మనుట), కుసుమప్రసాధనం = పుష్పాలంకారము, ఇదం=ఇదే, ధ్రియతే=ఉంటున్నది, తవ=నీయొక్క, తత్=ఆ, చారు=సుందరమగు, వపుశ్చ=దేహము, న దృశ్యతే=అగపడుచున్నది కాదు.

తా. రతులలో మేటివగునాథుఁడా! నీవలంకరించిన వసంతపుష్పాలంకార మింక నట్లనే యున్నది. అందమగు నీరూపన్నో తిరోహితమయినది.

వ్యా. రచితమితి.—హే రతిపండిత రతికుశల, త్వయా మమాఙ్గేష్వవయవేషు, స్వయం రచితమ్, ఋతురస్య ప్రాప్త ఆర్తవం వాసన్తమ్ 'ఋతోరణ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. కుసుమప్రసాధనం పుష్పాభరణమిదం, ధ్రియతే-ఽవతిష్ఠతే 'ధృఙ్ అవస్థానే' ఇతి ధాతోః స్తౌదాదికాత్ కర్తరి లట్. తవ తత్ ప్రసాధకం చారు సున్దరం వపుస్తు న దృశ్యతే.

విబుధైరసి యస్య దారుణైరసమాప్తే పరికర్మణి స్మృతః,
తమిమం కురు దక్షిణేతరం చరణం నిర్మితరాగ మేహి మే. 19

టీ. దారుణైః=క్రూరకర్మలుగల, (ఈవిశేషణము తననాథుని జంకక చంపుటకు నియోగించుటచే పలుకఁబడినది.) విబుధైః = దేవతలచే (తెలివితక్కువవా రనుధ్వని. భార్యాభర్త లొకచో నుండఁగా పెడఁబాపుచేసి పిలుచుట బుధులకృత్యము కాదు), యస్య=వినాపాదముయొక్క, పరికర్మణి = అలంకారముచేయుట, అసమాప్తే = పూర్తి కాని దగుచుండఁగా, స్మృతః=తలఁచఁబడినవాఁడవు, అసి=అయితివో, తం దక్షిణేతరం మే ఇమం చరణం = అట్టియీనా యెడమపాదము, నిర్మితరాగం = నిర్మింపఁబడిన పారాణిగలదిగా, కురు=చేయుము, ఏహి=రమ్ము.

తా. పాపాత్ములగు దేవతలచే యేనాయలంకారము సగముచేసిన వాఁడవై యుండఁగాఁ బిలువఁబడితివో ఆకారణమున నా యెడమకాలి పారాణి నలంకరించుట యనుపని మిగిలియున్నది. దానికొఁదువను బూర్తిచేయవలయు రమ్ము. (అనఁగా పాపము రతిమన్మథులు మంచిసంతోషముతో వసంతాలంకారములఁ దాల్చి పారాణి మున్నగు నలం

కారములు చేసికొనుచుండఁగా వారిముచ్చట తీరకమునుపే కార్యాతురులగు దేవతలు మారుని తలంచిరి. వచ్చి యీప్రకారము మడిసినాఁడనుట.)

వ్యా. విబుధైరితి.—దారుణైః క్రూరైః - ప్రాణాన్తికే కర్మణి నియోగాదితి భావః. విబుధైర్దేవైః - అనభిజ్ఞత్వం చ ధ్వన్యతే. యస్య మచ్చరణస్య, పరికర్మణి ప్రసాధనే ని. 'పరికర్మ ప్రసాధనమ్' ఇత్యమరః. అసమాప్తే సతి, స్మృతోఽసి; తమిమం, దక్షిణేతరం వామం, మే చరణం, నిర్మితరాగం రచితలాక్షారాగం, కుర్వేవ్యాగచ్ఛ.

అహమేత్య పతఙ్గవర్త్మనా పునరఙ్కాశ్రయణీ భవామి తే.
చతురైస్సురకామినీజనైః ప్రియ యావన్న విలోభ్యసే దివి. 20

టీ. అహం=నేను, పతఙ్గవర్త్మనా=(మిడుతమార్గముచే) అగ్నిహోత్రమార్గమున (సహగమనము చేసి యగ్నిలోఁబడి యనుట), ఏత్య = వచ్చి, పునః = మఱియు, తే = నీయొక్క, అఙ్కాశ్రయణీ = తొడ నాశ్రయించినదాననై, భవామి = అగుచున్నాను. ప్రియ=ప్రియుఁడా! దివి = స్వర్గమునందు, చతురైః = జాణలగు, సురకామినీజనైః = అప్సరసలగుంపులచే, యావత్ = ఎంతలో, న విలోభ్యసే = మోహితుఁడవు గావో? (అంతలో నిన్నుఁ గలసికొనియెద ననుట.)

తా. ప్రియుఁడా! యెంతలో చాతుర్యముగల యప్సరలు నిన్ను వారివలలో వేసికొనకుందురో అంతలోపుగా నేను అగ్నిలోఁబడి వచ్చి నీతొడపైఁ గూర్చొనెదను. (అనఁగా ని న్ననుసరించెద ననుట)

వ్యా. అహమితి.—అహం, పతంగవర్త్మనా శలభమార్గేణ - అగ్నిప్రవేశేనేత్యర్థః. ని. 'పతఙ్గః శలభే చాగ్నౌ మార్జారేఽర్కే శరే ఖగే' ఇతి వైజయన్తీ. ఏత్యాగత్య, పునస్తేఽఙ్కాశ్రయణ్యుత్సఙ్గవర్తినీ, భవామి సంప్రత్యేవ భవిష్యామి 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్. హే ప్రియ, దివి స్వర్గే, చతురైః, సురకామినీజనైరప్సరోగణైర్యావన్న విలోభ్యసే న విలోభయిష్యసే 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్'డితి లట్.

'మదనేన వినా కృతా రతిః క్షణమాత్రం కిల జీవితేతి మే,
వచనీయమిదం వ్యవస్థితం రమణ త్వామనుయామి యద్యపి. 21

టీ. రమణ=మనోహరుఁడా! త్వాం = నిన్ను, అనుయామి యద్యపి=నే ననుసరించివచ్చినదాననే యగుదును. (అయినప్పటికిని) రతిః = రతీదేవి, మదనేన = మారు

నితో, వినాకృతా=వియోగితురాలనై, క్షణమాత్రం=నిమిషకాలము, జీవితా కిల=బ్రతికి యుంటినట, ఇతి=అనే, ఇదం వచనీయం=ఈనింద, వ్యవస్థితం=స్థిరమైనది.

తా. ప్రియుఁడా! నేను నిన్నుఁ గలిసికొనుదాననైనను లోకులు రతి మారునివదలి నిమిష ముండెనఁట యనునిందకు లోనైతిని గదా!

వ్యా. మదనేనేతి.—హే రమణ, త్వా, మనుయామి యద్యప్యనుగమిష్యా మ్యేవ 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్. ని. 'యద్యపీత్యవధారణే' ఇతి కేశవః. కిం తు రతిర్మదనేన, వినాకృతా వియోజితా సతీత్యర్థః. సుప్సుపేతి సమాసః. క్షణమాత్రం జీవితా కిలేతీదం, వచనీయం నిన్దా, మే మమ, వ్యవస్థితం స్థిర మభూత్.

క్రియతాం కథ మన్త్యమణ్డనం పరలోకాన్తరితస్య తే మయా,
సమ మేవ గతోఽస్యతర్క్యతాం గతిమఙ్గేన చ జీవితేన చ. 22

టీ. పరలోకాన్తరితస్య = పరలోకమునొందిన, (మృతినొందినయనుట.) తే= నీకు, మయా = నాచే, అన్త్యమండనం = కడపటియలంకారము, కథం క్రియతాం= ఎట్లుగా చేయఁబడును. (ఎందుచే ననఁగా?) అఙ్గేన = దేహముతోడను ,జీవితేనచ సమం ఏవ=జీవముతోఁగూడ ననుట, అతర్క్యతాం గతిం = ఊహింపఁబడనిదశను, గతః అసి= పొందితివి.

తా. మృతుఁడ వగునీకుఁ గడపటియలంకారమునైన నే నెట్లు నేతును? ప్రాణముతోఁబాటు నీశరీరముకూడ నష్టమాయెను గదా? (జీవశరీరముల నగ్ని భస్మముచేసె ననుట.)

వ్యా. క్రియతామితి.—పరలోకేఽన్తరితస్య వ్యవహితస్య-మృతస్యేత్యర్థః, తే తవ, మయాఽన్త్యమణ్డనం, కథం కేన ప్రకారేణ, క్రియతాం. క్రియతామిత్యత్ర కామచారే లోట్ బోధ్యః. ద్రుతదగ్ధస్య తే యథేచ్ఛమణ్డనమపి న సంభవతీత్యర్థః. కుతః - అఙ్గేన చ జీవితేన చ, సమంసహైవాతర్క్యతామవిచారితాం, గతిం గతోఽసి, ఇహ మృతశరీరమపి నాస్తి కస్య మణ్డనమితి భావః.

ఋజుతాం నయతస్స్మరామి తే శరముత్సఙ్గనిషణ్ణధన్వనః,
మధునా సహ సస్మితాం కథాం నయనోపాన్తవిలోకితం చ యత్.23

టీ. శరం=బాణమును, ఋజుతాం = (సాపు) తిన్నగా నగుటను, నయత = పొందించుచున్నవాఁడవై, ఉత్సంగనిషణ్ణధన్వనః - ఉత్సంగ = తొడయందు, నిషణ్ణ= ఉంచఁబడిన, ధన్వనః = విల్లుగల, తే=నీయొక్క, మధునా సహ = వసంతునితోఁ

కూడ, సస్మితాం=చిఱునవ్వుతో కూడిన, కథాం=మాటలాడుటను, యత్ నయనోపాంత విలోకితం = వినేత్రాంతములనుండి (నన్ను) చూచుటను, తచ్చ = దానిని, స్మరామి = స్మరించుచున్నాను.

తా. బాణమును సాపుచేయుచు తొడయందు విల్లునుంచి చిఱునగవుతో వసంతునితో మాటలాడుచు క్రేగండ్లతో నన్నుఁజూచుటను దలఁచెదను.

వ్యా. ఋజుతామితి.—శరస్యర్జుతామార్జవం, నయత, ఉత్సఙ్గే నిషణ్ణమఙ్కగతం - ధనుర్యస్య తస్య 'ధనుషశ్చ' ఇత్యనఙాదేశః. తే తవ మధునా వసన్తేన సహ. ని. 'మధుర్దైత్యే వసన్తే చ చైత్రే చ' ఇతివిశ్వః. సస్మితాం, కథామాలాపం, తథా యన్న యనోపాన్తవిలోకితమపాఙ్గవీక్షణమ్ - త ఇత్యాఞపఙ్గః. తచ్చ స్మరామి.

క్వ ను తే హృదయఙ్గమస్సఖా కుసుమాయోజితకార్ముకో మధుః,
న ఖలూగ్రరుషా పినాకినా గమితస్సోఽపి సుహృద్గతాం గతిమ్. 24

టీ. హృదయంగమః = ఇష్టుఁడైనట్టియుం, తే = నీకు, సఖా = చెలికాఁడును, కుసుమాయోజితకార్ముకః - కుసుమ=పువ్వులతో, ఆయోజిత = కూర్పఁబడిన, కార్ముకః= విల్లుఁగలవాఁడునగు, మధుః = వసంతుఁడు, క్వను = ఎక్కడ? సోఽపి = అతఁడు కూడ, ఉగ్రరుషా=తీక్ష్ణమగుకోపముగల, పినాకినా=హరునిచే, సుహృద్గతాం = చెలికాఁడగు మన్మథునిఁ బొందిన, గతిం, (అనఁగా భస్మ మగుటను) న గమితః ఖలు = పొందఁబడలేదుగద ?

తా. నీకిష్టుఁడై నట్టి చెలికాఁడును, నీ ధనువునకు పువ్వులఁ గూర్చునట్టివాఁడును నగు వసంతుఁ డేడి ? తీవ్రకోపియగు హరునిచే మిత్రుఁడగు మన్మథుఁడు పొందినయవస్థను (అనఁగా బూడిదయగుటను) పొందలేదుగద ? (అనఁగా హరునితోఁబాటు వసంతుఁడును మృతి బొందలేదుగద) యని తాత్పర్యము.

వ్యా. క్వేతి.—హృదయం గచ్ఛతీతి హృదయంగమో హృద్యః ఖచ్ప్రకరణే 'గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్'ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ముమాగమః. తే తవ, సఖా, కుసుమైరాయోజితమారచితం-కార్ముకం యేన స కార్ముక నిర్మాతా, మధుర్వసన్తః, క్వ ను క్వ వా - గత ఇతి శేషః. అథవా, సోఽప్యుగ్రరుషా తీవ్రకోపేన, పినాకినేశ్వరేణ, సుహృదా మదనేన - గతాం ప్రాప్తాం - గతిం

భస్మతామిత్యర్థః. న గమితః ఖలు న ప్రాపితః కిం. ని. 'జిజ్ఞాసానువయే ఖలు' ఇత్య మరః.

అథ తైః పరిదేవితాక్షరైర్హృదయే దిగ్ధశరైరివాహతః.
రతిమభ్యుపపత్తుమాతురాం మధురాత్మానమదర్శయత్పురః. 25

టీ. అథ=అనంతరమున, తైః పరిదేవితాక్షరైః=ఆ దీనాలాపములచే, హృదయే= హృదయమునందు, దిగ్ధశరైః ఇవ = విషము పూయఁబడిన బాణముచేతనువలె ఆహతః = కొట్టఁబడినవాఁడై, మధుః=వసంతుఁడు, ఆతురాం = విపన్నురాలగు, రతిం= రతీదేవిని, అభ్యుపపత్తుం = అనుగ్రహించుటకొఱకు, (ఓదార్చుటకని యర్థము.) ఆత్మానం=తనను, పురః = ఎదుట, అదర్శయత్ = చూపెను - అగ్పడించెను.

తా. రతీదేవి దుఃఖసమయములో తనను దలంచినమాటలు బాణ ములవలె గాడఁగా వసంతుఁడామెనోదార్చుట కగపడెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ తైః, పరిదేవితాక్షరైర్విలాపవచనైర్హృదయే, దిగ్ధశరై ర్విషలిప్తముఖైః శరైరివాహతః సన్. ని. 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకౌ' ఇత్యమరః. మధు ర్వసన్త, ఆతురామాపన్నాం, రతిమభ్యుపపత్తుమనుగ్రహీతుమ్ - ఆశ్వాసయితుమిత్యర్థః, ని. 'అభ్యుపపత్తిరనుగ్రహ' ఇత్యమరః. ఆత్మానం పురోఽదర్శయత్ ఆవిరభూదిత్యర్థః.

తమవేక్ష్య రురోద సా భృశం స్తనసంబాధమురో జఘాన చ,
స్వజనస్య హి దుఃఖమగ్రతో వివృతద్వారమివోపజాయతే. 26

టీ. సా=ఆరతీదేవి, తం=ఆవసంతుని, అవేక్ష్య = చూచి, భృశం = మిక్కిలి, రురోద=ఏడ్చెను, స్తనసంబాధం = స్తనములకు నొప్పిగల్గునట్లుగా (గట్టిగా), ఉరః= ఱొమ్మును, జఘాన చ=కొట్టుకొనెను. (దానికే కారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు) స్వజ నస్య=స్వీయజనముయొక్క, అగ్రతః = ఎదుట, దుఃఖం=దుఃఖము, వివృతద్వారమివ= తెఱవఁబడినవాకిలివలెనే, ఉపజాయతే=ప్రత్యక్షమగుచున్నది. (అడ్డులేకుండ దుఃఖము పొర్లి పొర్లి వచ్చు ననుట).

తా. ఆరతీదేవి యావసంతునిఁ జూచి ఱొమ్ముబాదుకొని యేడ్చెను. ఏలన ? దుఃఖమునొందినవారిదుఃఖము స్వజనముఁ జూచిన వెంటనే తలుపుఁదెఱచుకొనివచ్చినట్లు అడ్డములేక వ్యాపించును.

వ్యా. తమితి.—సా రతిస్తం మధుమవేక్ష్య దృష్ట్వా, భృశం రురోద, స్తనౌ సంబాధ్య స్తనసంబాధమ్ 'పరిక్లిశ్యమానే చ' ఇతి ణముల్. ఉరో, జఘాన తాడి

తవతీ చ, తథా హి. స్వజనస్యాగ్రతో దుఃఖం, వివృతమపసారితం ద్వారం కవాటం - యస్య తదివోపజాయత :అవిక్షవతి - ఉచ్ఛృఙ్ఖలం ప్రవర్తత ఇత్యుత్ప్రే క్షాభిప్రాయః.

ఇతి చైనమువాచ దుఃఖితా 'సుహృదః పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్,
తదిదం కణశో వికీర్యతే పవనై ర్భస్మ కపోతకర్బురమ్'. 27

టీ. దుఃఖితా = దుఃఖితురాలగు, సా=రతీదేవి, ఏనం = ఈవసంతుని, ఇతి= చెప్పఁబోవుధంగిని, ఉవాచ చ = పలుకుసుపల్కెను, వసన్త = వసంతుఁడా ! పశ్య = చూడుము. సుహృదః=నీచెలికానికి, కిం స్థితం=ఏమియున్నదో, త దిదం=అయిది, కపోత కర్బురం = పావురమువలె చిత్రవర్ణముగల, కణశః = పొడుమయిన, భస్మ=భస్మము, పవనైః = గాలిచే, వికీర్యతే=చల్లఁబడుచున్నది.

తా. ఇట్లు దుఃఖించుచుండుటయేగాక వసంతునితో నిట్లనుచున్నది. వసంతుఁడా! నీమిత్రుని శరీరముసంబంధమగుబూడిదను చూడుము. పావురమువలె పలురంగులుగల యీబూడిదను గాలి చిమ్ముచున్నది.

వ్యా. ఇతీతి.—దుఃఖమస్యాః సంజాతం దుఃఖితా - సంజాతదుఃఖేత్యర్థః. తారకాదిత్వాదితచ్. సా రతిరేనం వసన్తమిత్యువాచ చ - చకారః పూర్వోక్తసముచ్చయార్థః. హే వసన్త పశ్య సుహృదస్తవత్సఖస్య, కిం స్థితం కిముపస్థితం. తదిదం, కపోతకర్బురం పారావతశబలం, కణశశ్చూర్ణీభూతమ్ అల్పార్థాచ్ఛస్ప్రత్యయః. భస్మ పవనైర్వికీర్యతే విక్షిప్యతే, పశ్య - భస్మీభూతస్తే సుహృదిత్యర్థః.

అయి సంప్రతి దేహి దర్శనం స్మర పర్యుత్సుక ఏష మాధవః,
దయితాస్వనవస్థితం నృణాం న ఖలు ప్రేమ చలం సుహృజ్జనే. 28

టీ. అయిస్మర=ఓీ మారుఁడా! సంప్రతి = ఇప్పుడు, దర్శనం దేహి = దర్శనమిమ్ము, ఏషః మాధవః = ఈవసంతుఁడు, పర్యుత్సుకః = (నీ దర్శనమునకై) వేడుకపడుచున్నాఁడు, నృణాం = మనుష్యులకు, దయితాసు = ప్రియలయందు, ప్రేమ = మైత్రి, అనవస్థితం = అస్థిరమైనది, సుహృజ్జనే = మిత్రులయందు, ప్రేమ తు = ప్రేమన్ననో, న చలం ఖలు=స్థిరమైనది కాదా?

తా. మన్మథుఁడా! నాకు నీవు దర్శనమీయకున్నను మిత్రుఁడగు నీవసంతుఁడు, మిక్కిలి వేడ్క నొందుచున్నాఁడు. కాన దర్శన

ంమ్ము. లోకములో పురుషులకు స్త్రీలయందలి మైత్రి యస్థిరమైనను ాటివారగు మిత్రులయెడ నిశ్చలమయినది కదా?

వ్యా. అయీతి.—అయి స్మర, సంప్రతి దర్శనం, దేహి, ఏష, మాధవో వసన్తః, ర్యుత్సుకస్త్వద్దర్శనోత్కణ్ఠితః. త్వామప్యనావృతవశోఽస్య కో మాధవ ఇత్యా జ్యా హ—నృణాం పురుషాణాం, దయితాసు, ప్రేమానవస్థితమస్థిరం - చలమిత్యర్థః. ంహృజ్జనే ప్రేమ తు న చలం ఖలు.

అమునా నను పార్శ్వవర్తినా జగదాజ్ఞాం ససురాసురం తవ,
బిసతన్తుగుణస్య కారితం ధనుషః పేలవపుష్పపత్త్రిణః. 29

అవ. ఇట్టి మిత్రులెందఱు లేరని శంకించుకొని యొక్కఁడును లేఁడనుచున్నాఁడు-

టీ. నను = ఓమదనుఁడా! పార్శ్వవర్తినా = సహచరుఁడగు, అమునా=ఈ సంతునిచే, ససురాసురం = దేవరాక్షసులతోఁగూడిన, జగత్ = లోకము, బిసతన్తు ుణస్య-బిస=తామరతూండ్లయొక్క, తన్తు=దారము, గుణస్య = నారిగాఁగల, పేలవ ుష్పపత్త్రిణః = కోమలకుసుమములు బాణముగాఁగల, తవ=నీయొక్క, ధనుషః = వింటి యొక్క, ఆజ్ఞాం=ఆజ్ఞను, కారితం=చేయింపఁబడినది.

తా. తామరతూడు దారము గలదియు పూవుటమ్ములు గలదియు గు నీధనువునకు (ఇతరులుకాదు సురాసురులు) లొంగి నీయాజ్ఞా ప్రకారముగా వశవర్తులగుచున్నారో, అట్టిప్రభావమునకుఁ గారణ ుగు వసంతునికైనను నీదర్శనము నిమ్ము. (ఈతనికిఁగూడ దర్శనమీయ ండుట తగదనుట).

అవ. ఈదృశాః సుహృదః కతి న సన్తీత్యాశఙ్క్య న కోఽపీత్యాహ.—

వ్యా. అమునేతి.—నను మదన, పార్శ్వవర్తినా సహచరేణామునా వసన్తేన, సురాసురం సురాసురసహితం, జగద్బిసతన్తుగుణస్య మృణాలసూత్రమార్వీకస్య, పేల ాని కోమలాని - పుష్పాణ్యేవ - పత్త్రిణో బాణా - యస్య తస్య, తవ ధనుష జ్ఞాం కారితం - జగదాజ్ఞాకారితేత్యర్థః. 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి జగతః కర్మ త్వమ్.

గతఏవ న తే నివర్తతే స సఖా దీప ఇవానిలాహతః,
అహమస్య దశేవ పశ్య మామవిషహ్యవ్యసనేన ధూమితామ్. 30

టీ. సః తే సఖా=ఆ నీచెలికాఁడు, అనిలాహతః దీప ఇవ = వాయువుచేకొట్టఁ డిన (ఆర్పఁబడిన) దీపమువలె, గతఏవ = పోనేపోయినాఁడు, న నివర్తతే = మరలి

రాఁడు, అహం = నేను, అస్య=ఆ మన్మథునియొక్క (దీపముయొక్క), దశా ఇవ = వత్తివలె (నున్నానుట). అవిషహ్యవ్యసనేన=భరింపశక్యముగాని దుఃఖముచేత, ధూమితాం=పుట్టిన ధూమముగల (పొగగల), మాం=నన్ను, పశ్య=చూడుము.

తా. నీచెలికాఁడు గాలి కాఱిపోయినదీపమువలె పోయినాఁడు. మఱిరాఁడు. నేనన్నో దీప మాఱిపోఁగా పొగగలవత్తివలె దుఃఖమను పొగగల్గి వత్తివలె నున్నాను.

వ్యా. గత ఇతి.—స తే సఖా, అనిలాహతో వాయుంతాడితో, దీప ఇవ గత ఏవ న నివర్తతే, అహమస్య దీపాయమానస్య, దశావర్తిరివ తిష్ఠామీతి శేషః. ని. 'దశావర్త్యావవస్థాయాం వస్త్రాన్తే స్యుర్దశా అపి' ఇతి విశ్వః. కుతః, అవిషహ్యవ్యసనేన సోఢుమశక్యదుఃఖప్రకర్షేణ; ధూమితాం సంజాతధూమాం, మాం పశ్య; ధూమవత్త్వాన్నష్టదీపదశాసామ్యం ధూమశ్చ వ్యసనమేవేత్యర్థః.

విధినాకృతమర్ధవైశసం నను మాం కామవధే విముఞ్చతా,
అనపాయిని సంశ్రయద్రుమే గజభగ్నే పతనాయ వల్లరీ. 31

టీ. నను=వసన్తుఁడా! కామవధే=కాముని చంపుటలో, మాం=నన్ను, విముంచతా=వదలిన, విధినా=దైవముచే, అర్ధవైశసం=సగము చంపుటయే, కృతం = చేయఁబడినది, (భార్యాభర్త లిరువురు నొక్కటే యాకృతి యను నభిప్రాయముచే సగ మని చెప్పఁబడినది. సగముఁ జంపఁగా మిగిలినసగము చంపకయే చచ్చె నని తనను చంపుట యను శ్రమయక్కఱ లేకయె తాను మారుని జంపుటచే చచ్చితి నని చెప్పుచున్నది.) అనపాయిని=అపాయము లేనిదని నమ్మిన, సంశ్రయద్రుమే = ఆశ్రయవృక్షము, గజభగ్నే=ఏనుఁగుచే కూల్పఁబడినది కాఁగా, వల్లరీ=తీఁగ, పతనాయ = కూలి పోవుట కొఱకు (భవేతి=అగుచున్నది).

తా. తీఁగ చెట్టు నాశ్రయించుకొన్న భయము లేదనుకొని యుండఁగా నేనుఁగు చెట్టును పెల్లగించఁగా లతయు పెల్లగింపఁబడి ప్రత్యేకము లతను పెల్లగించుశ్రమ యేనుఁగునకుఁ గలుగనట్లు నానాథుఁడగు మారుని నేనాశ్రయించి యుండఁగా దైవ మను గజము నన్ను పెల్లగించు టక్కఱలేకయే మారోన్మూలనముచేతనే నన్నును జంపి శ్రమ లేక కృతకృత్యుఁ డాయెను.

వ్యా. విధినేతి. నను వసన్త, కామవధే, మదనవధే, మాం, విముఞ్చతా వర్జయతా - అమారయతేత్యర్థః. విధినా దైవేన, విశసతి హినస్తీతి విశసో ఘాతుకః పచాద్యచ్. విశసస్య కర్మ వైశసమ్ యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః. అర్ధవైశసమర్ధ

వధః-కృతమ్. వి. 'అర్థో వా ఏష ఆత్మనో యత్ పత్నీ' ఇతి శ్రుతేః. పత్యుః స్వస్య చాశ్రయాశ్రయిభూతయోరేకపదార్థత్వాభిప్రాయేణార్థోక్తిః. తథా చైకదేశవధేదేశాన్తరస్యాపి వధనియమసాన్నామపి విధిరఘ్నన్నేవ హతవానితి తాత్పర్యమ్; ఏతదేవోపపాదయతి - అనపాయిన్యనపాయిత్వేన విశ్వస్తే, సంశ్రయద్రుమే ఆశ్రయవృక్షే, గజభగ్నే సతి, వల్లరీ లతా, పతనాయ - భవతీతి శేషః. పతితుమేవ సాఽలమిత్యర్థః. 'తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్' ఇతి చతుర్థీ.

తదిదం క్రియతామనన్తరం భవతా బన్ధుజనప్రయోజనమ్,
విధురాం జ్వలనాతిసర్జనాన్ను మాం ప్రాపయ పత్యురన్తికమ్. 32

అవ. ఇప్పుడు పిమ్మట చేయవలసిన దానిని ప్రార్థించుచున్నది.—

టీ. తత్=ఆకారణమువలన, (ఎట్లైనను చావు తప్పదు గాన) అనన్తరం=పిమ్మట, భవతా=నీచే, ఇదం బంధుజనప్రయోజనం = ముందు చెప్పఁబోవు బంధువులు చేయఁ సహాయ కార్యమును, క్రియతాం = (నీచే) చేయఁ బడుగాక, నను=వసన్తుఁడా! విధురాం=పరవశురాల నగు, మాం=నన్ను, జ్వలనాతిసర్జనాత్ = నిప్పునిచ్చుటచేత, పత్యుః=(నా) పెనిమిటియొక్క, అంతికం=సమీపమును, ప్రాపయ=పొందించుము.

తా. వసంతుఁడా! దుఃఖముతోఁగూడిన నేను స్వయముగాఁజితి పేర్చుకొనలేను గనుక అది పేర్చి నాకు నిప్పునిచ్చి నాపెనిమిటితోఁ జేర్చి యాఖరుబంధుకృత్యము నెఱవేర్పుము.

వ్యా. తదితి.—తత్తస్మాత్కారణాదుక్తప్రకారేణ - అన్యథాఽపి మరణస్యావశ్యంభావాదిత్యర్థః. అనన్తరం, భవతేదం వక్ష్యమాణం, బన్ధుజనప్రయోజనం బన్ధుకృత్యం, క్రియతామ్ - ప్రార్థనాయాం లోట్. తదేవోపదిశతి - నను వసన్త, విధురాం వివశాం, మాం, జ్వలనాతిసర్జనాదగ్నిదానాత్ - పత్యురన్తికం ప్రాపయ అగ్నిప్రవేశం కారయేత్యర్థః.

శశినా సహ యాతి కౌముదీ సహమేఘేన తటిత్ప్రలీయతే,
ప్రమదాః పతివర్త్మగా ఇతి ప్రతిపన్నం హి విచేతనైరపి. 33

అవ. ఈపని స్త్రీలకుఁ జేయఁదగిన దని చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. కౌముదీ = వెన్నెల, శశినాసహ = చంద్రునితో, యాతి = పోవుచున్నది, తటిత్=మెఱపు, మేఘేనసహ=మేఘముతో, ప్రలీయతే=నశించుచున్నది, ప్రమదాః = స్త్రీలు, పతివర్త్మగాః = పెనిమిటిమార్గమునుఁ బొందువారు, ఇతి=అని, విచేతనైరపి = అవివేకులచేతను కూడ, ప్రతిపన్నం హి=తెలియఁబడినది గదా.

తా. చంద్రునితో వెన్నెలయు, మేఘముతో మెఱుపును నశించును. పతివ్రతలు భర్తమార్గము నొందుదురు. ఇట్లవివేకులకును దెలియును.

అవ. కర్తవ్యశ్చాయమర్థః స్త్రీణామిత్యాహ.—

వ్యా. శశినేతి.—కౌముదీ చన్ద్రికా, శశినా సహ యాతి శశివ్యస్తమితేస్వయం నశ్యతీత్యర్థః. తడిత్ సౌదామనీ, మేఘేన సహ, ప్రలీయతే ప్రణశ్యతి కర్తరి లట్. ప్రమదాః స్త్రియః, పతివర్త్మ గచ్ఛన్తీతి పతివర్త్మగాః పతిమార్గానుగామిన్య, ఇత్యేత ద్విచేతనైరల్పచేతనైః - అవివేకిభిరపీత్యర్థః. నాథస్తు 'పృథగ్జనైః' ఇతి పపాఠ. ప్రతిపన్నం జ్ఞాతమ్. 'అలవణా యవాగూః' 'అనుదరా కన్యా' ఇతివదల్పత్వాభిప్రాయేణ విచేతనైరపీతి నిర్దేశః. పతివర్త్మగా ఇత్యత్ర స్మృతిః. వి. 'ఆర్తాఽఽర్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా పత్యౌసా స్త్రీజ్ఞేయా పతివ్రతా.'ఇతి.

అమునైవ కషాయితస్తనీ సుభగేన ప్రియగాత్రభస్మనా,
నవపల్లవసంస్తరే యథా రచయిష్యామి తనుం విభావసౌ. 34

టీ. సుభగేన=అందమయిన, అమునా=ఈయెదుట నున్న, ప్రియగాత్ర భస్మనా= ప్రియునిమేనిబూడిదతో, కషాయితస్తనీ=వన్నెమారిన చనులు గలదాననై, నవపల్లవసంస్తరే యథా=నూతన కిసలయ శయ్యయందువలె, విభావసౌ=అగ్నియందు, తనుం= శరీరమును, రచయిష్యామి = ఉంచుచున్నాను.

తా. అందమగు ప్రియునిబూడిదచే కషాయవర్ణముగాఁ గల చన్నులు గలదాననై నూతనమైన రొట్టని చిగుళ్లయందువలె నాశరీరమును చితియందలి యగ్నిలో నుంచెదను.

వ్యా. అమునేతి.—అమునా పురోవర్తినా, సుభగేన శోభనేన, ప్రియగాత్రభస్మనైవ - ఏవకారో మణ్డనాన్తరనివృత్త్యర్థః. కషాయితస్తనీ రఞ్జితస్తనీ. ని. 'రాగే క్వాథే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభేరసే' ఇతి వైజయన్తీ. నవపల్లవసంస్తరే యథా నవపల్లవతల్పఇవ, విభావసౌ వహ్నౌ, తనుం శరీరం, రచయిష్యామి నిధాస్యామీత్యర్థః.

కుసుమాస్తరణే సహాయతాం బహుశః సౌమ్యగతస్త్వమావయోః,
కురు సంప్రతి తావదాశు మే ప్రణిపాతాఞ్జలియాచితశ్చితామ్. 35

టీ. సౌమ్య = ఓ మంచివాఁడా! త్వం = నీవు, ఆవయోః = (రతీ మన్మథుల మగు) మా యిరువురకును, బహుశః = అనేకమాఱులు, కుసుమాస్తరేణ = పూల పాన్పు

నందు, సహాయతాం = సహాయమగుటను, గతః=పొందితివి. సంప్రతి = ఇప్పుడు, ప్రణిపాతాంజలినా = నమస్కారముతోఁ గూడిన దోసిలిచే, యాచితః = వేఁడుకొనఁబడుచున్నావు. ఆశు = వేగముగా, మే=నాకు, చితాం = చితిని, కురు తావత్ = పేర్చి పెట్టుమా.

తా. ఓ వసంతుఁడా! మాయిరువురకును పెక్కుసారులుపూల పాన్పు చేయుట విషయములో సహాయ మైతివి. ఇప్పుడు నమస్కార పూర్వకముగా వేఁడుచుంటిని నాకు వేగము దారుమయమైన యగ్ని శయ్యను గూర్చుము. (చితి ననుట.)

వ్యా. కుసుమేతి.—హే సౌమ్య సాధో, త్వమావయోః రతిఃఇష్పబాణయోః, ర్బహుశో బహువారం, కుసుమాస్తరణే పుష్పశయనే, సహాయతాం గతః. సంప్రతి, ప్రణిపాతాఞ్జలినా యాచితః అఞ్జలిపూర్వకం ప్రార్థితః సన్నిత్యర్థః. ఆశు మే, చితాం కాష్ఠచయం కురు కురుష్వ; యథేహ తథాఽముత్రోపకర్తవ్యం మిత్రేణేత్యర్థః.

తదను జ్వలనం మదర్పితం త్వరయేర్దక్షిణవాతవీజనైః,
విదితం ఖలు తే యథా స్మరః క్షణమప్యుత్సహతే న మాం వినా.36

టీ. తదను = చితి పేర్చినయనంతరమున, మదర్పితం = నాయందర్పింపఁబడిన, జ్వలనం=అగ్నిని, దక్షిణవాతవీజనైః = మలయవాయువులయొక్క సంచారణములచేత, త్వరయేః=తొందరపఱచుము (తొందరగా మండించుము), (తొందర యే లనఁగా) తే= నీకు, విదితం ఖలు = తెలిసియే యున్నదిగదా ? యథా=ఎందుచే, స్మరః = మదనుఁడు, మాం=నన్ను, వినా=విడిచి, క్షణమపి=ఒక క్షణమైనను, నోత్సహతే=సంతోషింపఁడు.

తా. నాయం దగ్ని నంటించి దక్షిణవాయువులు తొందరగావీచుటకు తొందరపఱచుము. ఎందు కనఁగా? నీమిత్రుఁ డగు మారుఁడు నన్ను విడిచి యొక్కక్షణమైనను సంతోషింపఁ డని యెఱిఁగియేయుందువు గదా ?

వ్యా. తదన్వితి.—తచ్చితాకరణమన్వనంతరం మయ్యర్పితం, జ్వలనమగ్నిం, దక్షిణవాతవీజనైర్మలయమారుతసంచారణైః త్వరయేః త్వరితం జ్వలయేత్యర్థః. త్వరాహేతుమాహ - తే తవ-విదితం ఖలు, మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి వర్తమానేక్తః - తద్యోగాత్కర్తరి షష్ఠీ, యథా యేన ప్రకారేణ, స్మరో, మాం వినా, క్షణమపి, నోత్సహతే న హృష్యతి. తథా త్వయా జ్ఞాతమేవేత్యర్థః.

ఇతి చాపి విధాయ దీయతాం సలిలస్యాఞ్జలిరేక ఏవ నౌ,
అవిభజ్య పరత్ర తం మయా సహితః పాస్యతి తే స బాన్ధవః. 37

టీ. అపిచ=ఇంతే కాదు, ఇతి=ఇట్లు, (అగ్నిఁజేరుట) విధాయ=చేసి, నౌ=మా యిద్దఱికిని, ఏక ఏవ=ఒకటియే యగు, సలిలస్య=నీటియొక్క, అంజలిః = దోసిలి, దీయతాం=ఈఁబడుగాక, తం=ఆదోసిటిని, సః తే బాన్ధవః = ఆ నీచెలికాఁడు, పరత్ర = పరలోకమునందు, మయాసహితః = నాతోఁగూడినవాఁడై, అవిభజ్య = విభాగముసేయక, పాస్యతి=త్రాగఁగలఁడు.

తా. నీవు నాకగ్ని నిచ్చుటయిన పిమ్మట నొకేజలాంజలిని మా యిద్దఱికి నిచ్చినఁ జాలును. ఎందు కనఁగా, పరలోకమందును విభాగము చేయక నాతో కలసియె జలమును త్రాగును. అట్లుకలసి త్రాగుటయే యాయన కిష్టము.

వ్యా. ఇతీతి.—అపి, చేత్యేవం, విధాయ కృత్వా, నావావాభ్యామేకఏవ, సలిలస్యాఞ్జలిర్దీయతామ్. తమఞ్జలిం స తే బాన్ధవః సఖాస్మరః, పరత్ర పరలోకే మయా సహితో౽విభజ్య పాస్యతి.

పరలోకవిధౌ చ మాధవ స్మరముద్దిశ్య విలోలపల్లవాః,
నివపేః సహకారమఞ్జరీః ప్రియచూతప్రసవో హి తే సఖా. 38

టీ. కించ=ఇంతేకాదు, మాధవ = వసంతుఁడా, పరలోకవిధౌ = పిండోదకాది పారలౌకిక క్రియయందు, స్మరం = మన్మథుని, ఉద్దిశ్య = ఉద్దేశించి, విలోలపల్లవాః = చలించుచున్న చిగుళ్లుగల, సహకారమఞ్జరీః=మావి పూగుత్తులను, నివపేః=చల్లుము, హి= ఏకారణమువలన ననఁగా? తే=నీయొక్క, సఖా=చెలికాఁడు, ప్రియచూతప్రసవః = ఇష్టమయిన మావిపూవులు గలవాఁడు.

తా. ఇంతేకాదు వసంతుఁడా నీచెలికాఁడగు మారునకు మావి పూవు లన్న మిక్కిలిప్రేమ. గనుక పారలౌకిక క్రియ లగు పిండము జల తర్పణముల నిచ్చుటతోఁ బాటు మావిపూవులను నైతఁ జల్లుము.

వ్యా. పరలోకేతి —కించ, హే మాధవ వసన్త, పరలోకవిధౌ పిణ్డోదకాది కర్మణి, స్మరముద్దిశ్య, విలోలాః పల్లవాః యాసు తాః, సహకారమఞ్జరీశ్చూతవల్లరీ, ర్నివపేర్దేహి. హి యస్మాత్కారణాత్, తే సఖా స్మరః, ప్రియాశ్చూతప్రసవా యస్య స తథోక్తః.

ఇతి దేహవిముక్తయే స్థితాం రతిమాకాశభవా సరస్వతీ,
శఫరీం హ్రదశోషవిక్లబాం ప్రథమా వృష్టిరివాన్వకమ్పయత్. 39

టీ. ఇతి=ఇట్లు, దేహవిముక్తయే=దేహత్యాగమునకు, స్థితాం=కృతనిశ్చయురాలగు, రతిం=రతినిగూర్చి, ఆకాశభవా సరస్వతీ = అశరీరవాక్కు, హ్రదశోషవిక్లబాం=మడుగెండుటచే తల్లడపడు, శఫరీ = ఆఁడు జేడిసచేపను, ప్రథమా వృష్టి రివ = తొలకరివానవలె, అన్వకంపయత్ = కనికరించెను.

తా. ఇట్లు శరీరమును విడుచుట నిశ్చయురాలగు రతీదేవి కాకాశవాణి మడుగెండుటచే డిల్లపడు మత్స్యాంగనకు తొలకరి వానమాడ్కి కనికరించెను. (అనఁగా ఆకాశవాణి రతి నూఱడించి పల్కెను.)

వ్యా. ఇతీతి.—ఇతి, దేహస్య విముక్తయే శరీరస్య విసర్గాయ, స్థితామ్ కృతనిశ్చయామితి యావత్. రతిమాకాశభవా సరస్వత్యశరీరావాగ్ఘ్రదశోషవిక్లబాం - హ్రదస్య జలాధారస్య - శోషేణ విక్లబాం, శఫరీం ప్రోష్ఠీం. ని. 'ప్రోష్ఠీ తు శఫరీ ద్వయోః' ఇత్యమరః. ప్రథమా, వృష్టిర్వర్షమివాన్వకమ్పయదనుకమ్పితవతీ, సదయమువాచేత్యర్థః. ని. 'కృపా దయాఽనుకమ్పా స్యాత్' ఇత్యమరః.

కుసుమాయుధపత్ని దుర్లభ స్తవ భర్తాన చిరాద్భవిష్యతి,
శృణు యేన స కర్మణా గతశ్శలభత్వం హరలోచనార్చిషి. 40

టీ. కుసుమాయుధపత్ని = ఓ రతీదేవి, తవ = నీయొక్క, భర్తా = పెనిమిటి, చిరాత్=చాలకాలము, దుర్లభః = పొందశక్యము కానివాఁడు, న భవిష్యతి = కాఁడు, (అనఁగా వేగమే నీభర్తను నీవు కలసికొనియెద వనుట) యేనకర్మణా=ఏకర్మచే, సః = ఆ నీభర్త, హరలోచనార్చిషి = ఈశ్వరనేత్రాగ్నిజ్వాలయందు, శలభత్వం = మిడుతయగుటను, గతః=పొందెనో.

తా. ఓరతీ! నీభర్త నీకు వేగముగానే లభ్యమగును. ఏపాపకర్మ చేసి హరనేత్రాగ్నిజ్వాలలో మిడుతవలె మాడిపోయెనో ఆకర్మను జెప్పెదను వినుము.

వ్యా. కుసుమేతి.—హే కుసుమాయుధపత్ని రతే, తవ భర్తా, చిరాత్ చిరం, దుర్లభో న భవిష్యతి - కిన్త్వచిరమేవ సులభో భవిష్యతీత్యర్థః. కించ శృణు - తత్కార్యమితి శేషః. యేన కర్మణా స తే భర్తా హరలోచనస్యార్చిర్జ్వాలా. ని. 'జ్వాలాభాసోర్న పుంస్యర్చిః' ఇ త్యమరః. తస్మిఞ్ఛలభత్వం పతఙ్గత్వం గతః. ని. 'సమౌ పతఙ్గశలభౌ' ఇ త్యమరః.

అభిలాషముదీరితేన్ద్రియః స్వసుతాయామకరోత్ప్రజాపతిః,
అథ తేన నిగృహ్య విక్రియామభిశప్తః ఫలమేతదన్వభూత్. 41

అవ. మన్మథుఁ డొనర్చిన కర్మమునే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉదీరితేంద్రియః = (మారునిచే) ప్రేరేపింపఁబడిన యింద్రియములు గలవాఁడై, ప్రజాపతిః = బ్రహ్మ, స్వసుతాయాం = (తనకూఁతురగు) సరస్వతీదేవియందు, అభిలాషం = కోరికను, అకరోత్ = చేసెను, అథ = పిమ్మట, తేన=*ఆ బ్రహ్మదేవునిచే, విక్రియాం = ఇంద్రియవికారమును, నిగృహ్య = కట్టి, అభిశప్తః = శపింపఁబడి, ఏతత్ఫలం=ఈ దహనమగుటను, అన్వభూత్ = అనుభవించెను.

తా. మారుఁడు బ్రహ్మయందు తనబాణమును ప్రయోగించి కూఁతురగు సరస్వతిని మోహింపఁ జేసెను. ఇంద్రియనిగ్రహసామర్థ్యము గల బ్రహ్మ యది యడంచుకొని మారుని కీవిధి నీశ్వరుని కోపాగ్నిచే బూడిదవు కావలయు నని శపించెను. చేసినకర్మ యనుభవింపక తీరునా?

అవ. తదేవ కర్మోపాచష్టే.—

వ్యా. అభిలాషమితి.—ఉదీరితేంద్రియః ప్రేరితేంద్రియః = స్మరేణేతి శేషః. ప్రజాపతిర్బ్రహ్మా, స్వసుతాయాం సరస్వత్యాం అభిలాషమనురాగమకరోత్. అథ తేన ప్రజాపతినా, విక్రియామిన్ద్రియవికారం, నిగృహ్య నిరుధ్యాభిశప్తః సన్ ఏతత్ఫలం దాహాత్మకం స్వకర్మఫలమన్వభూత్.

పరిణేష్యతి పార్వతీం యదా తపసా తత్ప్రవణీకృతో హరః,
ఉపలబ్ధసుఖ స్తదా స్మరం వపుషా స్వేన నియోజయిష్యతి. 42
ఇతి చాహ స ధర్మ యాచితః స్మరశాపావధిదాం సరస్వతీమ్,
అశనేరమృతస్య చోభయోర్వశినశ్చామ్బుధరాశ్చ యోనయః. 43

టీ. ధర్మయాచితః = ధర్ముఁడను ప్రజాపతిచే యాచితుఁడై, సః=ఆబ్రహ్మ, తపసా=తపఃకారణముచే, తత్ప్రవణీకృతః = ఆ పార్వతీదేవియం దభిముఖుం డగు, హరః=హరుఁడు, యదా = ఎప్పుడు, పరిణేష్యతి = పెండ్లియాడుచున్నాఁడో, తదా=అప్పుడు, ఉపలబ్ధసుఖః=పొందఁబడిన యానందముగలవాఁడై, స్మరం = మారుని, స్వేన వపుషా = స్వీయశరీరముతో, నియోజయిష్యతి = కూర్చును, ఇతి ఇట్లు, స్మర శాపావధిదాం = మన్మథశాపావసానమును ఇచ్చుచున్న, సరస్వతీం = వాక్కును, ఆహ=పలికెను. (శాపమునిచ్చి బ్రహ్మ శాపావసాన మెప్పుడని యడగఁ బడి ధర్మప్రజాపతిచే

* "బ్రహ్మదేవునిచే నింద్రియవికారమును కట్టి" యను ప్రయోగము తెనుఁగు భాషకంత బాగుండదు. మహాకవిచెప్పెనని నమస్కరింపవలయును. సంస్కృతమర్యాదకు నంత కట్టుదిట్టము కాదు.

శాపావసానకాలమునుగూడ చెప్పెను. కోపగించినవానికి శాంతియుకూడ గల్గెనా ? యనఁగాఁ వశినః=జితేంద్రియులును, అంబుధరాశ్చ=మేఘములును, అశనేః=పిడుగున కును, అమృతస్య చ=జలమునకును, ఉభయోః = రెండింటికిని. యోనయః = కారణములు.

తా. ధర్ముఁడు మారనాశముచే సృష్టిప్రసంగము నిలిచిపోవునని శాపావసాన మడిగెను. ఉమావివాహానంతర మని బ్రహ్మ చెప్పెను. కోపించినవానికి శాంత మెట్లందురా? ఇంద్రియనిగ్రహముగలవారు మేఘునివంటివారు. కావుననే పిడుగువంటి శాపమును జలముబోలు చల్లని యనుగ్రహమును గలిగియుందురు. (కావుననే లోకసామాన్యులకును జితేన్ద్రియులకును సామ్యము చెప్పుటకువీలులేదు. సమయమును బట్టి కోపానుగ్రహములు వారిచేతులలో నుండు ననుట.)

వ్యా. పరిణేష్యతీతి.—ఇతీతి చ.—ధర్మేణ ధర్మాఖ్యేన ప్రజాపతినా యాచితః ప్రార్థితః, స భగవాన్బ్రహ్మా, తపసా కారణేన, తస్యాం పార్వత్యాం ప్రవణీకృతో౽భిముఖీకృతో, హరః శివో, యదా పార్వతీం, పరిణేష్యత్యుద్వక్ష్యతి, తనోపలబ్ధసుఖః ప్రాప్తానన్దః సన్, స్మరం కామం, స్వేన వపుషా, నియోజయిష్యతి సంగమయిష్యతి, ఇత్యేవం, స్మరశాపస్యావధిదామవసానదాయినీం, సరస్వతీం వాచం చాహ-ఏవం శాపావధిమప్యుక్తవానిత్యర్థః. నను తథా క్రుద్ధస్య కథమీదృశీ శాన్తిరత ఆహ-వశినో జితేన్ద్రియాశ్చామ్బుధరాశ్చాశనేరమృతస్య చేత్యుభయోర్యోనయః ప్రభవాః. శివపక్షే ఽశన్యమృతశబ్దౌ కోపప్రసాదపరౌ, అన్యత్ర వైద్యుతాగ్న్యుదకపరౌ. యుగ్మకమ్.

తదిదం పరిరక్ష శోభనే భవితవ్యప్రియసంగమం వపుః,
రవిపీతజలా తపాత్యయే పునరోఘేన హి యుజ్యతే నదీ. 44

టీ. శోభనే = ఓ కల్యాణిలారా ! (ఈ యాకాశవాణి సంబోధనమే రతికి వైధవ్యము లే దని సూచించి (విప్రలంభమును సూచించినది) తత్ = ఆకారణమువలన, భవితవ్యప్రియసంగమం-భవితవ్య=కాఁగల, ప్రియసంగమం = ప్రియసంయోగముగల, ఇదంవపుః=ఈశరీరమును, పరిరక్ష=రక్షించుకొనుము, రవిపీతజలా = సూర్యునిచే నార్చఁబడిననీరుగల, నదీ=నది, తపాత్యయే = గ్రీష్మర్తువుపోఁగా, (వర్షాకాలమందు) పునః = మఱియు, ఓఘేన=ప్రవాహముతో, యుజ్యతే హి=కూడునుగదా.

\\ తా. కాఁబట్టి నీవు నీయొడఁబాఫు శాశ్వత మనియెంచక దేహమును కాపాడుకొనుము. ఎండకాలములో నెండిన నది వర్షాకాలములో నిండు ప్రవాహముగలది కాలేదా?

వ్యా. తదితి.—హే శోభనే, తత్తస్మాత్ కారణాద్యవితవ్యో భవిష్యన్-ప్రియసంగమో యస్య తత్తథోక్తమిదం వపుః వరిరక్ష తథా హి. రవిపీతజలా నదీ తపాత్యయే ప్రావృషి. ని. 'ప్రావృట్ తపాత్యయే' ఇతి హలాయుధః. పునరోఘేన ప్రవాహేణ, యుజ్యతే సంగచ్ఛతే హి.

ఇత్థం రతేః కిమపి భూతమదృశ్యరూపం
మన్దీచకార మరణవ్యవసాయబుద్ధిమ్,
తత్ప్రత్యయాచ్చ కుసుమాయుధబన్ధురేనా
మాశ్వాసయత్ సుచరితార్థపదైర్వచోభిః. 45

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, అదృశ్యరూపం = కానరానిరూపముగల, కిమపిభూతం=ఒకానొకప్రాణి, రతేః=రతీదేవియొక్క, మరణవ్యవసాయబుద్ధిం - మరణవ్యవసాయ = మరణప్రయత్నముయొక్క. బుద్ధిం=నిశ్చయమును, మన్దీచకార = నివారించెను, కుసుమాయుధబంధుః చ=వసంతుఁడును, తత్ప్రత్యయాత్ = అభూతమందలి విశ్వాసమునుండి, సుచరితార్థపదైః = మంచిచారితార్థ్యములగు పదములుగల, వచోభిః=మాటలచే, ఏనాం=రతీదేవిని, ఆశ్వాసయత్ = ఓదార్చెను.

తా. ఆప్రాణి రతీదేవికి ప్రాణత్యాగప్రయత్నమం దుత్సాహమును సన్నగింపఁజేసెను. ఆభూతవాక్యవిశ్వాసమునుండి వసంతుఁడీమె నోదార్చెను.

వ్యా. ఇత్థమితి.—ఇత్థమనేన ప్రకారేణాదృశ్యరూపం కిమపి భూతం కశ్చిత్ప్రాణీ. ని. 'యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు' ఇత్యమరః. రతేర్మదనదారాణాం, మరణవ్యవసాయబుద్ధిం మరణోద్యోగబుద్ధిం, మందీచకార నివారయామాసేత్యర్థః. ని. 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మన్దాః' ఇత్యమరః. అథ కుసుమాయుధబన్ధుర్వసన్తశ్చ, తత్ప్రత్యయా త్తస్మిన్భూతే విశ్వాసాత్. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' ఇత్యమరః. ఏనాం రతిం, సుష్ఠు చరితార్థాని పదాని యేషాం తైర్వచోభిర్వాక్యైరాశ్వాసయత్. సర్వథా తే దేవతాప్రసాదాత్ ప్రియసంగమో, భవిష్యతీత్యాదివచనైరస్యా దుఃఖమపాచకారేత్యర్థః.

అథ మదనవధూరుపప్లవాన్తం
వ్యసనకృశా పరిపాలయాంబభూవ,
శశిన ఇవ దివాతనస్య లేఖా
కిరణపరిక్షయధూసరా ప్రదోషమ్. 46

టీ. అథ=పిమ్మట, వ్యసనకృశా = దుఃఖముచే కృశించిన, మదనవధూః=రతీదేవి, ఉపప్లవాంతం=ఆపదయొక్కయంతమును, కిరణపరిక్షయధూసరా = కిరణములయొక్క నాశనముచే మలినమైన, దివాతనస్య శశినః=పగటియందైన చంద్రునియొక్క, లేఖా = రేఖ, ప్రదోషమివ=రాత్రినివలె, ప్రతిపాలయాం బభూవ=నిరీక్షించెను.

తా. పగటియందు కళాహీనమైన చంద్రకళ రాత్రినె ట్లెదురు సూచునో అట్లు వ్యసనముచేఁ గృశించినరతి ఆపదయొక్క యవసానమును నిరీక్షించుచుండెను.

ఇది కుమారసంభవ మహాకావ్యమున రతివిలాపము గల
నాల్గవసర్గము ముగిసెను.

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరం వ్యసనేన దుఃఖేన కృశా మదనవధూరతి రుపప్లవాన్తం విపదవధిం కిరణపరిక్షయేణ - ధూసరా మలినా, దివాతనస్య దినభవస్య 'సాయం చిరమ్.' ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః. శశినశ్చన్ద్రస్య లేఖా ప్రదోషం రాత్రిమివ పరిపాలయాంబభూవ ప్రతీక్షాంచక్రే.

పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగ రేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరి విరచితయా
సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీకాళిదాసకృతౌ
కుమారసంభవే మహాకావ్యే రతివిలాపో నామ
చతుర్థః సర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

పం చ మ స ర్గ ము



తథా సమక్షం దహతా మనోభవం
పినాకినా భగ్నమనోరథా సతీ,
నినిన్ద రూపం హృదయేన పార్వతీ
ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి చారుతా. 1

టీ. పార్వతీ = పార్వతీదేవి, తథా=అలాగుర, సమక్షం = కండ్లయెదుట, మనోభవం=మన్మథుని, దహతా = దగ్ధముచేసిన, పినాకినా=శివునిచే, భగ్నమనోరథాసతీ = కొట్టఁబడిన కోర్కెఁగలదై, హృదయేన=మనస్సుచేత, రూపం=చక్కఁదనమును, నినింద=నిందించెను, తథాహి=యుక్తమేగదా, చారుతా=సౌందర్యము, ప్రియేషు=భర్తలవిషయమున, సౌభాగ్యఫలా=ప్రియవాల్లభ్యప్రయోజనముగలది గదా.

తా. తనకండ్లయెదుట మారుని భస్మముచేసిన హరునియందు తనకోర్కె విఫల మని తనచక్కఁదనమును నిందించుకొనెను. న్యాయమే చక్కఁదనమునకు ఫలము ప్రియమైన వల్లభత్వమె గదా! (అనఁగా తనయిష్టమయిన ప్రియుఁడు గలుగుటయేకదా ప్రయోజనము. అది లేనప్పు డీచక్కఁదన మేల యని భావము.)

వ్యా. తథేతి.—పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ, తథా తేన ప్రకారేణాక్ష్ణోః సమీపే సమక్షం పురతః, 'అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి' ఇత్యాదినాఽవ్యయీభావః. మనోభవం మన్మథం, దహతా భస్మీకుర్వతా, పినాకినేశ్వరేణ, భగ్నః ఖణ్డితో మనోరథోఽభిలాషో యస్యాః సా తథోక్తా సతీ, హృదయేన మనసా, రూపం సౌన్దర్యం నినిన్ద ధిక్షేరూపం యద్ధరమనోహరణాయ నాలమితి గర్హితవతీత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యాహ - తథాహి. చారుతా సౌన్దర్యం, ప్రియేషు పతిషు విషయే, సౌభాగ్యం ప్రియవాల్లభ్యం - ఫలం యస్యాః సా తథోక్తా - సౌన్దర్యస్య తదేవ ఫలం యద్భర్తృసౌభాగ్యం లభ్యతే. నోచేత్ విఫలం తదితి భావః.

ఇయేష సా కర్తుమవన్ధ్యరూపతాం
సమాధిమాస్థాయ తపోభిరాత్మనః,
అవాప్యతే వా కథమన్యథా ద్వయం
తథావిధం ప్రేమ పతిశ్చ తాదృశః ? 2

టీ. సా=ఆ పార్వతీదేవి, సమాధిం=ఏకాగ్రత్వమును, ఆస్థాయ=పొంది, తపోభిః=తపంబులచే, ఆత్మనః = తనకు, అవంధ్యరూపతాం = నిర్దుష్టరూపము గలది యగుటను, కర్తుం=చేసికొనుటకు, ఇయేష=కోరెను, అన్యథా=అట్లు కానినాఁడు, కథం వా = ఎట్లు, తథావిధం ప్రేమ=అట్టి యనురాగమును, తాదృశః=అట్టి, పతిశ్చ=పెనిమిటియు, ద్వయం=ఈరెండును, అవాప్యతే=పొందఁబడుచున్నవి.

తా. పార్వతీదేవి నిర్దుష్టమైన చక్కఁదనము చేసికొనుటకు తపస్సును చేయఁగోరెను. లేనిచో సగముశరీర మిచ్చునంతటి యనురాగమును మృత్యువులేని పెనిమిటియు నెట్లు దొరకును?

అవ. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్.—'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ, ఇతిలక్షణాత్.—

వ్యా. యేషేతి.— సా పార్వతీ, సమాధిమేకాగ్రతామాస్థాయావలమ్బ్య, తపోభిర్వక్ష్యమాణనియమైః కరణభూతైరాత్మనః స్వస్యావన్ధ్యరూపతాం సఫలసౌన్దర్యం కర్తుమియేషేచ్ఛతి స్మ తపసా శివం వశీకర్తుముద్యుక్తేత్యర్థః. అన్యథా తతోఽన్యప్రకారేణ, కథం వా తద్ద్వయమవాప్యతే. కిం తద్ద్వయమ్. తథా భూతా-విధా ప్రకారోఽస్య తత్తథావిధం, ప్రేమ స్నేహః - యేనార్ధాఙ్గహరా హరస్య భవేదితి భావః. తాదృశః పతిశ్చ - యో మృత్యుంజయ ఇతి భావః. ద్వయమేవ ఖలు స్త్రీణామపేక్షితం యద్భర్తృవాల్లభ్యం జీవద్భర్తృకత్వం చేతి. తచ్చ తపశ్చరైకసాధ్యమితి నిశ్చికాయేత్యర్థః. అత్ర మనుః, 'యద్దుష్కరం యద్దురాపం యద్దుర్గం యచ్చ దుస్తరమ్, తత్ సర్వం తపసా ప్రాప్యం తపో హి దురతిక్రమమ్.' ఇతి.

నిశమ్య చైనాం తపసే కృతోద్యమాం
సుతాం గిరీశప్రతిసక్తమానసామ్,
ఉవాచ మేనా పరిరభ్య వక్షసా
నివారయన్తీ మహతో మునివ్రతాత్. 3

టీ. సా = మేనకాదేవి, గిరీశప్రతిసక్తమానసాం = హరాసక్తిగల చిత్తము గలదానినిగా, తపసే = తపమ్మునకొఱకు, కృతోద్యమాం = నిశ్చయింపఁబడిన యుద్

ద్యు క్తిగలదానినిగాను, సుతాం = కూఁతును, నిశమ్య=విని, ఏనాం = ఈపార్వతీదేవిని, వక్షసా=వక్షస్సుచే, పరిరభ్య=కౌఁగిలించుకొని, మహాతః మునివ్రతాత్ = తపస్సునుండి, నివారయంతీ=మళ్లించుచు, ఉవాచ=పల్కెను.

తా. ఈశ్వరాసక్తిగలదనియు తపస్సుచేయ నిశ్చయించిన దనియు విని కూఁతును కౌఁగిలించుకొని తపస్సునుండి విముఖురాలినిఁ జేయుచు చెప్పఁబోవురీతిని పల్కెను.

వ్యా. నిశమ్యేతి.—మేనా మేనకా చ, గిరీశప్రతిసక్తమానసాం హరాసక్త చిత్తాం, తపసే తపశ్చరణాయ, కృతోద్యమాం కృతోద్యోగాం సుతాం నిశమ్య శ్రుత్వైనాం పార్వతీం, వక్షసా పరిరభ్యాలిఙ్గ్య మహతో, మునివ్రతాత్తపసో, నివారయన్త్యువాచ-మునివ్రతాదిత్యత్ర యద్యపి మునివ్రతస్య మేనకాయా అనీప్సితత్వాత్. 'వారణార్థానామీప్సితః' ఇతి నాపాదానత్వం. తథాఽపి కృతోద్యమామితి మానసప్రవేశోక్తత్వాత్ 'ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్' ఇత్యపాదానత్వమేవ స్యాత్-యథాహ భాష్యకారః. 'యచ్చ మిథ్యా సంప్రాప్య నివర్తతే తచ్చ ధ్రువమపాయేఽపాదానమితి ప్రసిద్ధమ్' ఇతి.

మనీషితాః సన్తి గృహేషు దేవతా
స్తపః క్వ వత్సే క్వ చ తావకం వపుః,
పదం సహేత భ్రమరస్య పేలవం
శిరీషపుష్పం న పునః పతత్త్రిణః. 4

అవ. సామాన్యముగా నిషేధముఁజెప్పి విశేషముగా నిషేధముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.-

టీ. వత్సే=బిడ్డా! మనీషితాః = ఇష్టమువచ్చిన, దేవతాః = సురలు, గృహేషు= మనయిండ్లయందు, సన్తి=ఉన్నారు. తపః=తపస్సు, క్వ=ఎక్కడ, తావకం వపుశ్చ క్వ= నీశరీరమెక్కడ, పేలవం=మృదువైన, శిరీషపుష్పం=దిరిసెనపువ్వు, భ్రమరస్య=తుమ్మెద యొక్క, పదం=పాదమును, సహేత=సహించెడిని, పతత్త్రిణఃపునః = పక్షియొక్క (పాదమును), న=సహించలేదు.

తా. అమ్మాయీ! నీమెత్తని మేనెక్కడ తపం బెక్కడ? మెత్తని దిరిసెనపువ్వు తుమ్మెదకాలిని యోర్చును. కఠినంబగు పక్షికాలు నోర్చునా?

అవ. సామాన్యనిషేధముక్త్వా విశేషనిషేధమాహ.—

వ్యా. మనీషితా ఇతి.—హే వత్సే ! మనస ఈషితా ఇష్టా మనీషితాః శకన్ధ్వాదిత్వాత్ సాధుః. దేవతాః శచ్యాదయో, గృహేషు సన్తి - త్వం తా ఆరాధ

యేతి శేషః. తపః క్వ కలేదం తావకమ్ 'యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. 'తవకమమకావేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః. వపుః క్వ. తథాహి—పేలవం మృదులం, శిరీషపుష్పం, భ్రమరస్య భృఙ్గస్య, పదం పదస్థితిం, సహేత, పతత్రిణః పునః పక్షిణస్తు, పదం న సహేత. అతిసౌకుమార్యాద్దివ్యోపభోగయోగ్యం తే వపుర్న దారుణతపఃక్షమమిత్యర్థః. అత్ర దృష్టాన్తాలంకారః.

ఇతి ధ్రువేచ్ఛామనుశాసతీ సుతాం
శశాక మేనా న నియన్తుముద్యమాత్,
క ఈప్సితార్థస్థిరనిశ్చయం మనః
పయశ్చ నిమ్నాభిముఖం ప్రతీపయేత్. 5

టీ. ఇతి=ఇట్లు, అనుశాసతీ=ఉపదేశముసేయుచు, మేనా=మేనకాదేవి, ధ్రువేచ్ఛాం=స్థిరమైనకోరికగల, సుతాం=కూఁతును, ఉద్యమాత్ = యత్నమునుండి, నియంతుం=వారించుటకు, న శశాక=సమర్థురాలు కాలేకపోయెను. (అది యుక్తమె) ఈప్సితార్థ స్థిర నిశ్చయం=కోరిన ప్రయోజనమున నిశ్చలమగు, మనః=మనస్సును, నిమ్నాభిముఖం=లోఁతున కెదురైన, పయశ్చ=నీరును, కః=ఎవఁడు ? ప్రతీపయేత్=మళ్లింపఁగలఁడు.

తా. స్థిరమైన నిశ్చయముగల పార్వతీదేవిమనస్సును మేనకనేకముగా నుపదేశించి వారింపలేదాయెను. నిజమె. పట్టుదలగలమనస్సును లోఁతున కెదురుబోవు నీరును ఎవ్వరు మళ్లింపఁగలరు ?

వ్యా. ఇతీతి.—ఇత్యేవమనుశాసత్యుపదిశన్తీ మేనా ధ్రువేచ్ఛాం స్థిరవ్యవసాయాం, సుతాం పార్వతీముద్యమాదుద్యోగాత్తపోలక్షణాన్నియన్తుం నివారయితుం, న శశాక సమర్థా నాభూత్. తథాహి—ఈప్సితార్థ ఇష్టార్థే - స్థిరనిశ్చయం మనో నిమ్నాభిముఖం పయశ్చ కః. ప్రతీపయేత్ ప్రతికూలయేత్ - ప్రతినివర్తయేదిత్యర్థః. నిమ్నప్రవణం పయ ఇవేష్టార్థాభినివిష్టం మనో దుర్వారమితి భావః. అత్ర దీపకానుప్రాణితోఽర్థాన్తరన్యాసాలంకారః.

కదాచిదాసన్నసఖీముఖేన సా
మనోరథజ్ఞం పితరం మనస్వినీ,
అయాచతారణ్యనివాసమాత్మనః
ఫలోదయాన్తాయ తపఃసమాధయే. 6

టీ. కదాచిత్ = ఒకప్పుడు. మనస్వినీ = నిశ్చలచిత్తురాలగు, సా = ఆపార్వతీదేవి, మనోరథజ్ఞం = కోరికనెఱిఁగిన, పితరం = హిమవంతునిఁ గూర్చి, ఆసన్నసఖీ

ముఖేన=ఇష్టసఖులగాలనెడుపాయముచేత, 'ఫలోదయాన్తాయ = ఫలోత్పత్తియే కొనగాఁ గల, తపఃసమాధయే=తపోనియమముకొఱకు, ఆత్మనః=తనయొక్క, అరణ్యానివాసం = అడవియందుపనించుటను, అయాచత=వేఁడెను.

తా. కోరిక నెఱింగినతండ్రిని తనకోర్కె నెఱవేఱుపఱకు తా న రణ్యములో తపస్సుఁ జేయుట కనుజ్ఞనిమ్మని చెలికత్తెద్వారా అడిగెను.

వ్యా. కదాచిదితి.—అథ కదాచిన్మనస్వినీ స్థిరచిత్తా సా పార్వతీ, మనోరథజ్ఞ మభిలాషాభిజ్ఞం, పితరం హిమవన్తమాసన్నసఖ్యాప్తసఖీ-సైవ ముఖముపాయః. ని. 'ముఖం నిఃసరణే వక్త్రే ప్రారమ్భోపాయయోరపి' ఇతి విశ్వః. తేన, ఫలోదయః ఫలో త్పత్తిరన్తోఽవధిర్యస్య తస్మై, తపః సమాధయే తపోనియమార్థమాతనః స్వస్యారణ్యనివా సం వనవాసమయాచత 'దుహ్యాచ్' ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్.

అథానురూపాభినివేశతోషిణా
కృతాభ్యనుజ్ఞా గురుణా గరీయసా,
ప్రజాసు పశ్చాత్ ప్రథితం తదాఖ్యయా
జగామ గౌరీశిఖరం శిఖణ్డిమత్. 7

టీ. అథ=తర్వాత, గౌరీ=పార్వతీదేవి, అనురూపాభినివేశతోషిణా-అనురూప= తగిన, అభినివేశ=పట్టుదలచేత, తోషిణా = సంతసించినట్టియు, గరీయసా=మిక్కిలి పూజ్యుఁడగు, గురుణా=తండ్రిచే, కృతాభ్యనుజ్ఞా=చేయఁబడిన యంగీకారముగలదై, పశ్చాత్=తపస్సిద్ధియైనపిమ్మట, ప్రజాసు=జనులయందు, తదాఖ్యయా = ఆపార్వతీదేవి పేరుచే, ప్రథితం=ప్రసిద్ధమగు, శిఖండిమత్=నెమళ్లుగల, శిఖరం=శిఖరమునుగూర్చి, జగామ=వెళ్లెను.

తా. పిమ్మట నీమెపట్టుదలకు సంతసించినట్టియు, గౌరవవం తుఁడు నగు హిమవంతునిచే నంగీకరింపఁబడి యిప్పుడు మనచే గౌరీశిఖర మనువేరుతో పిలువఁబడునట్టియు విస్తారము నెమళ్లుగల శిఖరమును గూర్చి యామె తపోనియమమునకై పోయెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ గౌర్యనురూపేణ యోగ్యేనాభినివేశేనాగ్రహేణ - తుష్యతీతి తథోక్తేన, గరీయసా పూజ్యతమేన, గురుణా పిత్రా, కృతాభ్యనుజ్ఞా తపః కుర్వితి కృతానుమతిః సతీ, పశ్చాత్తపః సిద్ధ్యుత్తరకాలం, ప్రజాసు జనేషు, తదాఖ్యయా తస్యా గౌర్యాః సంజ్ఞయా-ప్రథితం గౌరీశిఖరమితి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. శిఖణ్డిమత్ న తు హింస్రప్రాణిప్రచురమితి భావః. శిఖరం శృఙ్గం జగామ యయౌ.

విముచ్యసా హారమహార్యనిశ్చయా విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచన్దనమ్,
బబన్ధ బాలారుణబభ్రు వల్కలం పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి. 8

టీ. అహార్యనిశ్చయా = అడ్డుపెట్టశక్యముకానిస్థైర్యముగల, సా=ఆపార్వతీదేవి, విలోలయష్టిప్రవిలుప్తచందనం - విలోల = చలించుచున్న, యష్టి = పేటలచే, ప్రవిలుప్త = పోఁగొట్టఁబడిన, చందనం = గంధముగలదైన, హారం = ముత్యాలహారమును, విముచ్య=తీసివైచి, బాలారుణబభ్రు = బాలసూర్యునివలె కావిరంగుగలదియు, పయోధరోత్సేధవిశీర్ణసంహతి - పయోధర=స్తనములయొక్క ఉత్సేధ=ఉన్నతముచే, విశీర్ణ = శిథిలమైన, సంహతి=దట్టముగల, వల్కలం=నారచీరను, బబంధ=కట్టుకొనెను.

తా. అడ్డుట కశక్యమగు స్థైర్యము గలగౌరి గంధమును తన యొక్క పేటలచేత కొట్టివేయు ముత్యాలహారమును తీసివైచి బాల సూర్యకాంతిగల నారచీరను కట్టుకొనెను. ఆనారచీర దట్టమంతయు పార్వతీదేవి చన్నులరాపిడిచే పలచఁబడెను.

వ్యా. విముచ్యేతి.—అహార్యనిశ్చయా౽నివార్యనిశ్చయా సా గౌరీ విలోలాభి శ్చలాభిః. యష్టిభిః ప్రతిసరైః. ప్రవిలుప్తం ప్రమృష్టం చన్దనం స్తనాన్తరగతం యేన తం తథోక్తం హారం ముక్తావళీం విముచ్య హిత్వా బాలారుణబభ్రు బాలార్కపిఙ్గలం పయోధరయోః స్తనయోరుత్సేధేనోచ్ఛ్రాయేణ విశీర్ణా విఘటితా సంహతిరవయవ సంశ్లేషో యస్య తత్తథోక్తం వల్కలం కంఠలంబిస్తనోత్తరీయభూతం బబన్ధ ధారయా మాసేత్యర్థః.

యథా ప్రసిద్ధై ర్మధురం శిరోరుహై
ర్జటాభిరప్యేవమభూత్తదాననమ్,
న షట్పదశ్రేణిభిరేవ పఙ్కజం
సశైవలాసఙ్గమపి ప్రకాశతే. 9

టీ. తదాననం=ఆపార్వతీదేవిమోము, ప్రసిద్ధైః=భూషితములగు, శిరోరుహైః = తలవెండ్రుకలచేత, యథా మధురం అభూత్ = ఎట్లు ప్రియమైనదియై యాయెనో, ఏవం=ఇట్లు, జటాభిరపి=జడలచేసైతము, (మనోహరమైనదై యాయెను) న్యాయమె, పంకజం=కమలము, షట్పదశ్రేణిభిరేవ = తుమ్మెదలపంక్తిచేతనే, న=కాదు, సశైవలా సంగమపి = నాచుసంపర్కముతోనైనను, ప్రకాశతే = ప్రకాశించుచున్నది,

తా. పార్వతీదేవి మోమునకు తలమీఁది పూవులు ముంగురులని ధరించినప్పు డెంతశోభగా నుండెనో జడలు గట్టినప్పు డట్లనే ప్రకాశించెను. న్యాయమే. పద్మము తుమ్మెదబారుచేత కాని నాచుసంపర్కముతోఁ బ్రకాశించదా?

వ్యా. యథేతి.—తస్యా దేవ్యా ఆననం తదాననం ప్రసిద్ధైర్భూషితైః. ని. ‘ప్రసిద్ధౌ ఖ్యాతభూషితౌ’ ఇత్యమరః. రోహన్తీతి రుహాః ‘ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః’ ఇతి కప్రత్యయః. శిరసి రుహాస్తైః శిరోరుహైర్మూర్ధజైర్యథా మధురం ప్రియం అభూత్. ని. ‘స్వాదుప్రియౌ తు మధురౌ’ ఇత్యమరః. జటాభిరప్యేవం మధురమభూత్. తథాహి—పఙ్కజం పద్మం షట్పదశ్రేణిభిర్భ్రమరపఙ్క్తిభిరేవ న కిం తు సహ శైవలాసఙ్గేన సశైవలాసఙ్గమపి ‘తేన సహేతి తుల్యయోగే’ ఇతి బహువ్రీహిః. ప్రకాశతే శైవలేనాపి శోభత ఇత్యర్థః.

ప్రతిక్షణం సా కృతరోమవిక్రియాం
వ్రతాయ మౌఞ్జీం త్రిగుణాం బభార యామ్,
అకారి తత్పూర్వనిబద్ధయా తయా
సరాగమస్యా రశనాగుణాస్పదమ్. 10

టీ. సా = గౌరీదేవి, ప్రతిక్షణం = ప్రతినిముసమును, కృతరోమవిక్రియాం = చేయఁబడిన గగుర్పాటుగల, త్రిగుణాం = మూఁడు పేటలుగల, యాం మౌఞ్జీం = ఏముంజత్రాడును, వ్రతాయ = తపస్సుకొఱకు, బభార = ధరించెనో, తత్పూర్వనిబద్ధయా = అదే మొదటిదిగా కట్టుకొనఁబడిన, తయా = ఆ ముంజత్రాటిచే, అస్యాః = ఈగౌరీదేవియొక్క, రశనాగుణాస్పదం = మొలత్రాడుకట్టుకొను స్థలము, సరాగం = ఎఱుపుకలదిగా, అకారి = చేయఁబడెను.

తా. తపోనియమమునకు గౌరీదేవి ముప్పేట ముంజత్రాడును ధరించెను. అది మొలకుఁ గ్రుచ్చుకొనినప్పు డొడలు పులకరించుచుండును. ఈత్రాడుయొక్క కఠినత్వముచే మొల కందెను. ఎఱ్ఱపడెను. ఎట్లుండెను? ముందు పద్మరాగాదిమణుల దాపించిన నగలచే నెఱ్ఱనగుననుసూచన నిప్పుడే చేసెను (కందెనని భావము).

వ్యా. ప్రతీతి.—సా దేవీ ! ప్రతిక్షణం క్షణేక్షణే కృతరోమవిక్రియాం పారుష్యాత్ కృతరోమాఞ్చాం త్రిగుణాం త్రిరావృత్తాం యాం మౌఞ్జీం ముఞ్జమయీం మేఖలాం వ్రతాయ తపసే బభార. తదేవ - పూర్వం ప్రథమం యస్య తత్పూర్వం

యథా తథా నిబద్ధయా తయా మాఞ్జ్యాఽస్యా దేవ్యా రశనాగుణస్యాస్పదం స్థానం జఘనం సహ రాగేణ సరాగం సలోహితమకారి కృతం సౌకుమార్యాతిశయాదితి భావః.

విసృష్టరాగాదధరాన్నివర్తితః
స్తనాఙ్గరాగారుణితాచ్చ కన్దుకాత్,
కుశాఙ్కురాదానపరిక్షతాఙ్గులిః
కృతోఽక్షసూత్రప్రణయీ తయా కరః. 11

టీ. తయా=ఆదేవిచేత, విసృష్టరాగాత్ = విడువఁబడిన లాక్షారసముగల, అధరాత్ = అధరోష్ఠమునుండియు, స్తనాంగరాగారుణితాత్-స్తన = స్తనములయందలి, అంగరాగ=మైపూఁతచే, అరుణిత=ఎఱ్ఱగాఁ జేయఁబడిన, కందుకాచ్చ=బంతివల్లనుండియు, నివర్తితః=మరలింపఁబడినదై, కరః=హస్తము, కుశాంకురాదానపరిక్షతాంగుళిః-కుశాంకుర = లేఁతదర్భయొక్క, ఆదాన = తీయుటచేత, పరిక్షత=కొట్టుకొనిపోఁబడిన, అంగుళిః=వ్రేళ్లుగలదిగాను, అక్షసూత్రప్రణయీ = జపమాలికతో స్నేహితురాలిగాను, కృతః=చేయఁబడెను.

తా. ఆదేవి పెదవులకు లత్తుకనుపూయుట స్తనాంగరాగముచే నెఱ్ఱనగుబంతిని ధరించుట చేయుచేయి యిప్పుడు దర్భకోయుటను జపమాల త్రిప్పుటకు నుపయోగింపఁబడెను. (ఆరెండుపనుల కీరెండు పనులు వచ్చె ననుట.)

వ్యా. విసృష్టేతి.—తయా దేవ్యా విసృష్టరాగాత్ త్యక్తలాక్షారసరఞ్జనాదధరాదధరోష్ఠాన్నివర్తితః. 'నిసృష్టరాగాత్' ఇతి పాఠే నితరాం త్యక్తలాక్షారాగాత్ రాగత్యాగేన నిష్ప్రయోజనత్వాదితి భావః. తథా స్తనాఙ్గరాగేణారుణితాదరుణీకృతాత్. పతనసమయే తస్య స్తనయోరుపరోధాదితి భావః. కన్దుకాచ్చ నివర్తితః కుశాఙ్కురాణామాదానేన లవనేన పరిక్షతా వ్రణితా అఙ్గులయో యస్య స తథోక్తః. కరః పాణిరక్షసూత్రప్రణయ్యక్షమాలాసహచరః, కృతః.

మహార్హశయ్యాపరివర్తనచ్యుతైః
స్వకేశపుష్పైరపి యా స్మ దూయతే,
అశేత సా బాహులతోపధాయినీ
నిషేదుషీ స్థణ్డిల ఏవ కేవలే. 12

టీ. మహార్హశయ్యా పరివర్తనచ్యుతైః-మహార్హ = అమూల్యమగు, శయ్యా=ప్రక్కయందు, పరివర్తన = దొర్లుటచే, చ్యుతైః=జారిన, స్వకేశపుష్పైరపి = తనతల

కెంద్రుకలయం దుంచుకొనఁబడిన పుష్పములచేతనుగూడ, యా=ఏగౌరి, దూయతేస్మ=క్లేశమును బొందుచున్నదో, సా=ఆగౌరి, బాహులతోపధాయినీ=తీఁగవంటిబాహువు, దిండుగాఁ జేసుకొనుచున్నదియై, కేవలే స్థండిలఏవ = వట్టినేలనే, అశేత=పరుండునది, నిషేదుషీ=కూరుచున్నది.

తా. గౌరీదేవి తనప్రక్కమీఁదనుండి యిటునటు దొరలునప్పుడు తనతలలోనున్నఁ పువ్వులు రాలి యొడలికి సోకి కష్టముఁబెట్టుచుండును. అట్టి మృదువగు పార్వతీదే విప్పుడన్నో తనచేతిని దిండుగాఁజేసికొని వట్టినేలనె కూర్చుండుచు పరుండుచున్నది (తపోనియమముచేత ననుట.)

వ్యా. మహార్హేతి.—మహానర్హో మూల్యం యస్యాః సా మహార్హా శ్రేష్ఠా యా శయ్యా తస్యాం పరివర్తనేన లుణ్ఠనేన చ్యుతైస్స్రస్తైః. స్వకేశపుష్పైరపి యా దేవీ దూయతే స్మ క్లిశ్యతి స్మ పుష్పాధికసౌకుమార్యాదితి భావః. సా దేవీ బాహులతాముపధత్త ఉపధానీకరోతీతి బాహులతోపధాయినీ సతీ కేవలే సంస్తరణరహితే స్థణ్డిలే భూమావేవాశేత శయితవతీ. తథా నిషేదుష్యుపవిష్టా చ. 'క్వసుశ్చ' ఇతి క్వసుః 'ఉగితశ్చ' ఇతి జీప్. భూమావేవ శయనాదివ్యవహారో న జాతూపరీత్యర్థః.

పునర్గ్రహీతుం నియమస్థయా తయా
ద్వయేఽపి నిక్షేప ఇవార్పితం ద్వయమ్,
లతాసు తన్వీషు విలాసచేష్టితం
విలోలదృష్టం హరిణాఙ్గనాసుచ. 13

టీ. నియమస్థయా = వ్రతమునకున్న, తయా = ఆగౌరీదేవిచే, ద్వయే అపి = ద్వయమందును, ద్వయం=ద్వయమును, పునర్గ్రహీతుం=మరల బొందుటకొఱకు,నిక్షేపః=దాఁచఁబడువస్తువు, అర్పితం ఇవ = ఉంచఁబడినదివలెనుండెను. (ఏరెంటియం దేరెం డనఁగా?) తన్వీషు=సన్నని, లతాసు=తీఁగలయందు, విలాసచేష్టితం = శృంగారచేష్టను హరిణాంగనాసు=ఆఁడులేడులయందు, విలోలదృష్టం=చంచలమగుచూపును.

తా. వ్రతస్థుల కర్హము గాని రెండువస్తువులను నిక్షేపముగా నారెంటియం దుంచబడెను. నాగౌరీదేవిచే నన్నమాడ్కిఁగా నుండెను. మరలఁ గైకొను నారెండు నెవ్వియెచ్చు టనఁగా విలాసచేష్టయు చంచలదృష్టియు తీఁగలయందు నాఁడులేడులయందు (తపోనియమముచే విలాసచేష్టయు చంచలదృష్టియు నామెకు ఇప్పుడు లే వనుట.)

వ్యా. పునరితి.—నియమస్థయా వ్రతస్థయా తయా దేవ్యా ద్వయే అపి ద్వయంపునర్గ్రహీతుం పునరానేతుం నిక్షేపోఽర్పితమివ నిక్షేపత్వేనార్పితం కిము క్వచిత్. 'ద్వయీాషు' ఇతి ప్రామాదికః పాఠః. కుత్ర ద్వయే కిం ద్వయమర్పితమిత్యాహ. తన్వీషు లతాసు విలాస ఏవ చేష్టితం విలాసచేష్టితం హారిణాఙ్గనాసు విలోలదృష్టం చఞ్చలావలోకితం చ; వ్రతస్థాయాం తస్యాం తయోరదర్శనాల్లతాదిషు దర్శనాచ్చార్పితమివేత్యుత్ప్రేక్షా న తు వస్తుతోఽర్పణమస్తీతి భావః.

అతన్ద్రితా సా స్వయమేవ వృక్షకాన్
ఘటస్తనప్రస్రవణైర్వ్యవర్ధయత్,
గుహోఽపి యేషాం ప్రథమాప్తజన్మనాం
న పుత్రవాత్సల్యమపాకరిష్యతి. 14

టీ. సా=అగౌరీదేవి, అతన్ద్రితా = ప్రాలుమాలికలేనిదై, స్వయమేవ=స్వయముగానె, వృక్షకాన్=చిన్నచెట్లను, ఘటస్తనప్రస్రవణైః=ఘటములనెడు స్తనములనుండి స్రవించిన పయస్సులచే, వ్యవర్ధయత్=అభివృద్ధిపఱచెను. గుహోఽపి=కుమారస్వామియు, ప్రథమాప్తజన్మనాం = మొదటపొందఁబడిన పుట్టువుగల (భ్రాతృలగు,) యేషాం = ఏవృక్షములసంబంధమగు, పుత్రవాత్సల్యం=పుత్రప్రేమను, నాపాకరిష్యతి=మరలించలేకపోవును.

తా. అగౌరి యోపికతో తన స్తన్యపానమునుపలెను ఘటోదకములతో స్వంతముగాఁ బెంచబడిన చిన్న చెట్లయందు ప్రేమ తనకు ముందు కుమారస్వామి పుట్టినప్పుడు నైతము వీనిమీఁదిప్రేమ పోని యంతప్రేమ ధరించెను.

వ్యా. అతన్ద్రితేతి.—సా దేవీ ! స్వయమేవాతన్ద్రితాఽసంజాతతన్ద్రా సతీ* తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః. వృక్షకాన్ స్వల్పవృక్షాన్ * 'అల్పే' ఇత్యల్పార్థేకప్రత్యయః. ఘటావేవ స్తనా తయాః. ప్రస్రవణైః ప్రస్రుతపయోభిర్వ్యవర్ధయత్. గుహః కుమారోఽపి ప్రథమాప్తజన్మనాం ప్రథమలబ్ధజన్మనాం అగ్రజాతానామిత్యర్థః, యేషాం వృక్షకాణాం సంబన్ధి పుత్రవాత్సల్యం సుతప్రేమ నాపాకరిష్యతి. ఉత్తరత్ర కుమారోదయేఽపి న తేషు పుత్రవాత్సల్యం నివర్తిష్యత ఇత్యర్థః.

అరణ్యబీజాఞ్జలిదానలాలితా
స్తథా చ తస్యాం హరిణా విశశ్వసుః,
యథా తదీయైర్నయనైః కుతూహలాత్
పురః సఖీనామమిమీత లోచనే. 15

టీ. ఆరణ్యబీజాంజలిదానలాలితాః=నివ్వెరధాన్యముల దోసెళ్లనిచ్చుటచే లాలన చేయఁబడిన, హారిణాః=లేడులు, తథా విశశ్వసుః=అట్లుగా విశ్వాసముగలవి యాయెను, యథా = ఎట్లనఁగా, కుతూహలాత్ = వేడుకవలన, తదీయైః నయనైః = ఆలేడుల కండ్లతో, సఖీనాం = చెలికత్తెలయొక్క, పురః=ఎదుట (స్వీయముగ గు), లోచనే = కండ్లను, అమిమీత=కొలిచెనో.

తా. ఆగౌరీదేవి నివ్వెరలు మున్నగుధాన్యములతో లాలించుట చేత తనకండ్లతో వానికండ్లకును కొలుచుకొనునంత మచ్చికగలవై లేడులు చేయఁబడినవి.

వ్యా. అరణ్యేతి.—అరణ్యబీజానాం నీవారాదీనామఞ్జలయస్తేషాం దానేన లాలితా హారిణాశ్చ తస్యాం దేవ్యాం తథా విశశ్వసుః విస్రమ్భం జగ్ముః ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' ఇత్యమరః. యథా కుతూహలాదౌత్సుక్యాత్తదీయైర్హారిణసంబన్ధిభి ర్నయనైర్నేత్రైః కరణైః స్వకీయే లోచనే సఖీనాం పురః పురతః. అనేన తేషాం సంబ న్ధసహత్వముక్తమ్ అమిమీత ఆక్షిపరిమాణతారతమ్యజ్ఞానాయమానం చకారేత్యర్థః. కేచిత్తు సా పార్వతీ తదీయైర్నేత్రైః కుతూహలాత్ పురోఽగ్రే వర్తమానానాం సఖీ నాం లోచనే అమిమీత ప్రకష్టత్వాన్మాత్మన ఇత్యాహుః. 'మాఙ్ మానే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోర్లఙ్ ఇయమేవ ఖలు విశ్వాసస్య పరా కాష్ఠా యదక్షిపీడనేఽపి న క్షుభ్యన్తీతి భావః.

క్రృతాభిషేకాం హుతజాతవేదసం
త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమధీతినీమ్,
దిదృక్షవస్తామృషయోఽభ్యుపాగమ
న్న ధర్మవృద్ధేషు వయస్సమీక్ష్యతే. 16

టీ. కృతాభిషేకాం=చేయఁబడిన స్నానముగలయట్టియు, హుతజాతవేదసం = హోమముచేయఁబడిన యగ్నిహోత్రముగలదియు, త్వగుత్తరాసంగవతీం=వల్కలముచే నుత్తరీయముగాఁ జేయఁబడినట్టియు, అధీతినీం=స్తుతిపాఠాదులను చేయునట్టి, తాం = ఆగౌరీదేవిని, దిదృక్షవః = చూచుకోర్కెగలవారై, ఋషయః = ఋషులు, అభ్యుపాగమన్=వచ్చిరి. ధర్మవృద్ధేషు = ధర్మముచే పెద్దవారివిషయములో, వయః=వయస్సు, న సమీక్ష్యతే=చూడఁబడదు.

తా. స్నానము హోమము నారచీరధారణము స్తుతిపాఠము గల యాగౌరీదేవిని మునులు చూడవచ్చిరి. ధర్మముచే గొప్పవాది విషయములో వయ స్సెన్నఁబడదు.

వ్యా. కృతేతి.—కృతాభిషేకాం కృతస్నానాం హుతజాతవేదసం హుతాగ్నికామ్ కృతహోమామిత్యర్థః. త్వచా వల్కలే నో త్తరాసఙ్గవతీము త్తరీయవతీం త్వగుత్తరాసఙ్గవతీమ్ అధీతమస్యా అస్తీత్యధీతినీం స్తుతిపాఠాది కుర్వతీమ్. 'ఇష్టాదిభ్యశ్చ' ఇతీనిప్రత్యయః. తాం దేవీం దిదృక్షవో ద్రష్టుమిచ్ఛవఋషయో మునయో ఽభ్యాగమన్ సముపాగతాః. న చాత్రకనిష్ఠసేవాదోష ఇత్యాహ. ధర్మవృద్ధేషు వయో న సమీక్ష్యతే న ప్రమాణీక్రియతే సతి ధర్మజ్యేష్ఠ్యే వయోజ్యేష్ఠ్యం న ప్రయోజకమిత్యర్థః. తథా చ మనుః. 'న తేన వృద్ధో భవతి యేనాస్య పలితం శిరః. యో వా యువాఽప్యధీయాన స్తం దేవాః స్థవిరం విదుః' ఇతి.

విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరం ద్రుమైరభీష్టప్రసవార్చితాతిథి,
నవోటజాభ్యన్తరసంభృతానలం తపోవనం తచ్చ బభూవ పావనమ్.

టీ. విరోధిసత్త్వోజ్ఝితపూర్వమత్సరం = స్వభావవిరోధములుగల జంతువులచే విడువఁబడిన పూర్వవిరోధముగలదియు, ద్రుమైః=చెట్లచే, అభీష్టప్రసవార్చితాతిథి = కోరఁబడినపండ్లచే పూజింపఁబడిన యతిథులుగలదియు, నవోటజాభ్యంతర సంభృతానలం = క్రొత్తపర్ణశాలలనడుమ పూజింపఁబడిన యగ్నులుగలదియునగు, తచ్చ తపోవనం=ఆతపోవనము, పావనం=పవిత్రమైనది. బభూవ= అయెను.

తా. స్వభావవిరోధముగలజంతువులు విరోధమును బాయుట చేతను, చెట్లు కోరినపండ్ల నతిథుల కిచ్చుటచేతను, క్రొత్త పర్ణశాలల యం దగ్నిహోమము చేయఁబడినది యగుట చేతను ఆపార్వతీదేవి యొక్క తపోవనము పవిత్రమైనదై యాయెను.

వ్యా. విరోధిభిః-సత్త్వైర్గోవ్యాఘ్రాదిభిః. ఉజ్ఝితపూర్వమత్సరం త్యక్తపూర్వవైరం-హింసారహితమిత్యర్థః. ద్రుమైరభీష్టప్రసవే స్సేష్టఫలేనార్చితాః పూజితా అతిథయో యస్మిన్ తత్తథోక్తం,నవానాముటజానాం పర్ణశాలానామభ్యన్తరేషు సంభృతాః సంచితాః. అనలా అగ్నయో యస్మిం స్తత్తథోక్తం తచ్చ తపోవనం పావయతీతి పావనం బభూవ అహింసాతిథిసత్కారాగ్నిపరిచర్యాభిర్జగత్పావనం బభూవేత్యర్థః.

యదా ఫలం పూర్వతపస్సమాధినా
న తావతా లభ్యమమంస్త కాంక్షితమ్,
తదాఽనపేక్ష్య స్వశరీరమార్దవం
తపో మహత్ సా చరితుం ప్రచక్రమే.

టీ. సా.=ఆగౌరీదేవి, యదా=ఎప్పుడు, తావతా = అంతమాత్రమగు, పూర్వ తపస్సమాధినా=పూర్వమునందు తాను చేయుచున్న నియమముచే, కాంక్షితం ఫలం = కోరినకోర్కె, లభ్యం నాసుం_స్త = పొందశక్యముకాసిదానిగా తలఁచెనో, తదా = అప్పుడు, స్వశరీరమార్దవం=తనశరీరమృదుత్వమును, అనపేక్ష్య = లెక్క పెట్టక, మహత్ తపః=గొప్పతపస్సును, చరితుం=ఆచరించుటకు, ప్రచక్రమే=ఉపక్రమించెను.

తా. గౌరీదేవి తాను చేయుతపమునకు తాఁగోరినఫలము లభ్యముకాదని యెప్పుడు తోఁచి తనశరీరమార్దవమును లెక్కింపక కఠిన తపం బొనర్పసాగెను.

వ్యా. యదేతి.—సా దేవీ, యదా యస్మిన్ కాలే తావతా తావత్ప్రమాణేన పూర్వతపఃసమాధినా పూర్వేణానుష్ఠీయమానప్రకారేణ తపోనియమేన కాఙ్క్షితం ఫలం లభ్యం లబ్ధుం శక్యం నామంస్త అశక్యమమంస్తేత్యర్థః తదా తత్కాలే అవిలమ్బేనేత్యర్థః. స్వశరీరస్య మార్దవం మృదుత్వం సౌకుమార్యమనపేక్ష్యానిగణయ్య మహద్దుశ్చరం తపశ్చరితుం సాధయితుం ప్రచక్రమ ఉపచక్రమే.

క్లమం యయౌ కన్దుకలీలయాఽపి యా
తయా మునీనాం చరితం వ్యగాహ్యత,
ధ్రువం వపుః కాంచనపద్మనిర్మితం
మృదు ప్రకృత్యా చ ససారమేవ చ. 19

టీ. యా=ఏగౌరీదేవి, కందుకలీలయాపి = చెండాడుటచేసయినను, క్లమం = శ్రమను, యయౌ=పొందెనో, తయా=ఆమెచే, మునీనాం=మునులయొక్క, చరితం = చరిత్రము (అనఁగా తీవ్రతపము) వ్యగాహ్యత=ప్రవేశింపఁబడెను, ధ్రువం=నిజముగా, అస్యాః వపుః=ఈమెదేహము, కాంచనపద్మనిర్మితం = బంగారుతామరపువ్వుచేఁ జేయఁబడినది, ప్రకృత్యా = పద్మస్వభావముచే, మృదు చ=సుకుమారమైనదియు, ససారం = కఠినమైనదియును.

తా. చెండాడి యలయికఁజెందు గౌరీదేవిచే నిప్పుడు తీవ్రతపం బొనర్పఁబడెను. నిజముగా నీమెయొడలు బంగారుకమలముచేఁ నిర్మింపఁబడఁబోలు. కావుననే పద్మస్వభావమునుబట్టి మార్దవమున్నను కాంచనస్వభావముచే కఠినముగల్గి తపంబుల కోర్చె ననుట.

వ్యా. క్లమమితి.—యా దేవీ, కన్దుకలీలయా కన్దుకక్రీడయాఽపి, క్లమం యయౌ గ్లానిం ప్రాప తయా దేవ్యా మునీనాం చరితం తీవ్రం తపో వ్యగాహ్యత

తా. ఓపార్వతీ! ఈదినము మొదలు నీతపస్సులచేఁ గొనఁబడిన దాసుఁడనైతినని శివుఁ డనఁగా నామె తపమ్ముచేఁ బడిన క్లేశ మ్మొక్కపరి వమ్మయ్యె. కష్టమునకు ఫలము గల్గిన నాకష్టముచేఁ గృశించుట మున్నగునవి యగపడవుగదా!

ఇది కాళిదాసకృత మగు కుమారసంభవమహాకావ్యంబున

నైదవసర్గము ముగిసెను.

వ్యా. అద్యేతి.—చన్ద్రమౌళౌ శివే హే అవనతాఙ్గి పార్వతి అద్యప్రభృతి అస్మాద్దినాదారభ్యేత్యర్థః. ప్రభృతియోగాదద్యేతి సప్తమ్యర్థవాచినా పఞ్చమ్యర్థో లక్ష్యతే. తవ తపోభిః క్రీతః, 'దాస్ఋ దానే' దాసత ఆత్మానం దదాతీతి. దాసో౽స్మీతి వాదిని వదతి సతి సా దేవ్యహ్నాయ సపది. ని. 'స్రాక్ ఝటిత్యఞ్జసాఽహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః, నియమజం తపోజన్యం క్లమం క్లేశముత్ససర్జ ఫలప్రాప్త్యా క్లేశం విసస్మారేత్యర్థః. తథాహి—క్లేశః ఫలేన ఫలసిద్ధ్యా పునర్నవతాం విధత్తే పూర్వవదేవాక్లిష్టతామాపాదయతీత్యర్థః. సఫలః క్లేశో న క్లేశ ఇతి భావః.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవినీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతః శ్రీ కాళిదాసకృతౌ

కుమారసంభవే మహాకావ్యే తపఃఫలోదయో నామ

పఞ్చమస్సర్గః.

శ్రీ ర స్తు

కు మా ర సం భ వ ము

ష ష్ఠ స ర్గ ము

అథ విశ్వాత్మనే గౌరీ సందిదేశ మిథః సఖీమ్,
దాతా మే భూభృతాం నాథః ప్రమాణీక్రియతామితి. 1

టీ. అథ=పిమ్మట, గౌరీ = పార్వతీదేవి, విశ్వాత్మనే = లోకస్వరూపముగలశివునికి, మిథః = రహస్యమునందు, సఖీం = చెలికత్తెను, సందిదేశ = సందేశముగాఁ బంపెను. (ఏమి యని) భూభృతాం నాథః = పర్వతరాజగు హిమవంతుఁడు, మే దాతా=నాయొక్క యిచ్చువాఁడుగా (న న్నిచ్చునట్లు), ప్రమాణీక్రియతాం = ముఖ్యుఁడైచేయఁబడుఁగాక.

తా. పిమ్మట పార్వతీదేవి సఖిచే శివునికి హిమవంతుఁడు కన్యాదాత యగునట్లు న న్నంగీకరించవలయు నని కబు రంపెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ దేవదేవానుగ్రహానన్తరం గౌరీ పార్వతీ విశ్వ మాత్మా స్వరూపం యస్యేతి విశ్వస్యాత్మేతి వా. విశ్వాత్మనే శివాయ మిథో రహసి. ని. 'మిథో౽న్యోన్యం రహస్యపి' ఇత్యమరః. సఖీం సందిదేశాతిససర్జ క్రియామాత్రప్రయోగే౽పి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. కిమితి భూభృతాం నాథో హిమవాన్ మే మమ దాతా సః ప్రమాణీక్రియతామితి దాతృత్వేన ప్రమాణీక్రియతామిత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్. పిత్రా దీయమానాయాః పరిగ్రహో మమ మహానుగ్రహ ఇతి భావః.

తయా వ్యాహృతసందేశా సా బభౌ నిభృతా ప్రియే,
చూతయష్టిరివాభ్యాశే మధౌ పరభృతోన్ముఖీ. 2

టీ. తయా=ఆసఖురాలిచే, వ్యాహృతసందేశా = అంపఁబడినవార్త కలదై, ప్రియే=శివునివిషయములో, మధౌ=వసంతమున, నిభృతా=నిశ్చలముగా, పరభృతోన్ముఖీ = ఆఁడుకోవిలచే పలుకుచున్న, చూతయష్టిరివ=మావికొమ్మవలె, అభ్యాశే=సమీపమునందు, బభౌ=ప్రకాశించెను.

తా. శివునికి వార్త నంపి చెలితో వసంతఋతువునందు మావి కొమ్మమీఁది కోవిలచే పలికించు మావికొమ్మమాడ్కి పార్వతీదేవి సమీపముననే యొప్పెను. (నన్ను హిమవంతుఁడు కన్యాదానము చేసిన పిమ్మట పరిగ్రహింపవలయు నన్న సందేశము చెలిచేత చెప్పించి సమీపముననే ఆమెయు నుండెను. కావుననే కోకిలచే పల్కించిన మావికొమ్మవలె నని యుపమించినాఁడు.)

వ్యా. తయేతి — తయా సఖ్యా సఖీముఖేనేత్యర్థః. వ్యాహృతసందేశోక్త వాచికా ప్రియే హరవిషయే నిభృతా నిశ్చలా పరమాసక్తేత్యర్థః. సా గౌరీ మధౌ వసన్తే నిభృతా స్థిరా పరభృతయా కోకిలయోన్ముఖీ ముఖరా పరభృతోన్ముఖీ ముఖ శబ్దేనాభిభాషణవ్యాపారో లక్ష్యతే. తథా చ పరభృతాముఖేన వ్యాహరన్తీత్యర్థః. పరభృతేతి క్రియాశబ్దవివక్షాయాం 'జాతేరస్త్రీ' ఇతి ఙీష్ ప్రత్యయో న భవతి. తయే త్యుపమేయస్య వ్యస్తత్వాదుపమానవాచిపరభృతాశబ్దస్య సమాసః సోఢవ్యః అథవా భృఞ్భరణం సంపదాదిత్వాత్క్విప్ పరైర్భృద్యస్యాస్తయా పరభృతేతి వ్యాసేన వ్యాఖ్యేయం. పదమఞ్జరీకారస్తు పరైర్భ్రియత ఇతి కర్మణి క్విపమాహ. — చూతయష్టి శ్చూతశాఖేవాభ్యాశేఽన్తికే బభౌ. 'సదేశాభ్యాశ సవిధసమర్యాదసవేశవత్, ఉప కణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమ్' ఇత్యమరః.

స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ విసృజ్య కథమప్యుమామ్,
ఋషీన్ జ్యోతిర్మయాన్ సప్త సస్మార స్మరశాసనః. 3

టీ. సః స్మరశాసనః=ఆకామారియగుశివుఁడు, తథా ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ=అట్లే యని చెప్పి, ఉమాం=పార్వతీదేవిని, కథమపి = కష్టముమీఁద, విసృజ్య = విడిచి, జ్యోతిర్మయాన్ = తేజస్స్వరూపులగు, సప్తఋషీన్ = సప్తర్షులను, సస్మార = తలఁచెను.

తా. పార్వతిమాట కంగీకరించి శివుఁ డతికష్టముమీఁద నామెను విడిచి సప్తర్షులను దలఁచెను.

వ్యా. స ఇతి. — స ప్రకృతః శాస్తీతి శాసనః బహులగ్రహణాత్ కర్తరి ల్యుట్. స్మరస్య శాసన ఈశ్వరస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ తథా కరిష్యామీత్యుక్త్వేత్యర్థః. ఉమాం కథమపి కృచ్ఛ్రేణ విసృజ్య తత్ర గాఢానురాగత్వాదితి భావః. జ్యోతిర్మ యాం స్తేజోరూపాన్ సప్తర్షీ నఙ్గిరః ప్రభృతీన్ సస్మార స్మృతవాన్.

తే ప్రభామణ్డలైర్వ్యోమ ద్యోతయన్తస్తపోధనాః,
సారున్ధతీకాస్సపది ప్రాదురాసన్ పురః ప్రభోః. 4

టీ. తపోధనాః=తపస్సే ధనముగాఁ గల, తే = ఆఋషులు, ప్రభా మండలైః= కాంతిమండలములచే, వ్యోమ ద్యోతయన్తః = ఆకసమును ప్రకాశింపఁజేయుచు, సారున్ధతీకాః=అరున్ధతీదేవితోఁ గూడినవారై, సపది=అప్పుడె, ప్రభోః పురః = ఆ యీశ్వరునియెదుట, ప్రాదురాసన్ = ప్రత్యక్షమైరి.

తా. తమకాంతులతో నాకసమును వెలుగఁజేయుచు తపః ప్రధానుల రగు నాఋషు లరుంధతితోఁగూడ హరునియెదుట గానంబడిరి.

వ్యా. త ఇతి—తే తప ఏవ ధనం యేషాం తే తపోధనాః లేస ప్తర్షయః ప్రభామణ్డలై స్తేజఃపుంజై ర్వ్యోమాకాశం ద్యోతయన్తః ప్రకాశయన్తః అరున్ధత్యాసహా వర్తన్త ఇతి సారున్ధతీకాః సన్తః. 'నద్య ృతశ్చ' ఇతి కప్. సపది ప్రభోరీశ్వరస్య పురః పురోభాగే ప్రాదురాసన్ ప్రత్యక్షా బభూవుః.

ఆప్లుతా_స్తీరమన్దారకుసుమోత్కిరవీచిషు,
వ్యోమగఙ్గాప్రవాహేషు దిఙ్నాగమదగన్ధిషు. 5

అవ. ఇటుపిమ్మట నారుశ్లోకములచే నాఋషులనే వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. తీరమందారకుసుమోత్కిర వీచిషు - తీర=ఒడ్డునందలి, మందారకుసుమ = కల్పవృక్షపుష్పములను, ఉత్కిర = ఎగజిమ్ముచున్న, వీచిషు = అలలుగలయట్టియు, దిఙ్నాగమదగంధిషు=దిగ్గజములమదముచే వాసనలుగల, వ్యోమగంగా ప్రవాహేషు= ఆకాశగంగా ప్రవాహములయందు, ఆప్లుతాః = స్నానములఁజేసిన, (ఆమునులు ప్రత్యక్షమై రని క్రిందటిశ్లోకముతో నన్వయము.)

తా. ఒడ్డున నున్న కల్పవృక్షములపుష్పములు గంగలో పడుచుండఁగా నలలు ఎగరఁగొట్టుచున్నవి. దిగ్గజము లందు మునుఁగుటచే నీటి కామదవాసనయంటి పరిమళించుచున్నది. అట్టిగంగలో స్నానముఁ జేసిన మునులు ప్రత్యక్షమైరి.

ఇతః పరం షడ్భిః శ్లోకైస్తానేవ మునీన్ వర్ణయతి.—

వ్యా. ఆప్లుతా ఇతి.—ఉత్కిరన్తి విక్షిపన్తీత్యుత్కిరాః. 'ఇగుపధ' ఇత్యాదినా కప్రత్యయః. తీరే యే మన్దారాః కల్పవృక్షాస్తేషాం కుసుమానాముత్కిరా వీచయ

స్తరఙ్గా యేషాం తేషు దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం మదగన్ధో యేష్వితి తథోక్తేషు వ్యోమగఙ్గా ప్రవాహేషు ఆకాశగఙ్గాస్రోతస్సు అప్లుతాః స్నాతాః.

ముక్తాయజ్ఞోపవీతాని బిభ్రతో హేమవల్కలాః,
రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం కల్పవృక్షా ఇవాశ్రితాః. 6

టీ. ముక్తాయజ్ఞోపవీతాని=ముత్తెములజందెములను, హేమవల్కలాః = బంగారపు నారచీరలను, రత్నాక్షసూత్రాః = రత్నంపు జపమాలలను, బిభ్రతః = ధరించినట్టివారు, ప్రవ్రజ్యాం=వానప్రస్థాశ్రమమును, ఆశ్రితాః=ఆశ్రయించిన, కల్పవృక్షా ఇవ=కల్పవృక్షములవలెనున్న (మునులు ప్రత్యక్షమైరి.)

తా. ముత్తెముల జన్నిదంబులు దాల్చి, బంగారపు నారచీరలు కట్టి, రత్నంపుజపమాలలను గలిగినవారై వానప్రస్థాశ్రమము నవలంబించిన కల్పవృక్షములవలె నొప్పుచున్నవారు. (కల్పవృక్షము ముత్తెములను రత్నములను కాచును, బంగారు పైపట్టఁ గలిగియుండును. కోర్కెదీర్చును. ఆధర్మములు వీరియందుండుటచే కల్పవృక్షసామ్యము.)

వ్యా. ముక్తేతి.—ముక్తానాం మౌక్తికానాం యజ్ఞోపవీతాని ముక్తామయానీత్యర్థః. బిభ్రతో దధానాః హేమమయాని వల్కలాని యేషాం తే హేమవల్కలాః, రత్నమయాన్యక్షసూత్రాణి యేషాం తే రత్నాక్షసూత్రాః ప్రవ్రజ్యాం ప్రవ్రజనం 'వ్రజ యజోర్భావే క్యప్' ఇతి క్యప్. ఆశ్రితాః కల్పవృక్షా ఇవ స్థితాః; అత్ర చతుర్థాశ్రమవాచినా ప్రవ్రజ్యాశబ్దేన వానప్రస్థాశ్రమో లక్ష్యతే. 'జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః' ఇతి సపత్నీకత్వాభిధానాత్. 'సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయా వానుగతోఽపి సన్' ఇతి వానప్రస్థస్యోభయథా స్మరణాత్.

అధః ప్రస్థాపితాశ్వేన సమావర్జితకేతునా,
సహస్రరశ్మినా సాక్షాత్ సప్రణామముదీక్షితాః. 7

టీ. అధఃప్రస్థాపితాశ్వేన = క్రిందుగా తోలఁబడిన గుఱ్ఱములుగలయట్టియు, సమావర్జిత కేతునా=వంపఁబడిన జండాగలయట్టియు, సహస్రరశ్మినా = సూర్యునిచే, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షముగా, సప్రణామం=నమస్కారపూర్వకముగా, ఉదీక్షితాః = మీఁదకుఁ జూడఁబడినవారగు నామునులు ప్రత్యక్షమైరి.

తా. సూర్యమండలముపైనున్న సప్తర్షిమండలమునకుఁ గ్రిందుగా తనరథమును నడిపించుచు వారికి తనరథముయొక్క జండా తగులు

నని వంచి పై భాగమునకు నమస్కారపూర్వముగా చూచు సూర్యుడు గల ఋషులు ప్రత్యక్షమైరి.

వ్యా. అథ ఇతి.—అథః ప్రస్థాపితాశ్వేన సూర్యమండలోపరివర్తిత్వాత్ సప్తర్షిమణ్డలస్యేతి భావః. సమావర్జితకేతునా తన్మణ్డలాఘాతశఙ్కయా సామితధ్వజేన సహ ప్రరశ్మినా సూర్యేణ సాక్షాత్ స్వయమేవ సప్రణామముదీక్షితాః గమనాభ్యనుజ్ఞాదానపర్యన్తమిత్యర్థః. భగవతః సూర్యస్యాప్యుపాస్యా ఇతి భావః.

ఆసక్తబాహులతయా సార్ధముద్ధృతయా భువా,
మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః ప్రలయాపది. 8

టీ. ప్రలయాపది=ప్రళయమను నాపత్కాలమునందును,ఆసక్తబాహులతయా=తగిలినతీఁగవంటిబాహువుగలయట్టియు, ఉద్ధృతయా=ఎత్తఁబడిన, భువాసార్ధం=భూమిదేవితోఁగూడ,మహావరాహదంష్ట్రాయాం=వరాహావతారముధరించిన మహావిష్ణువుయొక్క కోరయందు, విశ్రాంతాః=విశ్రమించినవారగు (మునులు ప్రత్యక్ష్యమైరి).

తా. ప్రళయకాలమందు లోకము నశించినప్పుడు శ్రీవిష్ణు వాదివరాహావతారముతో తీఁగవంటి భుజముతో పట్టుకొన్న భూదేవితోఁ బాటు వీరిని ఉద్ధరించెను. (భూదేవియందలిప్రేమ వీరియందు హరి కుండెననియు లయములనుసైతముఁజూచిన చిరంజీవులనియు భావము)

వ్యా. ఆసక్తేతి.—పునః కిం విధాః ప్రలయాపది కల్పాన్తసంకట ఆసక్తబాహులతయా దంష్ట్రాయామితి శేషః. ఉద్ధృతయా దంష్ట్రయేతి శేషః. భువా సార్ధం ధరణ్యా సహ మహావరాహదంష్ట్రాయాం విశ్రాన్తాః మహాప్రలయేఽప్యవినాశిన ఇత్యర్థః.

సర్గశేషప్రణయనాద్విశ్వయోనేరనన్తరమ్,
పురాతనాః పురావిద్భిర్ధాతార ఇతి కీర్తితాః. 9

టీ. విశ్వయోనేః అనంతరం = ప్రపంచకారణుఁడగు బ్రహ్మతరువాత, సర్గశేషప్రణయనాత్ = సృష్టియొక్కమిగతను జేయుటవలన, పురావిద్భిః = ప్రాచీనులచే, పురాతనాః ధాతారః ఇతి=ప్రాచీనులగు బ్రహ్మలని, కీర్తితాః = కొనియాడఁబడినవారు (ప్రత్యక్ష్యమైరి.)

తా. బ్రహ్మపిమ్మట బ్రహ్మయంతటివారని ప్రాచీనులగు కృష్ణద్వైపాయనాదులచే శేషసృష్టినిఁ జేసి బిరుదునందిన మునులు ప్రత్యక్షమైరి.

వ్యా. సర్గేతి.—విశ్వయోనేర్బ్రహ్మణోఽనన్తరం సర్గశేషస్య ప్రణయనాత్ బ్రహ్మసృష్టావశిష్టసృష్టేః కరణాద్ధేతోరిత్యర్థః. పురావిద్భిః పురాణవేదిభిర్వ్యాసాదిభిః పురాతనా ధాతార ఇతి కీర్తితాః. విశ్వయోనేరితి సంబన్ధమాత్రే షష్ఠీ తస్యానన్తరమితి భాష్యే దర్శనాత్. అపాదానత్వవివక్షాయాం తు పఞ్చమీ. 'అయమదఃశబ్దో యథా శబ్దావృత్తాదనన్తరస్యే' తి శాబరభాష్యే దర్శనాత్. తథా 'అథాతో ధర్మ జిజ్ఞాసా వేదాధ్యాయాదనన్తరమ్' ఇత్యాచార్యాః. కవిశ్చ 'పురాణపత్త్రాపగమాదనన్తరమ్' ఇతి; ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ప్రాక్తనానాం విశుద్ధానాం పరిపాకముపేయుషామ్,
తపసాముపభుఞ్జానాః ఫలాన్యపి తపస్వినః. 10

టీ. ప్రాక్తనానాం=క్రిందటిజన్మలయందైన, విశుద్ధానాం=స్వచ్ఛమగునట్టియు, పరిపాకం = పరిపక్వమును, ఉపేయుషాం = పొందినవియునగు, తపసాం ఫలాని = తపఃఫలమును, ఉపభుంజానా అపి=అనుభవించుచున్నవారైనను, తపస్వినః = (మరల) తపస్సునే చేయుచున్న (ఆమునులు ప్రత్యక్ష్యమైరి.)

తా. వారు జన్మాంతరతపఃఫలముల ననుభవించుచున్నవారైన నిప్పుడును తపస్సునే చేయుచున్న ఋషులు వచ్చిరి.

వ్యా. ప్రాక్తనానామితి.—ప్రాక్తనానాం జన్మాన్తరభవానాం విశుద్ధానాం నిర్మలానాం పరిపాకం ఫలదానోన్ముఖత్వముపేయుషాం గతానాం, తపసాం ఫలాన్యుపభుఞ్జానా అపి తపస్వినః తపోనిష్ఠాః. ప్రారబ్ధభోగినో నిస్పృహాశ్చేతి భావః. కులకమ్.

తేషాం మధ్యగతా సాధ్వీ పత్యుః పాదార్పితేక్షణా,
సాక్షాదివ తపఃసిద్ధిర్బభాసే బహ్వరున్ధతీ. 11

టీ. తేషాం=వారియొక్క, మధ్యగతా=మధ్యభాగమునుపొందిన, సాధ్వీ=పతివ్రతయు, పత్యుః = పెనిమిటియగు వసిష్ఠునియొక్క, పాదార్పితేక్షణా=పాదములయందుంపఁబడిన చూపుగల, అరున్ధతీ = వసిష్ఠునిభార్యయగు నరుంధతీదేవి, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్షముగా, తపస్సిద్ధి రివ=వారి తపస్సిద్ధియో యనునట్లు, బభాసే=ప్రకాశించెను.

తా. వారినడుమను పెనిమిటిపాదములవంక నిగుడ్పఁబడిన చూపుగల యరుంధతీపతివ్రత వారితపస్సిద్ధి దేవతయా యనునట్లు ప్రకాశించెను.

వ్యా. తేషామితి.—తేషామృషీణాం మధ్యగతా సాధ్వీ పతివ్రతా అత ఏవ పత్యుర్వసిష్ఠస్య పాదయోరర్పితేక్షణా నివిష్టదృష్టిరరున్ధతీ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షా తపస్సి

రివ తేషామేవేతి శేషః. తేషాం మధ్యగతేతి లిఙ్గవచనాదిసామ్యాదియముపమా బహు భూయిష్ఠం బభాసే భాతిస్మ.

తామగౌరవభేదేన మునీంశ్చాపశ్యదీశ్వరః,
స్త్రీపుమానిత్యనాస్థైషా వృత్తం హి మహితం సతామ్. 12

టీ. ఈశ్వరః=శివుఁడు, తాం మునీం శ్చ=ఆమెను మునులను, అగౌరవభేదేన= సమానగౌరవముతో, అపశ్యత్ = చూచెను, హి=ఎందుకంటె, స్త్రీపుమాన్ ఇతి= స్త్రీపురుషుఁడు అని, ఏషా అనాస్థా = ఇది అవివక్షితమైనది, సతాం = సత్పురుషుల యొక్క, వృత్తం = వ్యాపారమే, మహితం హి=గొప్పదికదా.

తా. శివుఁడామునులను పతివ్రతయగు నరుంధతిని సమానగౌరవముతోఁ జూచెను. ఎందుచే ననఁగా, స్త్రీపురుష వివక్ష అనవసరమైనది. సత్పురుషులవ్యాపారమే గొప్పది.

వ్యా. తామితి.—ఈశ్వరో భగవాంస్తామరున్ధతీం మునీంశ్చాగౌరవభేదేన సమానప్రతిపత్త్యాఽపశ్యద్దృష్టవాన్ న చాయమవివేక ఇత్యాహ-హి యస్మాత్ స్త్రీ పుమాంశ్చేత్యేషాఽనాస్థా స్త్రీపుంభేదో న వివక్షితః కింతు సతాం సాధూనాం వృత్తం చరిత్రమేవ మహితం పూజ్యం. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లిఙ్గం న చ వయః' ఇతి భావః.

తద్దర్శనాదభూచ్ఛంభోర్భూయాన్ దారార్థమాదరః,
క్రియాణాం ఖలు ధర్మ్యాణాం సత్పత్న్యో మూలకారణమ్. 13

టీ. తద్దర్శనాత్ = ఆయరున్ధతిని చూచుటవలన, శంభోః=శివునికి, దారార్థం= భార్యకొఱకు, ఆదరః = ఆదరణము, భూయాన్=ఎక్కువ, అభూత్ = ఆయెను, (ఎందుకనఁగా) ధర్మ్యాణాం=ధర్మయుక్తములగు, క్రియాణాం=క్రియలకు, సత్పత్న్యః= పతివ్రతలగుభార్యలు, మూలకారణం ఖలు=ముఖ్యకారణము గదా ?

తా. శివుని కాయరుంధతీదేవిని చూడఁగనే దారకాంక్ష యెక్కువ యయ్యెను. పతివ్రతలగుభార్యలు, ధర్మకార్యములకు మొదలు గదా ?

వ్యా. తదితి.—తద్దర్శనాదరున్ధతీదర్శనాచ్ఛంభోర్దారార్థం దారపరిగ్రహార్థమాదరో భూయాన్ బహుతరోఽభూత్. నను దారాః కుత్రోపయుజ్యన్త ఇత్యత్రాహ - ధర్మ్యాణాం ధర్మాదనపేతానాం 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి యత్ప్రత్యయః. క్రియాణామిజ్యాదీనాం సత్యః పతివ్రతాః. పత్న్యః సత్పత్న్యః 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే' ఇతి ఙీప్ నకారశ్చ మూలకారణం ఖలు.

ధర్మేణాపి పదం శర్వే కారితే పార్వతీం ప్రతి,
పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్యోచ్ఛ్వసితం మనః. 14

టీ. ధర్మేణ=(భార్యను గ్రహింపవలయునను)ధర్మముచే,శర్వే=శివుఁడు, పార్వతీం ప్రతి = పార్వతీదేవిఁగూర్చి, పదం కారితే = స్థానముఁ జేసినవాఁ డగుచుండఁగా, పూర్వాపరాధభీతస్య=మొదట తప్పిదముచేయుటచే వెఱచిన, కామస్య అపి=మారుని కిని, మనః=చిత్తము, ఉచ్ఛ్వసితం = తిరిగి బ్రతుకుట కవకాశముగల్గినది, (నిట్టూర్పు విడువఁబడిన దనుట.)

తా. శివునికి భార్యను పరిగ్రహించుటలో మనస్సు స్థానముఁ జేసినదగుచుండఁగా మన్మథునికి నోదార్పు గల్గినది.

వ్యా. ధర్మేణేతి.—ధర్మేణ దారసంజిఘృక్షాలక్షణేనాపి కర్త్రా శర్వ ఈశ్వరే పార్వతీం ప్రతి పదం కారితే సతి 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి శర్వస్యాణి కర్తుః కర్మత్వం. పూర్వాపరాధభీతస్య కామస్య మన ఉచ్ఛ్వసితం పునరుజ్జీవనావకాశో భవ తీతి సప్రత్యాశమభూదిత్యర్థః.

అథ తే మునయః సర్వే మానయిత్వా జగద్గురుమ్,
ఇదమూచురనూచానాః ప్రీతికణ్టకితత్వచః. 15

టీ. అథ=పిమ్మట, అనూచానాః=సాంగముగా వేదములఁజెప్పువారగు, తే సర్వే మునయః=ఆఋషులెల్లరును, ప్రీతి కంటకితత్వచః=సంతోషముచే గగుర్పాటుగల చర్మములుగలవారై, జగద్గురుం=లోకగురువగు హరునిఁగూర్చి, మానయిత్వా = పూజించి, ఇదం=ఈమాటను, ఊచుః=పలికిరి.

తా. సాంగముగా వేదజ్ఞులగు నాఋషులు సంతోషముచే గగుర్పాటుగలవారై లోకగురు వగుహరునితో వక్ష్యమాణప్రకారముగా నుడివిరి.

వ్యా. అథేతి.—అథానూచానాః సాఙ్గవేదప్రవక్తారః. ని. 'అనూచానః ప్రవచనే సాఙ్గేఽధీతీ గురోస్తు యః' ఇత్యమరః. 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ' ఇతి నిపాతః. ప్రీత్యా కణ్టకితాః పులకితాస్త్వచో యేషాం తే తథోక్తాః. తే సర్వే మునయో జగద్గురుం హరం మానయిత్వా పూజయిత్వేదం వక్ష్యమాణమూచుః.

యద్బ్రహ్మ సమ్యగామ్నాతం యదగ్నౌ విధినా హుతమ్,
యచ్చ తప్తం తపస్తస్య విపక్వం ఫలమద్య నః. 16

టీ. బ్రహ్మ సమ్యగామ్నాతమితి యత్=వేదము నియమముగా నభ్యసింపఁబడు టేదికలదో, అగ్నౌ=అగ్నియందు, విధినా హుత మితియత్=విధ్యుక్తముగా హోమము చేయఁబడు టేదికలదో, తపః=తపస్సు, తప్త మితియత్=తపింపఁబడె నన్నమాట యేది కలదో, తస్య ఫలం = దానియొక్క ఫలము, అద్య = ఇప్పుడు, నః=మాకు, విపక్వం = ఫలించెను.

తా. మేము వేదముల నియమముగా నభ్యసించుటకు హోమము చేయుటకు తపంబొనర్చుటకును ఫల మిప్పుడు మమ్మును పొందెను.

వ్యా. యదితి.—బ్రహ్మ వేదః ని. 'వేదస్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ' ఇత్యమరః. సమ్యఙ్నియమపూర్వకమామ్నాతమధీతమితి యత్ అగ్నౌ విధినా హుతమితి యత్ తపశ్చాన్ద్రాయణాదికం తప్తమితి చ యత్తస్యాధ్యయనేజ్యాతపోరూపస్య అత్రమత్ర యసాధ్యస్య కృత్స్నస్యాపి కర్మణ ఇత్యర్థః. సముదాయాఽభిప్రాయక మేకవచనమన్య థాఽఽవృత్త్యాఽన్వయప్రసఙ్గాత్. న చ నపుంసకైకవద్భావోఽనపుంసకేనేతి నియ మాత్. ఫలం కార్యం అద్య నోఽస్మాకం విపక్వం సునిష్పన్నమిత్యర్థః. కర్మణి క్తః 'పచోవః' ఇతి నిష్ఠాతస్య వత్వమ్.

యదధ్యక్షేణ జగతాం వయమారోపితాస్త్వయా,
మనోరథస్యావిషయం మనోవిషయమాత్మనః. 17

అవ. ఆఫలముచే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్=ఎందువలన, జగతాం అధ్యక్షేణ=జగములకుఁ బ్రభువగు, త్వయా= నీచే, వయం=మేము, మనోరథస్య=కోరికకు, అవిషయం = గోచరముకాని, ఆత్మనః= నీయొక్క, మనోవిషయం=మనఃప్రదేశమును, ఆరోపితాః=ఆరోపింపఁబడితిమి.

తా. మాకు గొప్పకోరిక సమకూడినది. (ఏదీ) జగత్ప్రభువగు నీచేఁ దలఁపఁబడుట.

అవ. తదేవ ఫలమాహ.—

వ్యా. యదితి.—యద్యస్మాత్ కారణాజ్జగతామధ్యక్షేణాధిపేన త్వయా వయం మనోరథస్యాభిలాషస్యావిషయమగోచరమాత్మనః స్వస్య మనోవిషయం మనో దేశమారోపితాః ప్రాపితాః తస్మాద్విపక్వం ఫలమితి పూర్వేణ సంబన్ధః. సకలజగదన్వేష్ట వ్యస్య భగవతోఽపి వయమన్వేష్యా భవామ ఇతి పరమోత్కృష్టా వయమితి భావః.

యస్య చేతసి వర్తేథాః స తావత్కృతినాం వరః,
కిం పునర్బ్రహ్మయోనేర్యస్తవ చేతసి వర్తతే. 18

అవ. దానినే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యస్య చేతసి=ఎవనియొక్క చిత్తమునందు, వర్తేథాః = వర్తించెదవో, సతావత్ కృతినాం వరః=వాఁడేగదా పుణ్యవంతులలో శ్రేష్ఠుఁడు, బ్రహ్మయోనేః = వేదకారణుఁడవగు, తవ చేతసి=నీయొక్క చిత్తమందు, యః వర్తతే = ఎవఁడుండునో, కిం పునః=వాఁడు ధన్యుఁ డని చెప్పనేల ?

తా. నీ వెవనిమనమున నుందువో వాఁడే పూజ్యుఁడు. నీమనంబులోనుండువాఁడు పూజ్యుఁ డని వేఱ చెప్పవలయునా ? (అక్కఱలే దనుట.)

అవ. తదేవోపపాదయతి.—

వ్యా. యస్యేతి.—యస్య జనస్య చేతసి వర్తేథాః. యేన స్మర్యస ఇత్యర్థః. స తావత్ స ఏవ కృతినాం కృతకృత్యానాం వరః శ్రేష్ఠః. బ్రహ్మణో వేదస్య వేధసో వా యోనేః కారణస్య. యద్వా వేదప్రమాణకస్య తవ చేతసి యో వర్తతే త్వయా స్మర్యత ఇత్యర్థః. కిం పునః స కృతినాం వర ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

సత్యమర్కాచ్చ సోమాచ్చ పరమధ్యాస్మహే పదమ్,
అద్య తూచ్చైస్తరం తాభ్యాం స్మరణానుగ్రహాత్తవ. 19

టీ. అర్కాత్ = సూర్యునికన్నను, సోమాచ్చ = చంద్రునికన్నను, పరంపదం= ఉత్తమస్థానమును, అధ్యాస్మహే = పొందియున్నాము. సత్యం = నిజము, అద్యతు = ఇప్పుడో, తవ స్మరణానుగ్రహాత్ = నీయొక్క స్మరించుట యనునను గ్రహమువలన, తాభ్యాం=ఆచంద్రసూర్యులకంటె, ఉచ్చైస్తరం=మిక్కిలి యున్నతమగు, పదం=స్థానమును, అధ్యాస్మహే=పొందితిమి.

తా. స్వతహాగా సూర్యచంద్రులకంటె నెత్తయినజాగాను పొందియున్నాము. ఇప్పుడు నీస్మరణ యనుదయచే మునుపటికంటె నున్నతప్రదేశమం దున్నట్టివార మైతిమి.

వ్యా. సత్యమితి.—అర్కాత్ సూర్యాచ్చ సోమాచ్చన్ద్రాచ్చ పరముచ్చైః పదం స్థానమధ్యాస్మహేఽధితిష్ఠామః వయమితి శేషః. సత్యమ్ 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మ' ఇతి కర్మత్వమ్. అద్య తు తవ కర్తుః స్మరణమేవానుగ్రహః ప్రసాద స్తస్మాద్ధేతోః తాభ్యామర్కేన్దుభ్యాముచ్చైస్తరమత్యుచ్చంపదమ్ అధ్యాస్మహే ఇతి సంబన్ధః.ఉచ్చైస్తరమితి ద్రవ్యప్రకర్షత్వాన్నామ్ ప్రత్యయః.

త్వత్సంభావితమాత్మానం బహుమన్యామహే వయమ్,
ప్రాయః ప్రత్యయమాధత్తే స్వగుణేషూత్తమాదరః. 20

టీ. వయం=మేము, త్వ త్సంభావితం=నీచే గౌరవింపఁబడిన, ఆత్మానం = (మా) ఆత్మను, బహు మన్యామహే = ఎక్కువగాఁ దలఁచుకొనుచున్నాము. ఉత్తమాదరః= గొప్పవారియాదరణము, స్వగుణేషు=తమగుణములయందు, ప్రాయః=తఱుచుగా, ప్రత్యయం=విశ్వాసమును, ఆధత్తే=ధరించుచున్నది.

తా. గొప్పవారిచే గౌరవింపఁబడినవారు తమప్రవర్తనముఁ గూర్చి మంచిదని నమ్మకము గలవారగుట నైజము గావున నీగౌరవ మందిన మాయాత్మలను మేమిప్పుడు బహూకరించుచున్నారము.

వ్యా. త్వదితి.—వయం త్వయా సంభావితం సత్కృతం త్వత్సంభావితమాత్మాన మాత్మ స్వరూపం బహ్వధికం యథా తథా మన్యామహే. తథాహి ఉత్తమాదరః సత్పు రుషకర్తృకః సత్కారః. స్వగుణేషు విషయే ప్రాయేణ భూమ్నా ప్రత్యయం విశ్వాస మాధత్తే జనయతి. సర్వస్యాపి మహాజనపరిగ్రహ ఏవ పూజ్యతాహేతురిత్యర్థః.

యా నః ప్రీతిర్విరూపాక్ష త్వదనుధ్యానసంభవా,
సా కిమావేద్యతే తుభ్యమన్తరాత్మాఽసి దేహినామ్. 21

టీ. విరూపాక్ష = పరమేశ్వరుఁడా ! త్వదనుధ్యానసంభవా=నీవు స్మరించుటచేఁ బుట్టిన, నః=మాయొక్క, యా ప్రీతిః = ఏసంతసము (కలదో), సా=అది, తుభ్యం = నీకొఱకు, కిం ఆవేద్యతే=ఎందుకు తెలుపఁబడును? (తెలుపము) ఎందుచేత, దేహినాం= జీవులకు, త్వం = నీవు, అంతరాత్మా అసి = అంతర్యామివి, (నీకుఁ దెలియని దేమున్నది మేము తెలుపుటకు లే దనుట.)

తా. నీవు మమ్ముఁ దలఁపఁగా వచ్చినసంతసమును మేము మీకుఁ జెప్పము, కారణ మేమి? అంతర్యామివి నీకు మేమేల చెప్పవలయును ?

వ్యా. యేతి.—హే విరూపాక్ష త్వదనుధ్యానసంభవాత్వత్కర్తృకస్మరణ జన్యా నోఽస్మాకం యా ప్రీతిః. సా ప్రీతిస్తుభ్యం కిమావేద్యతే కిమర్థం నివేద్యతే. తథా హి—దేహినాం ప్రాణినామన్తరాత్మాఽన్తర్యామసి సర్వసాక్షిణా త్వయాఽస్మ త్ప్రీతిరనావేదితాఽపి జ్ఞాయత ఏవ యతస్తతో న బుద్ధబోధనం సంభవతీతి భావః.

సాక్షాద్దృష్టోఽసి న పునర్విద్మస్త్వాం వయమఞ్జసా,
ప్రసీద కథయాత్మానం న ధియాం పథి వర్తసే. 22

టీ. సాక్షాత్ దృష్టోఽసి=ప్రత్యక్షముగా నగపడుచున్నావు. అంజసా పునః= నిజముగా, త్వాం=నిన్ను, వయం న విద్మః=ఎఱుఁగము. ప్రసీద = అనుగ్రహింపుము.

ఆత్మానం= నీ యాత్మస్వరూపమును, కథయ=చెప్పుము. ధియాం = బుద్ధులయొక్క, పథి=మార్గమందు, న వర్తసే=లేవు.

తా. నీ వగపడుచున్నావుగాని నిన్ను మే మెఱుఁగము. దయ నెంచుము. నీస్వరూపమును జెప్పుము. నీవు బుద్ధ్యతీతుఁడవు.

వ్యా. సాక్షాదితి.—హే దేవ, సాక్షాత్ ప్రత్యక్షేణ దృష్టోఽసి అఞ్జసా పునస్తత్త్వతస్తు త్వాం వయం న విద్మః. దృశ్యమానస్య రూపస్యాతాత్త్వికత్వాదితి భావః. అతః ప్రసీదానుగృహాణ ఆత్మానం నిజస్వరూపం కథయ. న చాకథితం తత్సు బోధమిత్యాహ-ధియాం బుద్ధీనాం పథి న వర్తసే. అతస్త్వయైవ త్వద్రూపం కథనీయ మిత్యర్థః.

కిం యేన సృజసి వ్యక్తముత యేన బిభర్షి తత్,
అథ విశ్వస్య సంహర్తా భాగః కతమ ఏష తే. 23

అవ. నీ సాత్త్వికరూప మట్లుంచుము. ప్రత్యక్షముగా నగపడుచున్నరూపమును నిరూపించుటకును మాకు శక్తి లే దనుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏషః తే భాగః = నీయొక్కభాగము, యేన వ్యక్తం సృజసి = దేనిచే ప్రపంచమును నిర్మింతువో, సః కిం=అదియా? ఉత=కానప్పుడు, యేన బిభర్షి=దేనితో భరించుచుంటివో? తత్కిం=అదియా యేమి? అథ=కానప్పుడు, యః విశ్వస్య సంహర్తా=ఏది ప్రపంచముయొక్క సంహారముచేయునో? అదియా ఇది?

తా. సృష్టిస్థితిసంహారములనెడి మూఁడింటిలో నియ్యదెద్దియో చెప్పుము. హరిహర హిరణ్యగర్భులలో నిది యేరూపము.

అవ. తాత్త్వికం రూపం తావదాస్తాం న దృశ్యమానమపి రూపం తత్త్వతో రూపయితుం శక్యమిత్యాహ.—

వ్యా. కిమితి.—హే దేవ ఏష దృశ్యమానస్తే భాగో మూర్తిః. కిం యేన భాగేన వ్యక్తం ప్రపఞ్చం సృజసి సః. యత్తదోర్నిత్యసంబన్ధాత్ సర్వత్ర తచ్ఛబ్దో ఽధ్యాహార్యః. ఉత యేన భాగేన తద్వ్యక్తం బిభర్షి పాలయసి. స వా. కిమాదయః సందేహే. కతమః బ్రహ్మావిష్ణుమహేశ్వరేష్వయం కతమో భాగస్తదుచ్యతామిత్యర్థః.

అథవా సుమహత్యేషా ప్రార్థనా దేవ తిష్ఠతు,
చిన్తితోపస్థితాంస్తావచ్ఛాధి నః కరవామ కిమ్. 24

అవ. హరుఁ డీతఁడను నిశ్చయమునుండి యె ట్లీసందియము అనఁ జెప్పు చున్నాఁడు.—

టీ. అథవా=అట్లుకానియెడ, దేవ=ప్రభువా, సుమహతీ = గొప్పదగు, ఏషా ప్రార్థనా = నిజరూపమును నిరూపణచేయుటయందలిప్రార్థన, తిష్ఠతు=ఉండుగాక, చిన్తి తోపస్థితాన్ = తలఁచఁబడి వచ్చినవారమగు, నః=మమ్మును, శాధి = ఆజ్ఞాపించుము. తావత్=ఇప్పుడు, కిం కరవామ=ఏమిచేయను ?

తా. మే మడిగినప్రశ్న గొప్పది గాన నది య ట్లుండనిచ్చి మేము నీచే తలంపఁబడినపనియేమో దాని నాజ్ఞాపింపుము.

అవ. నను హర ఇత్యేవం నిశ్చయాత్ కథమయం సంశయ స్త త్రాహ.—

వ్యా. అథ వేతి.—అథవా హే దేవ సుమహతీ గుహ్యతమత్వాదతిదుర్లభే త్యర్థః. ఏషా ప్రార్థనా నిజరూపనిరూపణప్రార్థనా తిష్ఠతు కిం తు చిన్తితేన చిన్తితా ఏవోపస్థితా శ్చిన్తితోపస్థితా స్తాన్నోఽస్మాంస్తావచ్ఛాధ్యాజ్ఞాపయ కిం కరవామ ప్రార్థ నాయం లోట్. అలమప్రస్తుతేన ప్రస్తుతే తావన్నియుఙ్ క్ష్వేత్యర్థః.

అథ మౌళిగతస్యేన్దో ర్విశదై ర్దశనాంశుభిః,
ఉపచిన్వన్ ప్రభాం తన్వీం ప్రత్యాహ పరమేశ్వరః. 25

టీ. అథ=పిమ్మట, పరమేశ్వరః = శివుఁడు, మౌళిగతస్య ఇందోః = శిరస్సును బొందిన చంద్రునియొక్క, తన్వీం ప్రభాం=సూక్ష్మకాంతిని, విశదైః దశనాంశుభిః = స్వచ్ఛదంతకాంతులతో, ఉపచిన్వన్ = అభివృద్ధిఁబఱచుచు, ప్రత్యాహ=ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

తా. పిమ్మట శివుఁడు తలమీఁది బాలచంద్రునికాంతిని తన దంత కాంతులతో నభివృద్ధిఁబఱచుచు ని ట్లుత్తరమిచ్చెను.

వ్యా. అథేతి.—అథ పరమేశ్వరో మౌళిగతస్యేన్దో స్తన్వీమల్పాం కలామాత్ర త్వాదితి భావః. ప్రభాం కాన్తిం విశదైః శుభ్రైర్దశనాంశుభిరుపచిన్వన్ వర్ధయన్ ప్రత్యాహ ప్రత్యువాచేత్యర్థః.

విదితం వో యథా స్వార్థా న మే కాశ్చిత్ ప్రవృత్తయః,
నను మూర్తిభిరష్టాభిరిత్థంభూతోఽస్మి సూచితః. 26

టీ. (ఓ మునులారా!) కాశ్చిదపి మే ప్రవృత్తయః = ఏవియైనను నాయొక్కపనులు, స్వార్థాః = స్వప్రయోజనములై, యథా = ఎట్లు (కావో), వః=

మీకు, విదితం = తెలిసియుండెను. అష్టాభి ర్మూర్తిభిః = ఎనిమిదిరూపములతో, ఇత్థం భూతోఽస్మి=ఇట్టివాఁడనయితినని, సూచితః నను=సూచింపఁబడితినిగదా.

తా. మునులారా ! నాకొఱ కొక్కటియు కాదని నాయష్ట మూర్తులవలన తెలిసేయున్నది కదా ?

వ్యా. విదితమితి.—హే మునయః కాశ్చిదపి మే ప్రవృత్తయా వ్యాపారాః స్వార్థా న భవన్తి యథా తథా వో యుష్మాకం విదితం. వాక్యార్థః కర్మ బుద్ధ్యర్థత్వా ద్వర్తమానే క్తః. తద్యోగాత్ షష్ఠీ ప్రవృత్తిపారార్థ్యే ప్రమాణమాహ-అష్టాభిర్మూర్తిభి రిత్థంభూత మిమం ప్రకారం పరార్థ ప్రవృత్తిరూపం ప్రాప్తః. 'భూప్రాప్తా'ఇతిధాతోః కర్తరి క్తః. సూచితో జ్ఞాపితోఽస్మి మత్స్వమూర్తిచేష్టయా స్వపారార్థ్యమను మేయ మిత్యర్థః.

సోఽహం తృష్ణాతురైర్వృష్టిం విద్యుత్వానివ చాతకైః,
అరివిప్రకృతైర్దేవైః ప్రసూతిం ప్రతి యాచితః. 27

టీ. సోఽహం=అట్టినేను, తృష్ణాతురైః = దాహముచే తొందరగల, చాతకైః = చాతకములచే, వృష్టిం=వాననుగూర్చి, విద్యుత్వానివ = మేఘుఁడువలె, అరివిప్రకృతైః దేవైః=శత్రులచే పీడింపఁబడిన దేవతలచే, ప్రసూతిం ప్రతి=సంతానమునుగూర్చి, యాచితః=యాచింపఁబడితిని.

తా. స్వార్థరతుఁడనుకాని నేను సంతానముగనుటకై దాహము గల చాతకములచే మేఘునిమాడ్కి శత్రులచే పీడితులగు దేవతలచే ప్రార్థింపఁబడితిని.

వ్యా. సోఽహమితి.—స పరార్థప్రవృత్తిరహం తృష్ణాతురైశ్చాతకైర్వృష్టిం విద్యుత్వాన్ మేఘ ఇవారివిప్రకృతైశ్శత్రుపీడితైర్దేవైః ప్రసూతిం పుత్రోత్పాదనం ప్రతి యాచితః యాచతే ర్దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి క్తః.

అత ఆహర్తు మిచ్ఛామి పార్వతీమాత్మజన్మనే,
ఉత్పత్తయే హవిర్భోక్తుర్యజమాన ఇవారణిమ్. 28

టీ. అతః = దేవప్రార్థననుండి, ఆత్మజన్మనే = పుత్రోత్పత్తికొఱకు, పార్వతీం = పార్వతీదేవిని, యజమానః = యజ్ఞముఁ జేయువాఁడును, హవిర్భోక్తుః ఉత్పత్తయే = అగ్న్యుత్పత్తికొఱకు, అరణిమివ = అగ్ని జననకారణ ఖాదిర కాష్ఠఖండమునువలెను, ఆహర్తుం=సంగ్రహించుటకొఱకు, ఇచ్ఛామి=కోరుచున్నాను.

తా. దేవప్రార్థనసుండి పార్వతీదేవిని పుత్రుని కనుటకొఱకై యజమానుఁ డగ్ని నుత్పాదింప నరణినివలెనే గ్రహించుటకుఁ గోరుచున్నాను.

వ్యా. అతఇతి.—అతః సురప్రార్థితత్వాద్ధేతో రాత్మ జన్మనే పుత్త్రాయ పుత్త్రముత్పాదయితు మిత్యర్థః. 'క్రియార్థోపపదస్య' ఇత్యాదినా చతుర్థీ. పార్వతీం యజమానో యష్టా 'భ్యాజ్ యజోః శానన్' ఇతి శానప్ప్రత్యయః. హవిర్భోక్తురగ్నే రుత్పత్తయేఽరణిం మన్థనదారువిశేషమివ. ని. 'నిర్మన్థ్య దారుణి త్వరణిర్ద్వయోః' ఇత్యమరః, ఆహర్తుం సంగ్రహీతుమిచ్ఛామి.

తామస్మదర్థే యుష్మాభిర్యాచితవ్యో హిమాలయః,
విక్రియాయై న కల్పన్తే సంబన్ధాః సదనుష్ఠితాః. 29

టీ. అస్మదర్థే=మాకొఱకు, యుష్మాభిః=మీచే, తాం=ఆ పార్వతిని, హిమాలయః=హిమవంతుఁడు, యాచితవ్యః = యాచింపఁదగువాఁడు, (ఇది ముఖ్య మనుచున్నాఁడు.) స దనుష్ఠితాః సంబంధాః=మంచివారిచేఁ గూర్పబడినబాంధవ్యములు, విక్రియాయై = విఘటనమగుటకు, న కల్పంతే=ఏర్పడవు.

తా. మాకొఱకై పార్వతి నిమ్మని మీరు హిమవంతు నడుగుఁడు. ఏలన ? మీవంటిపెద్దలు చేసిన సంబంధములకు విరోధము మున్నగునవి గలుగవు.

వ్యా. తామితి.—అస్మదర్థేఽస్మత్ప్రయోజనే నిమిత్తే సతి యుష్మాభిస్తాం పార్వతీం హిమాలయో హిమవాన్ యాచితవ్యః యాచేర్ద్విహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి తవ్యప్రత్యయః. ఆవశ్యకం చైతదిత్యాహ-సద్భిః సత్పురుషైరనుష్ఠితాః సంఘటితాః సంబన్ధా యానాదయో విక్రియాయై వైకల్యోత్పాదనాయ న కల్పన్తే న పర్యాప్నువన్తి న సమర్థా ఇత్యర్థః. అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ,

ఉన్నతేన స్థితిమతా ధురముద్వహతా భువః,
తేన యోజితసంబన్ధం విత్త మామప్యవఞ్చితమ్. 30

అవ. నేనాశక్తిచే స్త్రీని కోరను దేవతల యుపకారమునకై అట్లైతే దేవతలకేకులుండఁగా తాలిస్వరూపముగల హిమవంతునిబిడ్డ యేల ననఁగా నాయన పూజ్యుఁడని జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. ఉన్నతేన = ఉన్నతుఁడును, స్థితిమతా = నిలుకడకలవాఁడును, భువః ధురం ఉద్వహతా = భూమియొక్కబరువును మోయువాఁడునునగు, తేన=ఆహిమవం

తునితో, యోజిత సంబన్ధం = కూర్చఁబడిన చుట్టఱికము గల, మామపి=నన్నును, అవంచితం=మోసముపోని వానిఁగాను, వి త్త=తెలుసుకొనుఁడు.

తా. గొప్పవాఁడును, స్థిరుఁడును, భూభారవాహకుఁడును నగు నాహిమవంతునితో సంబంధము నాకు శ్రేష్ఠ మని యెంచుఁడు.

అవ. న చాహం లౌల్యాత్ స్త్రియమిచ్ఛామి కిం తు దేవోపకారాయ - య ద్యేవం నిఖిలదేవేషు విద్యమానేషు హిమగిరేః శిలాభూతస్య కన్యాపరిణయేచ్ఛా కథ మిత్యుక్తే స ఏవ మే శ్లాఘ్యసంబన్ధోఽత్ర భవాన్మామవానిత్యాహ.—

వ్యా. ఉన్నతేనేతి.—ఉన్నతేన ప్రాంశునా ప్రసిద్ధేన చ, స్థితిమతా ప్రతిష్ఠా వతా, భువో, ధురం భారముద్వహతా నిర్వాహకేణేత్యర్థః. తేన హిమవతా, యోజితః సంఘటితః, సంబన్ధో యౌవనసంబన్ధో యస్య తం మామప్యవఞ్చితమవ్యామోహితం విత్త జానీత 'విద జ్ఞానే' ఇతి ధాతోర్లోట్.

ఏవం వాచ్యస్స కన్యార్థమితి వో నోపదిశ్యతే,
భవత్ప్రణీతమాచారమామనన్తి హి సాధవః. 31

అవ. అట్టైన నాయనతో నేమి చెప్పవలయునో యనఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. కన్యార్థం = కన్యకకొఱకు, సః=ఆహిమవంతుఁడు, ఏవం వాచ్యః = ఇట్లు చెప్పఁ దగువాఁడు, ఇతి వః=అని మీకు, నోపదిశ్యతే = (నాచే) ఉపదేశము చేయఁ బడదు, (ఎందుచేతను,) సాధవః=సజ్జనులు, భవత్ప్రణీతం=(ఋషులరగు) మీచేఁ రచింప బడిన, ఆచారం=విధిని, ఆమనన్తి హి=నేర్పుదురు కదా.

తా. లోకములో ఋషిప్రోక్తము లగునవి యాచారము లగు టచే నిట్లడుగవలె నని నే చెప్పను.

అవ. తర్హి స కిం వాచ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

వ్యా. ఏవమితి.—కన్యార్థం కన్యాప్రదానాయ, స హిమవానేవం వాచ్య ఇతి, వో యుష్మభ్యం, నోపదిశ్యతే,కుతః హి యస్మాత్, సాధవో విద్వాంసో, భవద్భిః- ప్రణీతం స్మృతిరూపేణ నిబద్ధమాచారమామనన్త్యుపదిశన్తి; న హి స్వయముపదేష్టారః పరోపదేశమపేక్షన్త ఇత్యర్థః.

ఆర్యాఽప్యరున్ధతీ తత్ర వ్యాపారం కర్తుమర్హతి,
ప్రాయేణైవంవిధే కార్యే పురన్ధ్రీణాం ప్రగల్భతా. 32

టీ. ఆర్యా అరున్ధత్యపి = పూజ్యురాలగు నరున్ధతియు, తత్ర = వివాహవిషయ ములో, వ్యాపారం=సాయమును, కర్తుం అర్హతి=చేయుటకుఁ దగినది, ప్రాయేణ=తఱు

చుగా, పురంధ్రీణాం=స్త్రీలకు, ఏవంవిధే కార్యే = ఇట్టి కార్యము విషయములో, ప్రగల్భతా=ప్రౌఢిమ, (అస్తి=కలదు.)

తా. పూజ్యురాలగు నరుంధతీదేవి యీకార్యములో సాయ మొనర్ప వలయు. ఏ లన, తఱుచుగా స్త్రీల కిట్టి కార్యములయందు నేర్పు కలదు.

వ్యా. ఆర్యేతి.—ఆర్యా పూజ్యా, అరుంధత్యపి, తత్ర వివాహకృత్యే, వ్యాపారం సాహాయ్యం, కర్తుమర్హతి. తథాహి, ప్రాయేణ ప్రాచుర్యేణైవంవిధే కార్యే వివాహాదికార్యే - దుర్ఘట ఇత్యర్థః. పురంధ్రీణాం కుటుమ్బినీనాం. ని. 'స్యాత్తు కుటుమ్బినీ పురంధ్రీ' ఇత్యమరః. ప్రగల్భతా చాతుర్యమ్; స్త్రీప్రధానేషు కృత్యేషు స్త్రీణామేవ ఘటనాపాటవమితి భావః.

తత్ ప్రయాతౌషధిప్రస్థం సిద్ధయే హిమవత్పురమ్,
మహాకోశీప్రపాతేఽస్మిన్ సఙ్గమః పునరేవ నః. 33

టీ. తత్=కనుక, ఓషధిప్రస్థం హిమవత్పురం = ఓషధిప్రస్థమను పేరుగల హిమవన్నగరమునుగూర్చి, సిద్ధయే=కార్యము నెఱవేఱుటకు, ప్రయాత=పొందుడు, అస్మిన్నేవ మహాకోశీప్రపాతే = ఈమహాకోశనదియొడ్డున నే, నః=మనయొక్క, పునః సంగమః= మరల కూడుట, (స్యాత్=అయ్యెడును.)

తా. కావున కార్యమున కౌషధిప్రస్థ నగరమునకుఁ బొందుడు. మరల మనమీ మహాకోశనదియొడ్డున కలిసికొనెదము గాక.

వ్యా. తదితి.—తత్తస్మాత్కారణాత్, ఓషధిప్రస్థం నామ, హిమవత్పురం హిమవన్నగరం సిద్ధయే కార్యసిద్ధ్యర్థం, ప్రయాత గచ్ఛత అస్మిన్ పురోవర్తిని, మహాకోశీ నామ తత్రత్యా కాచిన్నదీ తస్యాః-ప్రపాతే భృగావేవ-సా నదీ యత్ర పతతి తస్మిన్నిత్యర్థః. ని 'ప్రపాతస్త్వతటో భృగుః' ఇత్యమరః. నోఽస్మాకం పునః సంగమః-అస్త్వితి శేషః. భగవత్సమాగమం ప్రతిపాలయన్నహమిహైవ నివత్స్యామీత్యర్థః.

తస్మిన్సంయమినామాద్యే జాతే పరిణయోన్ముఖే,
జహుః పరిగ్రహవ్రీడాం ప్రాజాపత్యాస్తపస్వినః. 34

టీ. సంయమినామాద్యే = యోగులలో మొదటివాఁడగు, తస్మిన్పరిణయోన్ముఖే జాతే = ఆశివుఁడు వివాహమున కభిముఖుఁడు కాఁగా, ప్రాజాపత్యాః తపస్వినః = బ్రహ్మపుత్రులగు నా ఋషులు, పరిగ్రహవ్రీడాం = భార్యలవలని లజ్జను, జహుః = విడిచిరి.

తా. జితేంద్రియులలో మొదటివాఁడగు శివుఁడు పెండ్లి కోరఁగా భార్యలతో నుంటి మేమిజితేంద్రియుల మనుఋషులలజ్జ పోయెను.

వ్యా. తస్మిన్నితి.—సంయమినాం యోగినామాద్యే తస్మిన్నీశ్వరే పరిణయోన్ముఖే వివాహోత్సుకే జాతే సతి ప్రజాపతేరిమే ప్రాజాపత్యాః బ్రహ్మపుత్రా ఇత్యర్థః. తపస్వినో మునయః పరిగ్రహైః పత్నీభిర్వ్రీడాం గార్హస్థ్యనిమిత్తామిత్యర్థః. ని. 'పత్నీ పరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' ఇత్యమరః. బహుస్తత్యజుః జహాతేర్లిటి రూపమ్ న హి సమానగుణదోషేషు వ్రీడాగమోఽస్తీతి భావః.

తతః పరమమిత్యుక్త్వా ప్రతస్థే మునిమణ్డలమ్,
భగవానపి సంప్రాప్తః ప్రథమోద్దిష్టమాస్పదమ్. 35

టీ. తతః=పిమ్మట, మునిమండలం=మునులగుంపు, పరమం ఇత్యుక్త్వా = మంచిదని చెప్పి, ప్రతస్థే=బైలుదేరెను, భగవానపి = ఈశ్వరుఁడును, ప్రథమోద్దిష్టం ఆస్పదం= మొదటనుద్దేశించినస్థలముఁగూర్చి, సంప్రాప్తః=పొందెను.

తా. తర్వాత మునులు మంచి దనిచెప్పి వెళ్లిపోయిరి. ఈశ్వరుఁడును యథానిర్దిష్టప్రదేశమున కేగెను.

వ్యా. తత ఇతి.—తతోఽనన్తరం, మునిమణ్డలం మునిసమూహః పరమమిత్యుక్త్వా ఓమిత్యుక్త్వా అనుమత్యేత్యర్థః. అవ్యయమేతత్. ని. 'ఓమేవం పరమం మతమ్' ఇత్యమరః. ప్రతస్థే భగవానీశ్వరోఽపి ప్రథమోద్దిష్టం, పూర్వసంకేతితమాస్పదం స్థానం మహాకోశీప్రపాతం సంప్రాప్తః.

తే చాకాశమసిశ్యామముత్పత్య పరమర్షయః,
ఆసేదురోషధిప్రస్థం మనసా సమరంహసః. 36

టీ. మనసా=మనస్సుతో, సమరంహసః = సమానమగు వేగముగల, తే పరమర్షయః=ఆ పరమఋషులు, అసిశ్యామం ఆకాశం=కత్తివలెనల్లనగు ఆకాశమునుఁ గూర్చి, ఉత్పత్య=ఎగిరి, ఓషధిప్రస్థం=ఓషధిప్రస్థనగరమును, ఆసేదుః=పొందిరి.

తా. మనోవేగముగల యామునులు నల్లని యాకాశమున కెగిరి యోషధిప్రస్థమున దిగిరి.

వ్యా. తఇతి.—మనసా సమరంహసో మనస్తుల్యవేగాస్తే పరమర్షయశ్చ పూర్వశ్లోకోక్తేశ్వరసముచ్చయార్థశ్చకారః. అసివచ్ఛ్యామం నీలమాకాశం ఖం ఉత్పత్యోషధిప్రస్థం హిమవత్పురమాసేదుః సద్యః ప్రాపురిత్యర్థః.

అలకామతివాహ్యేవ వసతిం వసుసంపదామ్,
స్వర్గాభిష్యన్దవమనం కృత్వేవోపనివేశితమ్. 37

అవ. ఇటుపిమ్మట పదిశ్లోకములతో నోషధిప్రస్థవర్ణనము.—

టీ. వసుసంపదాం వసతిం = ధనసంపదల కునికి యగు, అలకాం = అలకాపురమును, అతివాహ్యా = లీసికొనిపోయి, ఉపనివేశితమివ = ప్రవేశపెట్టఁ బడినది వలె (ఉండెను), స్వర్గాభిష్యందవమనం = స్వర్గాతిరిక్తజనమును వెడలించుటను, కృత్వా= చేసి, ఉపనివేశితమివ = ప్రవేశపెట్టఁబడినదో యనఁన ట్లుండెను.

తా. అలకాపట్టణమునే తెచ్చి యచ్చట నుంచి స్వర్గలోకములో నెచ్చగు జనము నచ్చట నుంచెనో యనున ట్లుండెను.

అవ. ఇతః పరం దశభిః శ్లోకైరోషధిప్రస్థమేవ వర్ణయతి.—

వ్యా. అలకామితి.—వసుసంపదాం ధనసమృద్ధీనాం, వసతిం స్థానమలకాం కుబేరనగరీమతివాహ్యా=పరిచ్ఛిద్యేతి యావత్. ఉపనివేశితమివ స్థితం, తథా, స్వర్గస్యాభిష్యన్దోఽతిరేకః-అతిరిక్తజన ఇతి యావత్. తస్య వమనం నిఃసారణం కృత్వేవోపనివేశితమివ స్థితమ్. ఉభయత్రాపి కౌటిల్యః. వి. 'భూతపూర్వమభూతపూర్వం వా జనపదం పరదేశాపవాదేన స్వదేశాభిష్యన్దవమనేన వా నివేశయేత్' ఇతి; అలకామరావత్యతిశయితసమృద్ధికమిత్యర్థః.

గఙ్గాస్రోతః పరిక్షిప్తం వప్రాన్తర్జ్వలితౌషధి,
బృహన్మణిశిలాసాలం గుప్తావపి మనోహరమ్. 38

టీ. గంగాస్రోతః పరిక్షిప్తం=గంగాప్రవాహముచేఁ జుట్టఁబడినట్టియు, వప్రాంతర్జ్వలితౌషధి=ప్రాకారముల నడుమ ప్రకాశించుచున్న యోషధులు గలయట్టియుఁ, బృహన్మణిశిలాసాలం = గొప్పరత్నపు ఱాల ప్రాకారముగల యట్టియు, గుప్తౌ అపి = ప్రాకారమందుకూడ, మనోహరం = సుందరమయినట్టిదియు నగు (ఓషధిప్రస్థమున కేగిరి).

తా. గంగ యగడ్తగాఁ గల యట్టియు, ప్రాకారముల నడుమ మెఁడుచున్న యోషధులుగల యట్టియు, రత్నప్రాకారములు గలయట్టియు, ప్రాకారంబునను చక్కనగు నోషధిప్రస్థమున కేఁగిరి.

వ్యా. గఙ్గేతి.—గఙ్గాయాః-స్రోతోభిః ప్రవాహైః-పరిక్షిప్తం పరివేష్టితం-తైరేవ సపరిఖమిత్యర్థః. వప్రశ్చయః - ప్రాకారచైత్యమితి యావత్. ని. 'స్యాచ్చయో వప్రమస్త్రియామ్' ఇత్యమరః, తస్యాన్తర్మధ్యే - జ్వలితాః ప్రకాశ

మానాః ఓషధయో యస్య తత్తథోక్తం జ్వలితౌషధిత్వాద్రాత్రిషు సంచారిణాం దీపని రపేక్షమిత్యర్థః. బృహద్విపులో మణిశిలానాం మాణిక్యానాం సాలః ప్రాకారో యస్య తత్తథోక్తం. ని. 'ప్రాకారో వరణః సాలః' ఇత్యమరః. అత ఏవ గుప్తావపి సం వరణేఽపి మనోహరం. అకృత్రిమమనుర్గసంవరణమితి భావః.

జితసింహభయా నాగా యత్రాశ్వా బిలయోనయః,
యక్షాః కింపురుషాః పౌరా యోషితో వనదేవతాః. 39

టీ. యత్ర=ఏ యోషధిప్రస్థమున, నాగాః = ఏనుఁగులు, జిత సింహభయాః= జయింపఁబడిన సింహభయముగలవియు, అశ్వాః = గుఱ్ఱములు, బిలయోనయః = గనుల నుండి పుట్టినవియు, పౌరాః=పురజనులు, యక్షాః=యక్షులును, కింపురుషాః=కింపురుషు లును, యోషితః=స్త్రీలు, వనదేవతాః=వనదేవతలే యయిరో (అట్టిపురమునకేఁగి రనుట).

తా. హిమవంతుని మాహాత్మ్యమువలన నైజవిరోధులగు గజ సింహములు విరోధము లడఁగియు గుఱ్ఱములు గనులనుండి పుట్టినవియు స్త్రీపురుషులు పట్టణములో వనదేవతలును యక్ష కింపురుషులైరో అట్టి యోషధిప్రస్థమునుగూర్చి వెళ్లిరి.

వ్యా. జితేతి.—యత్ర పురే, నాగా గజా, జితం సింహేభ్యో భయం యైస్తే తథోక్తాః సింహాధికబలా ఇత్యర్థః. నాథస్తు 'పదం తుషారస్రుతిధౌతరక్తమ్' ఇత్యేత ద్విరోధభయాత్ 'పీతపీతభయాః' ఇతి పపాఠ. తథా న భేత్యవం తత్ర వనగజానాం సింహహతత్వాభిధానాత్ అత్ర త్వోషధిప్రస్థగజానాం హిమవన్మహిమ్నా సింహాతిరే కసంభవేనావిరోధాదితి 'పీతపీతభయాః' ఇతి పాఠే పీతం విగతం పీతాత్ పాదా ఙ్కుశకర్మభ్యాం భయం యేషాం తే తథోక్తాః స్వభావవినీతా ఇత్యర్థః. ని. 'పాద కర్మయుతం ప్రోక్తం యాతమఙ్కుశవారణమ్, ఉభయం పీతమాఖ్యాతమ్' ఇతి యాదవః. అశ్వా బిలయోనయో బిలసంభవాః అన్యత్ర తు న తథేతి వైచిత్ర్యమ్ ఉక్తం చ. ని. 'అమృతాద్బాష్పతో వహ్నేర్వేదేభ్యోఽణ్డాచ్చ గర్తతః, సామ్నో హయానా ముత్పత్తిః సప్తధా పరికీర్తితా.' ఇతి యక్షాః ప్రసిద్ధాః కింపురుషాః కింనరాశ్చ పౌరాః పురజనాః వనదేవతా ఏవ యోషితః న తు మానుష్య ఇత్యర్థః.

శిఖరాసక్తమేఘానాం వ్యజ్యన్తే యత్ర వేశ్మనామ్,
అనుగర్జితసందిగ్ధాః కరణైర్మురజస్వనాః. 40

టీ. యత్ర=ఏపురమున, శిఖరాసక్తమేఘానాం = అగ్రభాగములఁ దగులుకొన్న మేఘములు గల, వేశ్మనాం=ఇండ్లయొక్క, అనుగర్జితసందిగ్ధాః=ప్రతిధ్వనులతో సందే

హింపఁబడి, మురజస్వనాః = మద్దెలధ్వనులు, కరణైః = తాలవ్యవస్థాపములగు దెబ్బలచే, వ్యజ్యంతే=స్పష్టపఱచఁబడుచున్నవో (అచ్చట కేఁగిరి).

తా. మేఘమండలపర్యంతము వ్యాపించియున్న మేడలయందలి మద్దెలధ్వనులును మేఘములయుఱుములును భేదము తెలియక విచారించి చూడఁగా హస్తతాడనవిశేషములచే నిట్టిప్రతిధ్వని గలవి యుఱుములు కావని స్పష్టపఱచఁబడుచున్నవి. అనఁగా మేఘమండలముల నంటి మేడ లున్న వనుట.

వ్యా. శిఖరేతి.—యత్ర పురే శిఖరేష్వాసక్తాః మేఘా యేషాం తేషాం వేశ్మనాం సంబన్ధినః అనుగర్జితాని ప్రతిగర్జితాని తైః సందిగ్ధా మురజస్వనాః కరణైస్తాలవ్యవస్థాపకైస్తాడనవిశేషైః. తదుక్తం రాజకన్దర్పేణ. వి. 'నృత్యవాదిత్రగీతానాం ప్రయోగవశభేదినామ్, సంస్థానం, తాడనం రోధః కరణాని ప్రచక్షతే.' ఇతి. వ్యజ్యన్తే స్ఫుటీక్రియన్తే.

యత్ర కల్పద్రుమైరేవ విలోలవిటపాంశుకైః,
గృహయన్త్రపతాకాశ్రీరపౌరాదరనిర్మితా. 41

టీ. యత్ర=ఏపురమున, విలోలవిటపాంశుకైః=చలించుచున్న కల్పవృక్షశాఖలయందలి బట్టలుగల, కల్పద్రుమైరేవ=కల్పవృక్షములచేతనే, అపౌరాదరనిర్మితా=పురజనుల యత్న మక్కఱలేకయే నిర్మింపఁబడిన, గృహయంత్రపతాకాశ్రీః = గృహయంత్రములయందలి జండాల యందము (సంభవతి = అగుచున్నదియో, ఆపురమున కేఁగిరనుట).

తా. ఆపురమున పౌరుల ప్రయత్న మక్కఱలేక కల్పవృక్షముల కొమ్మలనుండిన బట్టలే జండా లగుచున్నవి (కల్పవృక్షములు వస్త్రములను మణులను బంగారును ఫలభోజ్యాదులఁ గోరినవియిచ్చుట కలదు.)

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర నగరే విలోలాని చఞ్చలాని విటపేష్వంశుకాని యేషాం తైః కల్పద్రుమైరేవాపౌరాదరేణ పౌరాదరం వినైవ నిర్మితా అయత్నసిద్ధేత్యర్థః. గృహేషు యాని యన్త్రాణ్యాధారదారూణి తేషు పతాకాస్తాసాం శ్రీః సంభవతీతి శేషః. తత్ర లమ్బాన్యమ్బరాః కల్పకరవ ఏవ వైజయన్త్య ఇతి సంభావ్యన్త ఇత్యర్థః.

యత్ర స్ఫటికహర్మ్యేషు నక్తమాపానభూమిషు,
జ్యోతిషాం ప్రతిబిమ్బాని ప్రాప్నువన్త్యుపహారతామ్. 42

టీ. యత్ర=ఏపురమున, నక్తం = రాత్రియందు, స్ఫటికహర్మ్యేషు = స్ఫటిక పుతా మేడలయందు, ఆపానభూమిషు = పానభూములయందు, జ్యోతిషాం ప్రతిబింబాని=నక్షత్రప్రతిబింబములు, ఉపహారతాం = ఉపహారమగుటను, ప్రాప్నువంతి = పొందుచున్నవో, (ఆపురమున కనుట.)

తా. ఆపురంబున స్ఫటికశిలాసౌధములయందు ప్రతిఫలించిన నక్షత్రములే ముక్తాపుష్పోపహార మగుటను బొందినవి. ముత్తెములు గాని పుష్పములు గాని గూర్చుట యని భావము. కానుక యని తాత్పర్యము.

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర పురే నక్తం రాత్రౌ స్ఫటికహర్మ్యేష్వాపానభూమిషు పానగోష్ఠీప్రదేశేషు, జ్యోతిషాం నక్షత్రాణాం, ప్రతిబిమ్బాన్యుపహారతాం పుష్పోపహారత్వం మౌక్తికోపహారత్వం వా ప్రాప్నువన్తి.

యత్రౌషధిప్రకాశేన నక్తం దర్శితసంచరాః,
అనభిజ్ఞాస్తమిస్రాణాం దుర్దినేష్వభిసారికాః. 43

టీ. యత్ర=ఏ పురమున, దుర్దినేషు = మేఘాచ్ఛాదితదినములయందు, నక్తం = రాత్రియందు, ఓషధిప్రకాశేన = ఓషధులకాంతిచే, దర్శితసంచరాః = చూపింపఁబడిన మార్గములు గలవారై, అభిసారికాః=పురుషులయింట్లకేఁగు జారిణులు, తమిస్రాణాం = చీఁకటులను, అనభిజ్ఞాః = ఎఱుఁగనివారో, (అట్టి పురమున కేఁగి రనుట.)

తా. ఆపురములో రాత్రివేళలయం దోషధులు మండుటచే మబ్బు పట్టిన చీఁకటిరాత్రులయందును పురుషార్థినులగు నాయికలకు వారిగమనమున కడ్డులేకుండునట్లు కాంతి నిచ్చుటచే వారికి చీఁకటియే లే దని భావము.

వ్యా. యత్రేతి.—యత్ర పురే దుర్దినేషు మేఘాచ్ఛన్నదివసేషు, నక్తమోషధీనాం తృణజ్యోతిషాం, ప్రకాశేన సంచరన్త ఏభిరితి సంచరాః పంథానః 'గోచర సంచర-' ఇత్యాదినా ఘప్రత్యయాన్తో నిపాతః - దర్శితసంచరాః ప్రకాశితమార్గా అభిసారికాః కాంతార్థిన్యః. ని. 'కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సా ఽభిసారికా' ఇత్యమరః. తమిస్రాణాం తమసాం కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ. అనభిజ్ఞాః తమాంసి నాభిజానన్తీత్యర్థః.

యత్రాపనాన్తం వయో యస్మిన్నాన్తకః కుసుమాయుధాత్,
రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా సంజ్ఞావిపర్యయః. 44

టీ. యస్మిన్ = ఏపురమున, వయః=వయస్సు, యౌవనాన్తం=యౌవనమే హద్దు గలదియు, కుసుమాయుధాత్=మారునికంటె, అన్తకః=యముఁడు, న=లేనిదో, రతిఖేద సముత్పన్నా = రత్యాయాసమువలనఁ బుట్టిన, నిద్రా = నిద్దురయే, సంజ్ఞా విపర్యయః= చైతన్యము నశింపఁజేయునది యగుచున్నదో, (ఆపురి కేఁగి రనుట.)

తా. ఆపురమున యౌవనాంతము గలది వయస్సు. (ఎప్పుడు వయసే యనుట) మారుఁడె కాలుఁడు. రత్యాయాసముచే మయిమఱచు నిద్దురయె చైతన్యనాశముగాని మఱి యొండు లేదనుట. (అనఁగా నా పురిలోనివారి కెప్పుడువయసె. మన్మథబాధే యమబాధ. రత్యాయాస నిద్దురయె చేతనతాహీనము అనుటచే సుఖమేగాని దుఃఖము లేనే లే దనుట.)

వ్యా. యౌవనాన్తమితి.—యస్మిన్ పురే వయో యౌవనాన్తం యౌవనావధికం - సర్వేఽప్యజరా ఇత్యర్థః. తథా కుసుమాయుధాత్ కామాత్ - అన్య ఇతి శేషః. అన్తకో మృత్యుర్న - అస్తీతి శేషః. విరహిణాం, తాదృగ్దుఃఖోత్పాదకత్వా దన్తకత్వోపచారః. కామం వినా మృత్యుర్నాస్తీత్యర్థః. అత ఏవ తత్కార్యభూత మరణాభావ ఇత్యాశయేనాహ.—రతీతి - రతిఖేదసముత్పన్నా నిద్రా, సుప్తిరేవ సంజ్ఞా విపర్యయశ్చేతనాపగమః - న తు దీర్ఘనిద్రారూప ఇత్యర్థః. అత్ర త్యాః సర్వేఽజరా మరా ఇతి శ్లోకతాత్పర్యార్థః. అన్తయత్యన్తం కరోతీత్యన్తకః - అన్తయతేస్తత్కరో తీతి ణ్యన్తాత్ ణ్వుల్ప్రత్యయః.

భ్రూభేదిభిస్సకమ్పోష్ఠైర్లలితాఙ్గుళితర్జనైః,
యత్ర కోపైః కృతాః స్త్రీణామాప్రసాదార్థినః ప్రియాః. 45

టీ. యత్ర=ఏపురమున, భ్రూభేదిభిః = బొమముడులుగల, సకంపోష్ఠైః=చలనముతోఁగూడిన క్రిందిపెదవులు గల, లలితాంగుళి తర్జనైః=మనోహరములగు చూపుడువ్రేళ్ల బెదరింపులుగల, స్త్రీణాం = కాంతలయొక్క, కోపైః = కోపములచే, ప్రియాః = ప్రియులు, ఆప్రసాదార్థినః = అనుగ్రహించువఱకు వేఁడుకొనువారై, కృతాః = చేయఁబడిరో.

తా. ఆపురమున ప్రియులు బొమముడులును క్రిందుపెదవు లదరుటలు చూపుడువ్రేళ్ల బెదరింపులు గల ప్రియురాండ్ర దయవచ్చు వఱకు వేఁడుచుందురు. (అట్టిపురమున కేఁగి రనుట.)

వ్యా. భ్రూభేదిభిరితి.—యత్ర పురే ప్రియా యువానో భ్రూభేదిభిర్భ్రూభఙ్గవద్భిః సకమ్పా ఓష్ఠా యేషు తైర్గలితాన్యఙ్గులితర్జనాని యేషు తైః స్త్రీణాం కోపైర్మానాఖ్యైరప్రసాదార్థిన అప్రసాదం ప్రసాదపర్యన్తమర్థినో యాచకాః కృతాః. న తు శత్రుకోపైరితి భావః.

సంతానకతరుచ్ఛాయాసుప్త విద్యాధరాధ్వగమ్,
యస్య చోపవనం బాహ్యం గన్ధవద్గన్ధమాదనమ్. 46

టీ. చ=ఇంతేకాదు, సంతానకతరుచ్ఛాయాసుప్త విద్యాధరాధ్వగం = కల్పవృక్షముల నీడలయందు నిద్రించిన విద్యాధరులను మార్గస్థులు గలయట్టియు, గంధవత్ = పరిమళములుగల, గంధమాదనం = గంధమాదనపర్వతము, యస్య = ఏపురమునకు, బాహ్యం ఉపవనం = వెలుపలితోటయో, (అట్టిపురమున కీబుషులు పోయిరా రనుట.)

తా. కల్పవృక్షముల నీడలయందు విద్యాధరులను బాటసారులు నిద్రించుచుందురు. ఆపురమునకు వెలుపలనున్న పువ్వులతోట సకల సువాసనలు గలగంధమాదనపర్వతము (అట్టిపురమున కేఁగిరి).

వ్యా. సంతానకేతి.—కిం చేతి చార్థః. సంతానకతరోశ్ఛాయాసు సుప్తా విద్యాధరా దేవతావిశేషా స్తఏవాధ్వగా యస్మింస్తత్తథోక్తం గన్ధవద్గన్ధాఢ్యం గన్ధమాదనం నామ గిరిర్యస్య పురస్య బహిర్భవం బాహ్యముపవనమారామః సంతానకతరుచ్ఛాయేత్యత్ర పూర్వపదార్థబాహుల్యసంభవేఽపి 'శలభచ్ఛాయమ్' 'ఇక్షుచ్ఛాయమ్' ఇతివత్ సమర్థచ్ఛాయానివృత్తేస్తదపేక్షాభావాత్ 'ఛాయాబాహుళ్యే' ఇతి నపుంసకత్వం నాస్తీత్యనుసంధేయమ్. అత్ర 'గన్ధవద్గన్ధమాదనమ్' ఇత్యాగన్తుకః పాఠః. ప్రాచీనపాఠస్తు 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి పుల్లిఙ్గాన్తః. అత ఏవ క్షీరస్వామినా 'గన్ధమాదనమన్యే చ' ఇత్యత్ర 'గన్ధేన మాదయతీతి గన్ధమాదన' ఇతి వ్యాఖ్యాయ ప్రయోగే చ పుల్లిఙ్గతా దృశ్యత ఇత్యాశయేనోక్తం 'సుగన్ధిర్గన్ధమాదనః' ఇతి కాలిదాస ఇతి.

అథ తే మునయో దివ్యాః ప్రేక్ష్య హైమవతం పురమ్,
స్వర్గాభిసన్ధిసుకృతం వఞ్చనామివ మేనిరే. 47

టీ. అథ=పిమ్మట, దివ్యాః తే మునయః=స్వర్గజులగు నామునులు, హైమవతం పురం=ఆ యోషధిప్రస్థమును, ప్రేక్ష్య = చూచి, స్వర్గాభిసంధిసుకృతం=స్వర్గోద్దేశ్యక పుణ్యమును, వంచనాం ఇవ= మోసమునుగా, మేనిరే = తలఁచిరి.

తా. పిమ్మట దేవఋషులు స్వర్గమునుద్దేశించి వారాచరించిన పుణ్యమును మోసముగాఁ దలఁచిరి. (ఈపురమునవే స్వర్గసౌఖ్యము లుండఁగా స్వర్గమున కాసించి చేసిన సుకృతములనుగూర్చి)

వ్యా. అథేతి.—అథ తే దివి భవా దివ్యాః మునయో హిమవత ఇదం హైమవతం పురం ప్రేక్ష్య స్వర్గాభిసంధినా స్వర్గోద్దేశేన యత్ సుకృతం జ్యోతిష్టోమాద్యనుష్ఠానం తత్ స్వర్గాభిసంధిసుకృతం వఞ్చనాం ప్రతారణామివ మేనిరే; హిమవన్నగరమవేక్ష్య స్వర్గస్య పుణ్యఫలత్వం వదతా వేదేన వయం విప్రలబ్ధా ఇత్యమన్యన్తేత్యర్థః. స్వర్గాదతిరమణీయమితి భావః.

తే సద్మని గిరేర్వేగాదున్ముఖ ద్వాఃస్థవీక్షితాః,
అవతేరుర్జటాభారైర్లిఖితానలనిశ్చలైః. 48

టీ. లిఖితానలనిశ్చలైః = లిఖింపఁబడిన యగ్నులమాడ్కి నిశ్చలములగు, జటాభారైః=జడలబరువుతో (కూడుకొన్న), తే=ఆమునులు, ఉన్ముఖ ద్వాఃస్థ వీక్షితాః= ఎత్తఁబడిన మోములుగల ద్వారపాలురచేఁ జూడఁబడినవారై, గిరేః సద్మని = హిమవంతునియింటియందు, వేగాత్ అవతేరుః = శీఘ్రముగా దిగిరి.

తా. చిత్తరువులో వ్రాయఁబడిన యగ్నులమాడ్కి నిశ్చలమగు జడలుగల యామునులు ద్వారపాలురు మోములెత్తి చూచుచుండఁగా హిమవంతునింట దిగిరి.

వ్యా. త ఇతి.—లిఖితానలనిశ్చలైః - చిత్రగతజ్వలననిష్పన్దైరితి వేగప్రకర్షోక్తిః. జటాభారైరుపలక్షితాస్తే మునయః ద్వారి తిష్ఠన్తీతి ద్వాఃస్థా ద్వారపాలకాః. 'ప్రతీహారే ద్వారపాల ద్వాఃస్థ ద్వాఃస్థిత దర్శకాః' ఇత్యమరః. ఉన్ముఖైరూర్ధ్వముఖైః ద్వాఃస్థైర్వీక్షితాః సన్తః. న తు వినివారితో ఇత్యర్థః. గిరేర్హిమవతః సద్మని వేగాదవతేరురవతీర్ణవన్తః.

గగనాదవతీర్ణా సా యథావృద్ధపురస్సరా,
తోయాన్తర్భాస్కరాలీవ రేజే మునిపరమ్పరా. 49

టీ. గగనాత్=ఆకాశమునుండి, అవతీర్ణా=దిగినటువంటి, యథావృద్ధపురస్సరా= వృద్ధానుపూర్వకముగా, పోవుటగల, సా మునిపరంపరా=ఆ మునులగుంపు, తోయాంతర్భాస్కరాళీవ=నీటిబడువ సూర్యులగుంపుమాడ్కి, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. ఆకాశమునుండి దిగినమునులవరుస నీటిలోని సూర్యబింబములమాడ్కిఁ బ్రకాశించెను.

వ్యా. గగనాదితి.— గగనాదవతీర్ణాఽవరూఢా యథావృద్ధ వృద్ధాఽను క్రమేణ స్థితాః. పురఃసరా అగ్రేసరా యస్యాం సా తథోక్తా అనుపసర్జనాధి కారాన్న జీప్. సా మునిపరమ్పరా మునిపఙ్క్తిస్తోయాన్తస్తోయాభ్యన్తరే భాస్కరాలీ ప్రతిబిమ్బితార్కపఙ్క్తిరివ రేజే. ఏతేన మునీనాం తేజస్విత్వేఽపి సుఖసందర్శనం సూచయతి భాస్కరాణాం భూయిష్ఠత్వసంభావనార్థం తోయాన్తరిత్యుక్తమ్ అత ఏవ బహుత్వసిద్ధిశ్చ.

తానర్ఘ్యానర్ఘ్యమాదాయ దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ గిరిః,
నమయన్ సారగురుభిః పాదన్యాసైర్వసున్ధరామ్. 50

టీ. గిరిః=హిమవంతుఁడు, అర్ఘ్యం ఆదాయ = పూజాద్రవ్యముఁ దీసికొని, సారగురుభిః=బలముచే భరింపశక్యముగాని, పాదన్యాసైః=అడుగులుంచుటచే, వసుంధరాం=భూమిని, నమయన్=క్రుంగఁజేయుచు, అర్ఘ్యాన్ తాన్ = పూజ్యులగు నమ్మునులను, దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ=దూరమునుం డెదుర్కొనెను.

తా. హిమవంతుఁడు పూజాద్రవ్యమును దీసికొని బలముచే భూమి నడఁగఁద్రొక్కుచు పూజ్యు లగు నమ్మునుల నెదుర్కొనెను.

వ్యా. తానితి.—గిరిర్హిమవానర్ఘ్యమర్ఘార్థం జలమాదాయ సారగురుభిరన్తఃసారదుర్భరైః పాదన్యాసైర్వసున్ధరాం నమయన్నధః ప్రాపయన్ అర్ఘమర్హన్తీత్యర్ఘ్యాన్ పూజ్యాన్ దణ్డాదిత్వాద్యత్ప్రత్యయః. తాన్ మునీన్ దూరాత్ ప్రత్యుద్యయౌ.

అవ. ఇప్పుడు హిమవంతునే జంగమస్థావరాత్మక రూపద్వయమునకును సాధారణ మగు విశేషణములచే వర్ణించుచున్నాఁడు.—

ధాతుతామ్రాధరః ప్రాంశుర్దేవదారుబృహద్భుజః,
ప్రకృత్యైవ శిలోరస్కః సువ్యక్తో హిమవానితి. 51

టీ. (హిమవంతునివర్ణనము) ధాతుతామ్రాధరః=గైరికాది ధాతువు లనెడు (గైరికాది ధాతువులవంటి) యెఱ్ఱని పెదవి గలవాఁడును, ప్రాంశుః = ఉన్నతమైనవాఁడును, దేవదారు బృహద్భుజః=దేవదారువృక్షములనె (దేవదారువృక్షములవంటి) భుజములు గలయట్టియుం, ప్రకృత్యైవ = స్వభావముచే, శిలోరస్కః = శిలయనె (శిలవంటి) వక్షస్థలము గలవాఁడును (అగుటచే) హిమవానితి = హిమవంతుఁ డని, సువ్యక్తః = స్పష్టపడెను.

తా. గైరికాది ధాతువు లనెడి పెదవి దేవదారువృక్షము లనెడు భుజముల ఉన్నతిగలవాఁడును స్వభావముచే గండశిలలె వక్షస్సుగాఁ గలవాఁడునగుటచే నీయన హిమవంతుఁడే యని స్పష్టపడెను.

అవ. సంప్రతి హిమవన్తమేవ జఙ్గమస్థావరరూపద్వయసాధారణై ర్విశేషణైర్విశి నష్టి —

వ్యా. ధాత్వితి.—ధాతువత్తామ్రోఽధరో యస్య స తథోక్తః. అన్యత్ర ధాతు రేవ తామ్రోఽధరో యస్య ప్రాంశురున్నతః. ఉభయత్రాపి సమానం దేవదారువ ద్బృహన్తౌ భుజౌ యస్య స తథోక్తః దేవదారవ ఏవ బృహన్తౌ భుజౌ యస్యేత్య న్యత్ర ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ శిలావదురో యస్య స శిలోరస్కః. శిలైవేత్యన్యత్ర 'ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్' ఇతి కప్. అసౌ హిమవానితి సువ్యక్తః వర్తమానే క్తః సత్యం స ఏవాయం హిమవానితి తద్ధర్మప్రత్యభిజ్ఞానాదవధారిత ఇత్యర్థః.

విధిప్రయుక్తసత్కారైః స్వయం మార్గస్య దర్శకః,
స తైరాక్రమయామాస శుద్ధాన్తం శుద్ధకర్మభిః. 52

టీ. విధిప్రయుక్తసత్కారైః = విధ్యుక్తగౌరవములు గలవారును, శుద్ధకర్మభిః= పవిత్రమగు నాచరణలుగల, తైః=ఆమునులచే, సః = హిమవంతుఁడు, స్వయంమార్గస్య దర్శకః=తానే త్రోవఁ జూపువాఁడై, శుద్ధాన్తం=అంతఃపురమును, ఆక్రమయామాస = పొందించెను.

తా. హిమవంతుఁడు వారిని సత్కరించి తాను వారికిఁ ద్రోవచూపుచు నంతఃపురమునకుఁ దోడ్కొనిపోయెను.

వ్యా. విధీతి.—స హిమవాన్విధినా శాస్త్రేణ ప్రయుక్తసత్కారైః కృతా ర్చనైః శుద్ధకర్మభిరదుష్టచరిత్రైః. శుద్ధాన్తప్రవేశార్హై రిత్యర్థః. తైర్మునిభిః. స్వయం మార్గస్య దర్శయతీతి దర్శకో దర్శయితా సన్ పశ్యతేర్ణ్యన్తాణ్ణ్వుల్ ప్రత్యయః. శుద్ధాన్త మన్తఃపురమాక్రమయామాస ప్రవేశయామాసేత్యర్థః. అత్ర క్రమేరగత్యర్థత్వాత్ 'గతి బుద్ధి' ఇత్యాదినా తైరిత్యస్య న కర్తృత్వమ్.

తత్ర వేత్రాసనాసీనాన్ కృతాసనపరిగ్రహః,
ఇత్యువాచేశ్వరాన్ వాచం ప్రాఞ్జలిర్భూధరేశ్వరః. 53

టీ. తత్ర=ఆయంతఃపురమున, వేత్రాసనాసీనాన్=బెత్తపు టాసనములఁ గూరుచున్న, ఈశ్వరాన్=(ప్రభువులగు) మునులను గూర్చి, భూధరేశ్వరః=పర్వతపతియగు హిమవంతుఁడు, కృతాసనపరిగ్రహః = చేయఁబడిన యాసనస్వీకారముఁ గలవాఁడై, ప్రాంజలిః=కట్టఁబడిన చేతులుగలవాఁడై, ఇతి ఉవాచ=ఇట్లనెను.

తా. ఆయంతగపురములో బెత్తంపు టాసనములయందు వారిఁ గూర్చుండఁబెట్టి తానాసనమును స్వీకరించి చేతులు కట్టి పర్వతపతి యగు హిమవంతుం డిట్లనెను.

వ్యా. తత్రేతి.—వేత్రం లతావిశేషః. తత్ర శుద్ధాన్తే వేత్రాసనాసీనాన్ వేత్రమయ విష్టరోపవిష్టానీశ్వరాన్ ప్రభూన్ మునీన్ భూధరేశ్వరో హిమవాన్ కృతాసనపరిగ్రహః ఉపవిష్టః సన్నిత్యర్థః. ప్రాఞ్జలిః కృతాఞ్జలిః సన్ ఇత్యేవం వాచ మువాచ.

అపమేఘోదయం వర్షమదృష్టకుసుమం ఫలమ్,
అతర్కితోపపన్నం వో దర్శనం ప్రతిభాతి మే. 54

టీ. అతర్కితోపపన్నం = ఊహింపఁబడనిదై సంప్రాప్తమగు, వః దర్శనం = మీయొక్కదర్శనము; అపమేఘోదయం=మేఘోత్పత్తిలేని, వర్షం=వానగాను, అదృష్ట కుసుమం = చూడఁబడనిపుష్పముగల, ఫలం=పండుగాను, మే=నాకు, ప్రతిభాతి=తోఁచు చున్నది.

తా. కొంచెమైనను సూచనములేక తమరిట్లు వచ్చుట మబ్బు లేని వాన పూవులేని పండువలె మిక్కిలి దుర్లభమైనలాభముగాఁ దోఁచుచున్నది.

వ్యా. అపేతి.—అతర్కితోపపన్నమవిచారితమేవోపగతం అత్యన్తాసంభావిత మిత్యర్థః. వో యుష్మాకం దర్శనమపమేఘోదయం వర్షమనభ్రా వృష్టిస్తథాఽదృష్టం కుసుమం యస్య తత్తథోక్తం ఫలం చ తస్మే ప్రతిభాతి అతిదుర్లభలాభః సంవృత్త ఇత్యర్థః. అత్ర మేఘోదయకుసుమరూపకారణయోరభావేఽపి వర్షఫలరూపకార్య యోరుదయాభిధానాద్విభావనా మునిదర్శనస్య విశిష్టవృత్తిత్వేన చ రూపణాద్రూపకా లంకారశ్చేత్యుభయోః సంసృష్టిః.

మూఢం బుద్ధమివాత్మానం హైమీభూతమివాయసమ్,
భూమేర్దివమివారూఢం మన్యే భవదనుగ్రహాత్. 55

టీ. భవదనుగ్రహాత్=మీ యనుగ్రహమువలన, ఆత్మానం=నన్నును, మూఢం= తెలివిలేనివాఁడు, బుద్ధం ఇవ = జ్ఞానియైనట్టులును, ఆయసం=ఇనుము, హైమీభూతం ఇవ=బంగారమైనట్టులును, భూమేః=భూమినుండి, దివం = స్వర్గమును, ఆరూఢమివ = అధిష్ఠించినవానివలెను. మన్యే=తలఁచుకొనుచున్నాను.

తా. మీదయవలన మూఢుఁడు జ్ఞాని యయినట్లును ఇనుము బంగారమైనట్లును భూలోకస్థుఁడు స్వర్గ మెక్కినట్లును నన్నుఁ నేఁ దలఁచుచున్నాను.

వ్యా. మూఢమితి.—భవదనుగ్రహాదాత్మానం మాం మూఢం బుద్ధిం వినాకృతం బుద్ధమివ మూఢో భూత్వా యః బుద్ధవాం స్తమివ కర్తరి క్తః. అయసమయోవికారం హైమీభూతమ్ అయసత్వం విహాయ సౌవర్ణత్వం ప్రాప్తమి వేత్యర్థః. భూమేర్భూలోకాద్దివం స్వర్గమారూఢమివ మన్యే జ్ఞానరూపస్థానాన్యద్య మే పరముత్కృష్యన్త ఇతి భావః.

అద్యప్రభృతి భూతానామధిగమ్యోఽస్మి శుద్ధయే,
యదధ్యాసితమర్హద్భి స్తద్ధి తీర్థం ప్రచక్షతే. 56

టీ. అద్యప్రభృతి = ఇదిమొదలుకొని, భూతానాం శుద్ధయే=ప్రాణుల పవిత్రత కొఱకు, అధిగమ్యః అస్మి = పొందఁదగినవాఁడ నైతిని, హి=ఏకారణమువలన, యత్ అర్హద్భిః అధ్యాసితం=ఏది సత్పురుషులచే నివసింపఁబడినదో, తత్ తీర్థం ప్రచక్షతే = అది పుణ్యతీర్థ మని చెప్పఁబడును.

తా. ఇదిమొదలు జీవులపవిత్రతకొఱకుఁ బొందఁదగినవాఁడను. పెద్దలు వసించునదే తీర్థము.

వ్యా. అద్యేతి.—అద్య ప్రభృతీతి ఆరభ్య భూతానాం ప్రాణినాం శుద్ధయేఽధిగమ్యోఽస్మి శుద్ధ్యర్థినాం తీర్థభూతోఽస్మీ త్యర్థః. భవదాగమనాదితి శేషః. హి యస్మాత్ యదర్హద్భిః సద్భిరధ్యాసితమధిష్ఠితం జుష్టమితి యావత్ తత్తీర్థం ప్రచక్షతే. ని. 'నిపానాగమయో స్తీర్థమృషిజుష్టజలే గురౌ' ఇత్యమరః.

అవైమి పూతమాత్మానం ద్వయేనైవ ద్విజోత్తమాః,
మూర్ధ్ని గఙ్గాప్రపాతేన ధౌతపాదామ్భసా చ వః. 57

టీ. ద్విజోత్తమాః = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులారా! ఆత్మానం=నన్ను, ద్వయేనఏవ = రెంటిచే, పూతం అవగచ్ఛామి=శుద్ధునిగాఁ దెలిసికొనుచున్నాను, (ఏరెంటిచే ననఁగా?) మూర్ధ్ని = శిరస్సునందు, గంగాప్రపాతేన = గంగ పడుటచేతను, వః = మీయొక్క, ధౌతపాదాంభసా=కడుగఁబడిన పాదోదకముచేతను.

తా. ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులారా! తలమీఁద గంగ పడుటచేతను మీకాళ్లు కడిగికొనిననీటిచేతను నాయాత్మ పవిత్రమయినదిగాఁ దలంచెదను.

వ్యా. అద్యైమితి.— హే ద్విజోత్తమాః ఆత్మానం మాం ద్వయేనైవ పూతం శుద్ధమద్యైవ్యవగచ్ఛామి కేన ద్వయేన మూర్ధ్ని గఙ్గా ప్రపాతేన మన్దాకినీపాతేన వో యుష్మాకం ధౌతయోః క్షాలితయోః. పాదయోరమ్భసా చ గఙ్గాజలవత్ పాదామ్భసః పావనత్వమిత్యౌపమ్యం గమ్యతే. తచ్చ 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోః' ఇతి దీపకాలంకారః 'ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానమ్' ఇతి లక్షణాత్ప్రేయోఽలంకార ఇతి కేచిత్.

జఙ్గమం ప్రైష్యభావే వః స్థావరం చరణాఙ్కితమ్,
విభక్తానుగ్రహం మన్యే ద్విరూపమపి మే వపుః. 58

టీ. హే మునయః=ఓ మునులారా! ద్విరూపమపి = జంగమ స్థావరాత్మక మయినదై గప్పటికిని, మే వపుః = నాశరీరము, విభక్తానుగ్రహం = విభజింపఁబడిన యనుగ్రహముగలదిగా, మన్యే = తలంచుచున్నాను. (కుతః = ఎట్లనఁగా?) జంగమం వపుః = జంగమాత్మకమగుదేహము, వః ప్రైష్యభావే = మీయొక్కదాసభావమం దున, (స్థితం=ఉండెను.) స్థావరం వపుః=స్థావరదేహము, చరణాంకితం = పాదములచే చిహ్నితమయినది.

తా. జంగమ స్థావరాత్మక మగు నాదేహములలో స్థావరాత్మకగిరి యందు పాదవిన్యాసమును జంగమాత్మకమగు హిమవంతునిచే పని గొనుటయు నను రెండుపనులును మీరు చేయుటచే నా కిరువిధముల ననుగ్రహింపఁబడినది.

వ్యా. జఙ్గమమితి.— హే మునయః ద్విరూపం జఙ్గమస్థావరాత్మకత్వాత్ ద్విప్రకారక మపి మే వపుః విభక్తానుగ్రహం విభజ్య కృతప్రసాదం మన్యే కుతః జఙ్గమం వపుర్వో యుష్మాకం ప్రైష్యభావే కైఙ్కర్యే స్థితమితి శేషః. 'ప్రాదూహోఢో ఢ్యేషైష్యేషు వృద్ధిర్వక్తవ్యా, ఇతి వృద్ధిః. ని. 'నియోజ్య కిఙ్కర ప్రైష్యభుజిష్య పరి చారకాః' ఇత్యమరః. స్థావరం వపుశ్చరణాఙ్కితమ్ అయమేవ హి మహానను గ్రహో దాసజనస్య యత్ కర్మసు నియోజనం మూర్ధని పాదన్యాసశ్చేతి తాత్పర్యార్థః.

భవత్సంభావనోత్థాయ పరితోషాయ మూర్ఛతే,
అపి వ్యాప్తదిగన్తాని నాఙ్గాని ప్రభవన్తి మే. 59

టీ. వ్యాప్తదిగంతాన్యపి = వ్యాపింపఁబడిన దిక్కుల కొనలుగలవియైనను, మే అంగాని=నా యవయవములు, భవత్సంభావనోత్థాయ=మీయొక్క గౌరవమువలన లేచి నదై, మూర్ఛతే=వ్యాపించిన, పరితోషాయ=సంతోషమునకు, నప్రభవంతి=చాలవు.

తా. నా యంగములు దిగంతములవఱకు వ్యాపించియున్నను మీయనుగ్రహమువలన వ్యాపించుచున్న నాసంతోషమును పట్టించుకొనుటకుఁ జాలకున్నవి.

వ్యా. భవదితి.—వ్యాప్తా దిగన్తా యైస్తాని వ్యాప్తదిగన్తాని మహాన్త్యపీత్యర్థః. మే మమాఙ్గాని భవత్సంభావనోత్థాయ యుష్మదనుగ్రహజన్యాయ మూర్ఛతే వ్యాప్నువతే పరితోషాయ న ప్రభవన్తి న పర్యాప్నువన్తి అలమర్థయోగాచ్చతుర్థీ; యథా మహత్స్వపి మద్గాత్రేషు న మాతి తథా మే హర్షో వర్ధత ఇత్యర్థః.

న కేవలం దరీసంస్థం భాస్వతాం దర్శనేన వః,
అన్తర్గతమపాస్తం మే రజసోఽపి పరం తమః. 60

టీ. భాస్వతాం వః దర్శనేన = కాంతివంతులరగు (సూర్యులగు) మీయొక్క దర్శనముచే, నకేవలం దరీసంస్థం తమః = ఒకగుహలోనితమస్సే కొట్టఁబడలేదు. (మరేమన?) మే=నాయొక్క, రజసోపి పరం=రజోగుణముకంటె పరమగు, అంతర్గతం తమః = నాలోనున్నతమస్సు, అపాస్తం=పోఁగొట్టఁబడెను.

తా. తేజోరూపులరు మీదర్శనము నాచిత్తమందలి తమస్సును పోఁగొట్టెను. రజోగుణమున కేమివచ్చె?

వ్యా. నేతి.—భాస్వతాం తేజస్వినాం వివస్వతాం చ వో యుష్మాకం దర్శనేన కేవలం దరీసంస్థం గుహాగతం తమో ధ్వాన్తరూపమేవ నాపాస్తమ్ కింతు మేఽన్తర్గతమన్తరాత్మగతం రజసో రజోగుణాత్ పరమనన్తరం తమోఽజ్ఞానరూపమప్యపాస్తమ్ రజస్తు పాదన్యాసైరేవాపాస్తమితి భావః. ప్రసిద్ధైర్భాస్వద్భిర్బాహ్యం తమోఽపాస్యత ఏభిస్త్వాన్తరమపీతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే.

కర్తవ్యం వో న పశ్యామి స్యాచ్చేత్ కిం నోపపద్యతే,
మన్యే మత్పావనాయైవ ప్రస్థానం భవతామిహ. 61

టీ. కర్తవ్యం వః న పశ్యామి = చేయవలసినపనిని మీకు నే కానను, స్యాచ్చేత్=ఉన్నచో, కిం నోపపద్యతే = ఏది సంభవింపదు? మత్పావనాయైవ = నాపవిత్రతకొఱకె, ఇహ=ఇట్చటకు, భవతాం = మీయొక్క, ప్రస్థానం = ప్రయాణము, (అని) మన్యే=తలఁచుచున్నాను.

తా. మీకు నే జేయవలసిన పనిలేదు. ఉన్నచో సంభవింపక పోదు. నన్ను శుద్ధు నొనర్చుటకే యని మీరాక నూహించెదను.

వ్యా. కర్తవ్యమితి.—కర్తవ్యం కార్యం వో యుష్మాకం న పశ్యామి నిష్పన్నత్వాదితి భావః, అథ స్యాచ్చేద్విద్యేత యది కిం నోపపద్యతే కిం నామ

న సంభవతి - సర్వం సులభమేవేత్యర్థః. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచిన్తయేత్యాహ. మత్ప్రావసాయ మచ్ఛోధనార్థైవ భవతామిహ విషయే ప్రస్థానమ్ - ఇమం దేశముద్దిశ్యేదం ప్రయాణమిత్యర్థః. మన్యే తర్కయామి.

తథాఽపి తావత్ కస్మింశ్చిదాజ్ఞాం మే దాతుమర్హథ,
వినియోగప్రసాదా హి కింకరాః ప్రభవిష్ణుషు. 62

టీ. తథాపి=అట్లైనను (మీకు కోర్కె లేకున్నను), కస్మింశ్చిత్ = ఒకానొక (పనివిషయములో) పనిలో, ఆజ్ఞాం=ఆజ్ఞను, మే = నాకు, దాతుం = ఇచ్చుటకొఱకు, అర్హథ=తగుదురు. హి=ఎందువలన, కింకరాః = భృత్యులు, ప్రభవిష్ణుషు = ప్రభువుల విషయములో, వినియోగప్రసాదా హి=ఆజ్ఞాపనానుగ్రహము గలవారు.

తా. మీకు కోర్కెలు లేకున్నను మాకేదైన నాజ్ఞాపింపుఁడు. ప్రభువు లాజ్ఞాపనమనెడునది యనుగ్రహముగాఁగలవారు కదా ?

వ్యా. తథాపీతి.—తథాఽపి భవతాం నిస్పృహత్వేఽపి, కస్మింశ్చిత్ - కర్మణీతి శేషః. ఆజ్ఞామిదం కుర్విత్యాదేశం తావదిదానీం మే మహ్యం దాతుమర్హథ - మదనుగ్రహబుద్ధ్యేతి భావః. హి యస్మాత్ కింకరా భృత్యాః ప్రభవన్తీతి ప్రభవిష్ణవః- తేషు ప్రభవిష్ణుషు ప్రభుషు విషయే 'భువశ్చ' ఇతీష్ణుచ్ప్రత్యయః. విశేషేణ నియోగో వినియోగః ప్రేషణమేవ ప్రసాదోఽనుగ్రహో యేషాం తే తథోక్తాః - అన్యథా స్వస్వామిభావో నిష్ఫల ఇతి భావః.

ఏతే వయమమీ దారాః కన్యేయం కులజీవితమ్,
బ్రూత యేనాత్ర వః కార్యమనాస్థా బాహ్యవస్తుషు. 63

టీ. ఏతే వయం=ఇదిగో మేము (నేననుట), అమీ దారాః=ఇదిగో భార్య, కుల జీవితం = కులమునకు ప్రాణమైన, ఇయం కన్యా = ఈయాఁడుబిడ్డ, అత్ర=ఈ మాలో, యేన=ఎవరిచేత, వః=మీకు, కార్యం = కార్యము గలదో, బ్రూత = చెప్పుఁడు, బాహ్య వస్తుషు = బంగారు రత్నములు మున్నగు వెలుపలనుండు వస్తువులయందు, అనాస్థా=లెక్కలేదు.

తా. ఇదిగో నేను నాభార్య నావంశమునకు ప్రాణమువంటి కూఁతు, మీకిం దేమేమి కార్య మెవ్వరెవ్వరిచే నుండెనో దెల్పుఁడు. పైనున్న బంగారు మున్నగునవి రాసుల కొలఁది యున్నవి; అవి లెక్కయె లేదు.

వ్యా. ఏత ఇతి.—కిం బహునా ఏతే వయమమీ దారా ఇయం కులస్య-జీవితం ప్రాణభృతాం - పరమప్రేమాస్పదమిత్యర్థః. కన్యా అత్రైషాం మధ్యే యేన

జనేన వః కార్యం ప్రయోజనం బ్రూత-తమితి శేషః. యేన సోఽపి దీయత ఇతి భావః రత్నహిరణ్యాదికం తు న మే గణ్యమిత్యాహ-బాహ్యావస్తుషు కనకరత్నాదిష్వనాస్థా ఽనాదరః ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే-అదేయం న కిఞ్చిదస్తీతి భావః.

ఇత్యూచివాంస్తమేవార్థం గుహాముఖవిసర్పిణా,
ద్విరివ ప్రతిశబ్దేన వ్యాజహార హిమాలయః. 64

టీ. ఇతి ఊచివాన్=ఇట్లుపల్కిన, హిమాలయః = హిమవంతుఁడు, గుహాముఖవిసర్పిణా=గుహలయొక్క ముఖములయందు వ్యాపించిన, ప్రతిశబ్దేన = ప్రతిశబ్దముచే, తం ఏవ అర్థం = ఆ మొదటచెప్పినయర్థమునే, ద్విః = రెండుసారులు, వ్యాజహార ఇవ=పలికినవాఁడు వలె నుండెను.

తా. హిమవంతుని పల్కులు గుహలలో ప్రతిధ్వనులు చేసెను. అది చెప్పినమాటనే మరల చెప్పిన ట్లుండెను. ఎందుకట్లు చెప్పుటనఁగా చెప్పినమాటయందలి దార్ఢ్యతకొఱకు కనుట.

వ్యా. ఇతీతి.—ఇత్యూచివానుక్తవాన్ వచేః క్వసుప్రత్యయః. హిమాలయో హిమవాన్ గుహానాం ముఖేషు వివరేషు-విసర్పతీతి తథోక్తేన ప్రతిశబ్దేన తమేవ పూర్వోక్తమేవార్థం ద్విర్ద్వివారమ్ 'ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్' ఇతి సుచ్ ప్రత్యయః. వ్యాజహార బభాషే ఇవ.

అథాఙ్గిరసమగ్రణ్యముదాహరణవస్తుషు,
ఋషయో నోదయామాసుః ప్రత్యువాచ స భూధరమ్. 65

టీ. అథ=పిమ్మట, ఋషయః=ఋషులు, ఉదాహరణవస్తుషు = కథాప్రసంగములనెడి వస్తువులయందు, అగ్రణ్యం = నేర్పరియగు, ఆంగిరసం = ఆంగిరసుని, నోదయామాసుః=ప్రేరేపించిరి, సః=ఆయన, భూధరం = హిమవంతునిఁగూర్చి, ప్రత్యువాచ = ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను.

తా. కథాప్రసంగములలో నేర్పరి యగు నాంగిరసుని ప్రేరేపింపఁగా నాయన హిమవంతునితో చెప్పఁబోవురీతిగాఁ బల్కెను.

వ్యా. అథేతి.—అథానన్తరమృషయ ఉదాహరణాని కథాప్రసఙ్గాస్త ఏవ వస్తూన్యర్థాస్తేష్వగ్రం నయతీత్యగ్రణీస్త మగ్రణ్యం ప్రగల్భమ్ 'సత్సూద్విష-' ఇత్యాదినా క్విప్ అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేరితి వక్తవ్యమ్ ఇతి ణత్వమ్-అఙ్గిరసం నామర్షిం నోదయామాసుః ప్రతివక్తుం ప్రేరయామాసుః సోఽఙ్గిరా భూధరం హిమవన్తం ప్రత్యువాచ.

ఉపపన్నమిదం సర్వమతఃపరమపి త్వయి,
మనసః శిఖరాణాం చ సదృశీ తే సమున్నతిః 66

టీ. ఇదం=ఈచెప్పినది, సర్వం=అంతయు, అతః పరమపి = ఇంతకన్న నధికము కూడ, త్వయి ఉపపన్నం = నీయందు తగినదే, తే మనసః = నీ మనస్సునకును, శిఖరాణాంచ=శిఖరములకును, సమున్నతిః=పొడవు, సదృశీ=తగినది.

తా. నీవు కోరిన ఉచ్ఛేదనమునకు సందియమేమి? ఇంతకంటె గొప్పవైన నీయఁగలవు. నీశిఖరములవలె నీమనస్సు నుదారము గలదియౌ.

వ్యా. ఉపపన్నమితి.—ఇదమ్ 'ఏతే వయమమీ దారాః' ఇత్యాద్యుక్తం సర్వమతః పరమతోఽధికమపి త్వయ్యుపపన్నం యుజ్యతే తథా హి తే మనసః శిఖరాణాం చ సమున్నతిః సదృశీ-శిఖరాణీవ మనో మహోన్నతమిత్యర్థః. కిం నామ దుష్కరమున్నతచిత్తానామితి భావః. ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్మనఃశిఖరయోరౌపమ్యస్య గమ్యత్వాద్దీపకాలంకారః.

స్థానే త్వాం స్థావరాత్మానం విష్ణుమాహుస్తథా హి తే,
చరాచరాణాం భూతానాం కుక్షిరాధారతాం గతః. 67

టీ. త్వాం = నిన్ను, స్థావరాత్మానం = కదలని స్వరూపముగల, విష్ణుం = హరి యని, ఆహుః=చెప్పుచున్నారు, స్థానే=యుక్తమే, తథాహి=దానినే చెప్పుచున్నాఁడు, తే కుక్షిః = నీకడుపు, చరాచరాణాం భూతానాం = జంగమస్థావరాత్మకములగు జీవులకు (పంచమహాభూతముల కనుట), ఆధారతాం = ఉనికియగుటను, గతః = పొందెను.

తా. నిన్ను స్థావరస్వరూపుఁడగు విష్ణువును గాఁ బెద్దలు చెప్పుచున్నారు. నీకుక్షిప్రదేశము జంగమస్థావరాత్మకములగు భూతముల కునికిపట్టు.

వ్యా. స్థానఇతి.—త్వాం స్థావరాత్మానం స్థావరరూపిణం విష్ణుమాహుః. 'స్థావరాణాం హిమాలయః' ఇతి గీతావచనాత్. స్థానే యుక్తం యుక్తార్థేఽవ్యయం తత్. వి. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్యమరః. తథాహి - తే తవ కుక్షిః చరాణాం జఙ్గమస్థావరరూపాణాం భూతానాం పృథివ్యాదీనామాధారతాం తవేవ విష్ణోః కుక్షిరేవంభూత ఇతి భావః.

గామధాస్యత్ కథం నాగో మృణాలమృదుభిః ఫణైః,
ఆ రసాతలమూలాత్ త్వమవాలమ్బిష్యథా న చేత్.

టీ. ఆరసాతలమూలాత్ = రసాతలపర్యంతము, త్వం = నీవు, న అవాలంబిష్యథా చేత్=ధరించవేని, నాగః=శేషుఁడు, మృణాలమృదుభిః ఫణైః = తామరతూండ్లవలె మృదువులగు పడగలచే, గాం=భూమిని, కథం=ఎట్లు ? అధాస్యత్ = ధరించును.

తా. నీవు పాతాళపర్యంతము మోవనియెడల తామరతూండ్లఁబోలు పడగలతో శేషుఁడీభూమిని మోవఁగలఁడా ? (నీవే భూభారవాహకత్వ ముఖ్యుఁడవనుట).

వ్యా. గామితి.—నాగః శేషాహిర్మృణాలమృదుభిర్బిసకోమలైః ఫణైర్గాం భువం కథం అధాస్య ద్ధారయేత్ త్వమారసాతలమూలాత్ పాతాలపర్యన్తమ్ వికల్పాద సమాసః. నావాలమ్బిష్యథాశ్చేత్ పాదైర్నావలమ్బేథా యది; త్వదవలమ్బనాదేవ భుజగరాజోఽపి భువం బిభర్తీత్యర్థః. అత్ర క్రియాతిపత్త్యభావాత్ లృఙ్ ప్రయోగశ్చిన్త్యః.

అచ్ఛిన్నామలసంతానాః సముద్రోర్మ్యనివారితాః,
పునన్తి లోకాన్ పుణ్యత్వాత్ కీర్తయస్సరితశ్చ తే. 69

టీ. అచ్ఛిన్నామలసంతానాః=తెంపులేని శుద్ధములగు ప్రబంధములును ప్రవాహములు గల సముద్రోర్మ్యనివారితాః = సముద్రతరంగములచే వారింపశక్యముగాని, తే కీర్తయః సరితశ్చ=నీయొక్క కీర్తులును నదులును, పుణ్యత్వాత్=తాము పవిత్రములైన వగుటవలన లోకాన్ పునంతి=లోకములను పవిత్రముఁ జేయుచున్నవి.

తా. తెంపులేనివియు సముద్రపు టావలిగట్టువఱకు వ్యాపించిన నీకీర్తులును ఎప్పుడు నెండనివియు సముద్రతరంగములచేఁ దిరస్కరింపఁబడని నీనదులును తాము పవిత్రములగుటచే లోకులనుఁ బవిత్రులుగఁ జేయుచున్నయవి.

వ్యా. అచ్ఛిన్నేతి.—అచ్ఛిన్నా అవిచ్ఛిన్నా - అమలాశ్చ - సంతానాః ప్రబన్ధాః ప్రవాహాశ్చ - యాసాం తాస్తథోక్తాః సముద్రోర్మిభిరనివారితాః - పారగమనాదన్తః ప్రవేశాచ్చేతి భావః. తే తవ కీర్తయః సరితశ్చ గఙ్గాదయః పుణ్యత్వాత్ పవిత్రత్వాల్లోకాన్ పునన్తి పావయన్తి - లోకపావనాః ఖలు పుణ్యశ్లోకా ఇతి భావః కేవలప్రకృతవిషయస్తుల్యయోగితాలంకారః.

యథైవ శ్లాఘ్యతే గఙ్గా పాదేన పరమేష్ఠినః,
ప్రభవేణ ద్వితీయేన తథైవోచ్ఛ్రిరసా త్వయా. 70

టీ. గంగా=గంగ, ప్రభవేణ=కారణమగు, పరమేష్ఠినః పాదేన=విష్ణువుయొక్క పాదముచే, యత్రైవ శ్లాఘ్యతే=ఎట్లు కొనియాడఁబడుచున్నదో, తత్రైవ=అట్లు, ద్వితీయేన ప్రభవేణ=రెండవకారణంబగు, ఉచ్ఛిరసా = ఉన్నతమైన శిరస్సుగల, త్వయా = నీచే, శ్లాఘ్యతే=కొనియాడఁబడుచున్నది.

తా. గంగానది విష్ణుపాదోద్భవయై యాంది నెంతటిపొగడ్తనందెనో రెండవసారి నీశిరంబునం బ్రభవించి యట్లే పొగడ్తనొందెను.

వ్యా. యథేతి.—గఙ్గా భాగీరథీ. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవస్తేన కారణేన పరమే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠినో విష్ణోః పరమే కిత్ప్రత్యయః 'తత్పురుషే కృతిబహులమ్' ఇత్యలుక్ 'పరమే బర్హిర్దివ్యగ్నిభ్యః స్థః' ఇతి షత్వం పాదేన చరణేన యత్రైవ శ్లాఘ్యతే ప్రశస్యతే తత్రైవ ద్వితీయేన ప్రభవేణోచ్ఛిరసా త్వయా శ్లాఘ్యతే హరిచరణవత్తీర్థస్యాపి తీర్థభూతస్త్వమితి భావః.

తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకో మహిమా హరేః,
త్రివిక్రమోద్యతస్యాసీత్ స తు స్వాభావికస్తవ. 71

టీ. తిర్యక్ ఊర్ధ్వం అధస్తాచ్చ = అడ్డముగా మీఁదికి క్రిందికి, వ్యాపకః = వ్యాపించిన, మహిమా=సామర్థ్యము, హరేః=హరికి, త్రివిక్రమోద్యతస్య = మూఁడు పాదముల నుంచు నుద్యుక్తుఁ డగువానికి, ఆసీత్=అయెను, తవ తు=నీకన్ననో, సః=ఆ వ్యాపనము, స్వాభావికః=స్వతస్సిద్ధము (అగుచున్నది.)

తా. ఎప్పుడో హరి త్రివిక్రమావతారము ధరించినప్పు డంతట వ్యాపకత్వము తెచ్చుకొనఁబడినది, నీకన్ననో స్వాభావికమైనది

వ్యా. తిర్యగితి.—తిర్యగూర్ధ్వమధస్తాచ్చ వ్యాపకః సర్వవ్యాపీత్యర్థః. మహిమా మహత్త్వం హరేర్విష్ణోస్త్రిషు విక్రమేషూద్యతస్య సత ఆసీత్ త్రివిక్రమోద్యతస్యాస్తి. కదాచిదేవ న తు సర్వదేత్యర్థః. తవ తు వ్యాపకో మహిమా స్వాభావికః నిత్యసిద్ధ ఇత్యర్థః.

యజ్ఞభాగభుజాం మధ్యే పదమాతస్థుషా త్వయా,
ఉచ్చైర్హిరణ్మయం శృఙ్గం సుమేరోర్వితథీకృతమ్. 72

టీ యజ్ఞభాగభుజాం మధ్యే = యజ్ఞభాగముల భుజించువారినడుమ, పదం = స్థానమును, ఆతస్థుషా=ఉంచిన, త్వయా = నీచే, సుమేరోః = మేరుపర్వతముయొక్క, ఉచ్చైః=ఉన్నతమును, హిరణ్మయం శృంగం = బంగారుశిఖరమును, (ప్రాధాన్యమును), వితథీకృతం=వ్యర్థముగాఁ జేయఁబడెను.

తా. యజ్ఞభాగస్థులగు నింద్రాదులతోఁబాటు సాపాటు నీకెప్పుడు లభ్యమయినదో అప్పుడే మేరువుయొక్క బంగారుశిఖరముల గౌరవము పరిగణింపఁ బడదాయెను.

వ్యా. యజ్ఞేతి.—యజ్ఞభాగభుజామిన్ద్రాదీనాం మధ్యే పదమాత్తస్థుషా నిహితవతా త్వయోచ్చైరున్నతం హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం 'దాణ్డినాయన హాస్తినాయన' ఇత్యాదినిపాతనాత్ సాధు సుమేరోః శృఙ్గం శిఖరం ప్రాధాన్యం చ ధ్వన్యతే ని. 'శృఙ్గం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' ఇత్యమరః. వితథీకృతం వ్యర్థీకృతం తస్య యజ్ఞభాగాభావాదితి భావః. అస్య తు తత్సద్భావే ప్రమాణం 'హిమవతో హాస్తీ' ఇతి శ్రుతిః.

కాఠిన్యం స్థావరే కాయే భవతా సర్వమర్పితమ్,
ఇదం తు తే భక్తినమ్రం సతామారాధనం వపుః. 73

టీ. భవతా=నీచే, కాఠిన్యం సర్వం=కఠినత్వ మంతయుం, స్థావరే కాయే=స్థావరశరీరమందు (శిలామయమగు దానియందనుట), అర్పితం=ఉంపఁబడెను, సతాం=సత్పురుషులకు, ఆరాధనం = పూజాసాధనమగు, తే ఇదం వపుః = నీయొక్క యీశరీరము (జంగమస్వరూపమనుట), భక్తినమ్రం=భక్తిచే వంగినది (కాఠిన్యము లేదు.)

తా. నీచేత కఠినత్వమంతయు శిలయందుంపఁబడి సదారాధనకై నమ్రత్వ మీశరీరముచే ధరింపఁబడెను. (పూజ్యులయందు సాధువనుట.)

వ్యా. కాఠిన్యమితి.—భవతా సర్వం కాఠిన్యమ్ అనమ్రత్వమిత్యర్థః. స్థావరే స్థిరే కాయే శిలామయ ఇత్యర్థః అర్పితం న్యస్తం సతామర్హ్యాతామారాధనం పూజాసాధనం తే ఇదం వపుస్తు జఙ్గమమిత్యర్థః. భక్తినమ్రం కాఠిన్యలేశోఽప్యత్ర నాస్త్యన్యథా నమ్రత్వాసంభవాదిత్యర్థః. తథా చాసాధారణ్యం ధ్వన్యతే.

తదాగమనకార్యం నః శృణు కార్యం తవైవ తత్,
శ్రేయసాముపదేశాత్తు వయమత్రాంశభాగినః. 74

టీ. తత్=ఆకారణమువలన, నః=మాయొక్క, ఆగమనకార్యం = రాక ప్రయోజనమును, శృణు=వినుము, తత్ = ఆకార్యము, తవైవ=నీదే, వయం తు=మేమన్ననో, శ్రేయసాం ఉపదేశాత్ = కళ్యాణములయొక్క బోధవలన, అత్ర = ఈవిషయమున, అంశభాగినః=ఒకయంశమునుఁ బొందువారము.

తా. కావున మారాకకు కారణమును వినుము. ఆకార్యము నీదే. మేమును అందులో నంశమును పొందువారము.

వ్యా. తత్తస్మాన్నోఽస్మాకమాగమనస్య కార్యం ప్రయోజనం శృణు తత్ కార్యం చ తవైవ న త్వస్మాకమిత్యవధారణార్థ ఏవకారః, వయం తు శ్రేయసాముపదేశాదత్ర కార్యేఽంశభాగినః త్వమేవాత్ర ఫలభాగ్వయముపదేష్టార ఇతి భావః.

అణిమాదిగుణోపేతమస్పృష్టపురుషాన్తరమ్,
శబ్దమీశ్వర ఇత్యుచ్చైః సార్ధచన్ద్రం బిభర్తి యః. 75

అవ. కార్యమునే చెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యః = ఎవ్వఁడు, అణిమాదిగుణోపేతం = అణిమాదిగుణములతోఁ గూడినదియు, అస్పృష్టపురుషాన్తరం=ఇతరపురుషులఁ దాఁకనట్టియు, ఉచ్చైః ఈశ్వర ఇతి శబ్దం = గొప్పదియగు నీశ్వరుఁడను శబ్దమును, సార్ధచంద్రం = అర్ధచంద్రయుక్తమును (అర్ధచంద్రు ననుట), బిభర్తి=ధరించుచున్నదో.

తా. అణిమాదిగుణములతోఁ గూడుకొన్నవాఁడై యితరులఁ బొందశక్యముగాని నిరుపపదమగు నీశ్వరశబ్దమును బాలచంద్రుని యెవ్వఁడు ధరించునో, (ముందుశ్లోకముఁతో నన్వయము.)

అవ. కార్యమేవాహ.—

వ్యా. అణిమేతి.—యః శంభురణిమాదిగుణోపేతమణిమాదిభిరష్టభిర్గుణైర్వాచ్యభూతైరుపేతమ్ అష్టైశ్వర్యవాచకమిత్యర్థః. అత ఏవాస్పృష్టం పురుషాన్తరం యేన తం తథోక్తం పురుషాన్తరస్యానభిధాయకమ్ తస్యైవైవంగుణత్వాదిత్యర్థః. ఉచ్చైః పరమమీశ్వర ఇతి శబ్దం నిరుపపదేశ్వరశబ్దమిత్యర్థః. సార్ధచన్ద్రమర్ధచన్ద్రయుక్తమ్ అర్ధచన్ద్రం చేత్యర్థః బిభర్తి.

కలితాన్యోన్యసామర్థ్యైః పృథివ్యాదిభిరాత్మభిః,
యేనేదం ధ్రియతే విశ్వం ధుర్యైర్యానమివాధ్వని. 76

టీ. యేన=ఎవనిచే, కలితాన్యోన్యసామర్థ్యైః= ఒప్పుచున్న పరస్పరసామర్థ్యములు గల, పృథివ్యాదిభిః ఆత్మభిః=భూమిమొదలగునష్టమూర్తులచే, ఇదం విశ్వం=ఈబాహ్యప్రపంచము, ధుర్యైః = గుఱ్ఱములచే, అధ్వని = మార్గమందు, యానమివ=బండివలె, ధ్రియతే=వహింపఁబడుచున్నదో.

తా. ఎవఁడు గుఱ్ఱము బండినింబోలె పృథివ్యాద్యష్టమూర్తులతో ప్రపంచముం దాల్చుచున్నాఁడో.

వ్యా. కలితేతి.—యేన శంభునా కలితం ధృతిసంగ్రహాది స్వస్వగుణసంపాదిత మన్యోన్యసామర్థ్యం పరస్పరసహకారరూపం యైస్తథోక్తైః స్వస్వరూపసామర్థ్యమన్యోన్యాధేయ మేవేతి భావః. పృథివ్యాదిభిరాత్మభిః అష్టాభిర్మూర్తిభిరిత్యర్థః, ఇదం వ్యక్తం విశ్వం ధురం వహన్తీతి ధుర్యాః తైః ధుర్యైరశ్వైః ధురోయద్ఢకౌ ఇతి యత్ప్రత్యయః, అధ్వని యానం గథ ఇవ ధ్రియతే.

యోగినో యం విచిన్వన్తి క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినమ్,
అనావృత్తిభయం యస్య పదమాహుర్మనీషిణః· 77

టీ. యోగినః=అధ్యాత్మజ్ఞానవేత్తలు, క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినం=శరీరములోనున్నట్టి, యం=ఎవనిని, విచిన్వంతి=వెదకుదురో, మనీషిణః=విద్వాంసులు, యస్య=ఎవనియొక్క, పదం=స్థానమును, అనావృత్తిభయం = మరల సంసారమువలని భయములేని దానినిగా, ఆహుః=చెప్పెదరో.

తా. తత్వవేత్తలు దేహములయం దెవ్వని వెదకుదురో విద్వాంసు లెవ్వనిస్థానము జన్మరహితమైనదానినిగాఁ జెప్పెదరో.

వ్యా. యోగిన ఇతి.—యోగినోఽధ్యాత్మవేదినః, క్షేత్రాభ్యన్తరవర్తినం శరీరాన్తశ్చరం సర్వభూతాన్తర్యామిణం పరమాత్మస్వరూపిణమిత్యర్థః. ని. 'క్షేత్రం పత్నీశరీరయోః' ఇత్యమరః. యం శంభుం విచిన్వన్తి మృగయన్తే మనీషిణో విద్వాంసో యస్య శంభోః పదం స్థానమవిద్యమానీమావృత్తేః పునః సంసారాపత్తేర్భయం యత్ర తత్తథాభూతమాహుః.

స తే దుహితరం సాక్షాత్ సాక్షీ విశ్వస్య కర్మణాం,
వృణుతే వరదః శమ్భురస్మత్సంక్రామితైః పదైః. 78

టీ. విశ్వస్య=ప్రపంచముయొక్క, కర్మణాం=పనులకు, సాక్షీ=చూచువాఁడును, వరదః=వరముల నిచ్చువాఁడును (అగు) సః=ఆశివుఁడు, అస్మత్సంక్రామితైః=మాయందు వ్యాపించిన, పదైః=వాక్యములచే, తే దుహితరం = నీకొమారితను, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగా, వృణుతే=యాచించుచున్నాఁడు.

తా. ప్రపంచవ్యాపారముఁ జూచువాఁడును వరముల నిచ్చువాఁడు నగు నాశివుఁడు మాముఖముల సంక్రమించినమాటలతో తానే నీకొమారితను (తనకిమ్మని) యాచించుచున్నాఁడు.

వ్యా. స ఇతి.—విశ్వస్య జగతః కర్మణాం సాక్షీ ద్రష్టా 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతీని ప్రత్యయః. వరానిష్టాన్దదాతీతి వరదః 'ఆతో౽నుపసర్గే కః' ఇతి కప్రత్యయః. స పూర్వోక్తః శంభురస్మత్సంక్రామితైః పద్మైరస్మాసు నివేశితైర్వాక్యైస్తే దుహితరం సాక్షాత్ వృణుతే అస్మన్ముఖేన స్వయమేవ యాచత ఇత్యర్థః.

తమర్థమివ భారత్యా సుతయా యోక్తుమర్హసి,
అశోచ్యా హి పితుః కన్యా సద్భర్తృప్రతిపాదితా. 79

టీ. తం=ఆయనను, భారత్యా అర్థమివ = వాక్కుతోడ నర్థమునువలె, సుతయా=కొమారితతో, యోక్తుం = కూర్చుటకు, అర్హసి=తగుదువు. హి=ఎందుకనఁగా? సద్భర్తృప్రతిపాదితా = మంచి పెనిమిటి కీయఁబడిన, కన్యా = కూఁతురు, పితుః = తండ్రికి, అశోచ్యా=శోకమునీయదు.

తా. వాగర్థములవలె నీకూఁతు నాయనతోఁ గూర్పుము, మంచి వరుని కిచ్చిన కన్యవిషయములో తర్వాత విచారముండదు.

వ్యా. తమితి.—శంభుం భారత్యా వాచా౽ర్థమభిధేయమివ సుతయా దుహిత్రా యోక్తుం సంఘటయితుమర్హసి. అత్ర వాగర్థయోరుపమానత్వసామర్థ్యాచ్ఛివయోర్నిత్యయోగో వివక్షిత ఇత్యుక్తం 'వాగర్థావివ సంపృక్తౌ' ఇత్యత్రాపి. తథాహి - సద్భర్త్రే ప్రతిపాదితా దత్తా కన్యా పితురశోచ్యా.

యావన్త్యేతాని భూతాని స్థావరాణి చరాణి చ,
మాతరం కల్పయన్త్వేనామీశో హి జగతః పితా. 80

అవ. మఱియొకగుణము జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. స్థావరాణి చరాణి చ=కదలనివియు కదలువవియునగు, ఏతాని భూతాని= ఈభూతములు, యావన్తి = అన్నియు, ఏనాం = ఈ నీకొమరితను, మాతరం కల్పయంతు=తల్లినిఁ జేసికొనుఁగాక, హి=ఎందువలన, ఈశః=శివుఁడు, జగతః = జగత్తునకు, పితా=తండ్రి.

తా. శివుఁడు జంగమస్థావరాత్మకప్రపంచమునకుఁ దండ్రి గావున నీకొమారిత తల్లి యనిపించుకొనుభాగ్యముఁ బొందఁగలదు.

అవ. గుణాన్తరమప్యాహ.—

వ్యా. యావన్తీతి.—స్థావరాణి చరాణి చ యావన్త్యేతాని భూతాని సన్తీతి శేషః. సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. ఏనాం తే దుహితరం మాతరం కల్పయన్తు. హి యస్మాదీశో జగతః పితా పితృదారేషు మాతృభావో న్యాయ్య ఇతి భావః.

ప్రణమ్య శితికణ్ఠాయ విబుధా స్తదనంతరమ్,
చరణౌ రఞ్జయ న్త్వస్యాశ్చూడామణిమరీచిభిః. 81

టీ. విబుధాః=దేవతలు, శితికంఠాయ = ఈశ్వరునికొఱకు, ప్రణమ్య=మ్రొక్కి, తదనన్తరం = అపిమ్మట, అస్యాః=ఈమెయొక్క, చరణౌ = పాదములను, చూడామణి మరీచిభిః=శిఖారత్నములకాంతులచే, రంజయంతు=రంజింపఁజేయుదురు గాక.

తా. దేవత లీశ్వరునికి నమస్కరించి వెంటనే కళత్రమగుటచే నీమెపాదములకును మ్రొక్కి వన్నె పెట్టుదు రనుట.

వ్యా. ప్రణమ్యేతి.—విబుధా దేవాః శితికణ్ఠాయ శివాయ ప్రణమ్య తదనన్తరం నీలకణ్ఠప్రణామానన్తరమస్యాశ్చరణౌ చూడామణిమరీచిభి రఞ్జయన్తు ఈశ్వరపరిగ్రహాదఖిలదేవతావన్ద్యా భవత్విత్యర్థః.

ఉమా వధూర్భవా న్దాతా యాచితార ఇమే వయమ్,
వరశ్శ భురలం హ్యేష త్వత్కులోద్భూతయే విధిః. 82

టీ. ఉమా వధూః=పార్వతి పెండ్లికూఁతురు, భవాన్ దాతా=నీ విచ్చువాఁడవు, ఇమే వయం = ఈమేము, యాచితారః=వేఁడువారము, వరః శంభుః=పెండ్లికొడు కీశ్వరుఁడు, ఏషః విధిః = ఈ సామగ్రి, త్వత్కులోద్భూతయే = నీ కులాతిశయమునకు, అలం హి=చాలుఁగదా.

తా. పెండ్లికూఁతురు పార్వతి. పెండ్లికొడు కీశ్వరుఁడు. అడుగువారము సప్తర్షులము. ఇచ్చువాఁడవు హిమవంతుఁడవు. చాలు నీకులాతిశయమునకు ఈసామగ్రి

వ్యా. ఉమేతి. ఉమా వధూః భవాన్ దాతా ఇమే వయం యాచితారః ప్రార్థకాః. శంభుర్వరో వోఢా ఏష విధిరేషా సామగ్రీ త్వత్కులస్యోద్భూతయ ఉచ్ఛ్రితాయాలం పర్యాప్తం హి 'నమః స్వస్తి స్వాహా స్వధా'—ఇత్యాదినా చతుర్థీ.

అస్తోతుస్స్తూయమానస్య వన్ద్యస్యానన్యవన్దినః,
సుతాసంబన్ధవిధినా భవ విశ్వగురోర్గురుః. 83

టీ. అస్తోతుః=స్తుతింపనివాఁడై, స్తూయమానస్య=స్తుతింపఁబడుచున్నవాఁడును, వన్ద్యస్య=మ్రొక్కఁబడువాఁడై, అనన్యవన్దినః = ఒరులకు మ్రొక్కనివాఁడును, విశ్వగురోః=జగముల తండ్రియగు నాశివునికి, సుతాసంబంధవిధినా = పుత్రికాసంబంధాచరణచే, గురుః=గురువై, భవ=అగుము.

తా. ఒకరిని పొగడకనె పొగడ్తను, నమస్కరించకనె మ్రొక్కును, పొంది జగములకు తండ్రియగు శివునికి. కూఁతు నిచ్చుకార్యముచే గౌరవము నొందువాఁడ వగుదు.

వ్యా. అస్తోతురితి.—స్వయమన్యస్తోతా న భవతీత్యస్తోతుః కిం తు స్తూయమానస్య సర్వస్తుత్యస్య వన్ద్యస్య జగద్వన్ద్యస్య స్వయమన్యం న వన్దత ఇత్యనన్యవన్దినో విశ్వగురోర్దేవస్య సుతాసంబన్ధవిధినా యౌన సంబన్ధాచరణేన గురుర్భవ యో నాన్యం స్తౌతి న వన్దతే తస్యాపి త్వం స్తుత్యో వన్ద్యశ్చేత్యహో తవ భాగ్యవత్తేత్యర్థః.

ఏవంవాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితురధోముఖీ,
లీలాకమలపత్త్రాణి గణయామాస పార్వతీ. 84

టీ. దేవర్షౌ ఏవంవాదిని=దేవఋషి యిట్లు పలుకఁగా, పార్వతీ=గౌరీదేవి, పితుః పార్శ్వే=తండ్రియొక్క పార్శ్వభాగమునందు, అధోముఖీ=తలవంచుకొన్నదై, లీలాకమల పత్త్రాణి=విలాసపద్మపురేకులను, గణయామాస=లెక్కపెట్టెను.

తా. అంగిరసుం డిట్లు చెప్పునప్పుడును తండ్రిపార్శ్వమునఁ గూర్చుండి తలవాంచి విలాసపద్మపురేకుల లెక్కించెను. (సంతోషమాచ్ఛాదనము జేసె ననుట.)

వ్యా. ఏవమితి.—దేవర్షావఙ్గిరస్యేవంవాదిని సతి పార్వతీ పితుః పార్శ్వేఽధోముఖీ సతీ లజ్జయేతి శేషః. లీలాకమలపత్త్రాణి గణయామాస సంచఖ్యౌ లజ్జావశాత్ కమలదలగణనావ్యాజేన హర్షం జుగోపేత్యర్థః. అనేనావహిత్థాఖ్యః సంచారీ భావ ఉక్తః. తదుక్తమ్. 'అవహిత్థా తు లజ్జాదేర్హర్షాద్యాకారగోపనమ్' ఇతి.

శైలస్సంపూర్ణకామోఽపి మేనాముఖముదైక్షత,
ప్రాయేణ గృహిణీనేత్రాః కన్యార్థేషు కుటుమ్బినః 85

టీ. శైలః=హిమవంతుఁడు, సంపూర్ణ మోఽకాపి=సిద్ధేచ్ఛకలవాఁ డైనను, మేనాముఖం ఉదైక్షత=భార్యయగు మేనకయొక్క ముఖమును జూచెను, ప్రాయేణ = తఱుచుగా, కుటుమ్బినః = గృహస్థులు, కన్యార్థేషు=కూఁతుండ్ర కార్యములవిషయములలో, గృహిణీనేత్రాః=భార్యకన్నుగలవారు.

తా. హిమవంతునికి పూర్ణముగా శివుని కుమారీదేవి నిచ్చుట కిష్టమున్నను మేనక మోమును జూచెను. ఏలన, తఱుచుగా గృహస్థులు కన్యకలకార్యముల నిల్లాండ్రవలనఁ దెలిసికొందురు.

వ్యా. శైలఇతి.—శైలో హిమవాన్ సంపూర్ణకామోఽపి దాతుం కృతనిశ్చయోఽపీత్యర్థః. మేనాముఖముదైక్షత ఉచితోత్తరజిజ్ఞాసయేతి. భావః. తథాహి— ప్రాయేణ కుటుమ్బినో గృహస్థాః కన్యార్థేషు కన్యాప్రయోజనేషు గృహిణ్యేవనేత్రం కార్యజ్ఞానకారణం యేషాం తే తథోక్తాః. కళత్రప్రధానప్రవృత్తయ ఇత్యర్థః.

మేనే మేనాఽపి తత్ సర్వం పత్యుః కార్యమభీప్సితమ్,
భవ న్త్యవ్యభిచారిణ్యో భర్తురిష్టే పతివ్రతాః. 86

టీ. మేనా అపి = మేనకాదేవియు, పత్యుః అభీప్సితం తత్ సర్వం కార్యం = పెనిమిటి కిష్టమగు నాకార్యమునంతయు, మేనే=ఇష్టపడెను, పతివ్రతాః=పతివ్రతలగు స్త్రీలు, భర్తుః=పెనిమిటియొక్క, ఇష్టే=ఇష్టమందు, అవ్యభిచారిణ్యః = తప్పనివారై, భవన్తి=అగుచున్నారు.

తా. మేనకాదేవియు పెనిమిటి కిష్టమగు నక్కార్యంబున కిష్టపడెను. పతివ్రతలగుస్త్రీలు పెనిమిటి కిష్టమగుదాని కడ్డుగా నుండరుకదా?

వ్యా. మేన ఇతి.—మేనాఽపి పత్యుర్హిమాలయస్య తత్సర్వమభీప్సితం కార్యం మేనేఽఙ్గీచకార. తథా హి పతిరేవ వ్రతం యాసాం తా భర్తురిష్టేఽభీప్సితే న విద్యతే వ్యభిచారో యాసాం తా అవ్యభిచారిణ్యో భవన్తి భర్తృచిత్తాభిప్రాయజ్ఞా భవన్తీతి భావః.

ఇదమత్రోత్తరం న్యాయ్యమితి బుద్ధ్యా విమృశ్య సః,
ఆదదే వచసామన్తే మఙ్గలాలంకృతాం సుతామ్. 87

టీ. సః=ఆహిమవంతుఁడు, వచసాం అన్తే=మాటలయొక్క తుదయందు, అత్ర=ఈవిషయమున, ఇదం ఉత్తరం న్యాయ్యం=ఈ ప్రత్యుత్తరము న్యాయమయినది, ఇతి బుద్ధ్యా విమృశ్య=ఇట్లు బుద్ధిచే యోజించి, మంగళాలంకృతాం=శుభముగా నలంకరింపఁబడిన, సుతాం=కొమారితను, ఆదదే=స్వీకరించెను.

తా. ఆయాంగిరసునిమాటలచివర నిదియె జవాబుగా నెంచి శుభముగా నలంకరించికొనిన కొమారితను చేతులతో పట్టుకొనెను.

వ్యా. ఇదమితి.—స హిమవాన్ వచసామన్తే మునివాక్యావసానేఽత్ర మునివాక్య ఇదముత్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం దానమేవ న్యాయ్యం న్యాయాదనపేతముత్తరమితి బుద్ధ్యా చిత్తేన విమృశ్య విచిన్త్య మఙ్గలం యథా తథాఽలంకృతాం మఙ్గలాలంకృతాం సుతామాదదే హస్తాభ్యాం జగ్రహ.

ఏహి విశ్వాత్మనే వత్సే భిక్షాఽసి పరికల్పితా,
అర్థినో మునయః ప్రాప్తం గృహమేధిఫలం మయా. 88

టీ. వత్సే=బాలా! ఏహి = రమ్ము, త్వం = నీవు, విశ్వాత్మనే =ప్రపంచరూ

పుఁడగు శివునికి, భిక్షా పరికల్పితా అపి = భిక్షగా నిశ్చయింపఁబడినదాన వైతివి, అర్థినః=యాచించువారు, మునయః = మునులు, మయా = నాచే, గృహమేధిఫలం= గృహస్థుని ప్రయోజనము, ప్రాప్తం=పొందఁబడెను.

తా. బిడ్డా రమ్ము. ని న్నీశ్వరుని కీయఁదలఁచితిని. మును లడుగ వచ్చిరి. నాకు గృహస్థధర్మము లభ్యమైనది.

వ్యా. ఏహీతి.—హే వత్సే పుత్రి ఏహ్యాగచ్ఛ త్వం విశ్వాత్మనే శివాయ భిక్షా పరికల్పితాఽసి నిశ్చితాఽసి. వి. 'రత్నాదిస్తన్యపర్యన్తం సర్వ భిక్షా తపస్వినః' ఇతి వచనాదితి భావః. అర్థినో యాచితారో మునయః. మయా గృహమేధినో గృహస్థస్య ఫలం ప్రాప్తమ్ ఇహ పరత్ర చ తారకత్వాత్ పాత్రే కన్యాదానం గార్హస్థ్యస్య ఫలమిత్యర్థః.

ఏతావదుక్త్వా తనయామృషీనాహ మహీధరః,
ఇయం నమతి వః సర్వాన్ త్రిలోచనవధూరితి. 89

టీ. మహీధరః=హిమవంతుఁడు, తనయాం=కూఁతునుగూర్చి, ఏతావత్ ఉక్త్వా= ఇంతమాత్రముఁ జెప్పి, ఇయం త్రిలోచనవధూః=ఈత్రినేత్రుని భార్య, వః సర్వాన్= మిమ్ము నందఱిఁగూర్చి, నమతి=నమస్కరించుచున్నది. ఇతి = అని, ఋషీన్ ఆహ= ఋషులనుగూర్చి పలుకుచున్నాఁడు.

తా. ఇట్లు కూఁతుంగూర్చి పల్కి మునులఁగూర్చి 'యిదే శివ పత్ని. మీ కందఱికి నమస్కరించుచున్న'దని పలికెను.

వ్యా. ఏతావదితి.—మహీధరో హిమవాంస్తనయా మేతావత్ పూర్వోక్త ముక్త్వా ఋషీనాహ-కిమితి. ఇయం త్రిలోచనవధూస్త్ర్యమ్బకపత్నీ వః సర్వాన్నమతీతి త్రిలోచనవధూరితి సిద్ధవదభిధానేనావిప్రతిపన్నం దానమితి సూచయతి.

ఈప్సితార్థక్రియోదారం తేఽభినన్ద్య గిరేర్వచః,
ఆశీర్భిరేధయామాసుః పురఃపాకాభిరమ్బికామ్. 90

టీ. తే=ఆమునులు, ఈప్సితార్థక్రియోదారం = ఇష్టార్థాచరణమున గొప్పది యగు, గిరేః వచః అభినంద్య = ఆ హిమవంతునియొక్క మాట నంగీకరించి, పురఃపాకాభిః ఆశీర్భిః = వెంటనే ఫలింపఁదగు నాశీర్వాదములచే, అంబికాం = గౌరీదేవిని, ఏధయామాసుః=వృద్ధిఁ బొందఁజేసిరి.

తా. మునులు హిమవంతునిమాటలకు సంతసించి పార్వతీదేవికి వెంటనె ఫలించు నాశీర్వాదము లొనర్చిరి.

వ్యా. ఈప్సితార్థేతి.—తే మునయః ఈప్సితార్థక్రియయేష్టార్థకరణేనోదారం మహత్. వి. 'ఉదారో దాతృమహతోః' ఇత్యమరః. గిరేర్హిమవతో వచో వచనమభి

నన్ద్య సాధ్వీతి సంస్తుత్యామ్బికామమ్బాం పచ్యత ఇతి పాకః ఫలం పురఃపాకాభిః పురస్కృతఫలాభిరాశీర్భిరాశీర్వాదైః ఏధయామాసుః సంవర్ధయామాసుః.

తాం ప్రణామాదరస్రస్తజాంబూనదవతంసకామ్,
అఙ్కమారోపయామాస లజ్జమానామరున్ధతీ. 91

టీ. ప్రణామాదరస్రస్తజాంబూనదవతంసకాం = నమస్కారావసరముచే జారిన బంగారపు చెవులకమ్మలుగలయట్టియును, లజ్జమానాం = సిగ్గిలుచున్న, తాం = ఆ గౌరీదేవిని, అరున్ధతీ=అరున్ధతీదేవి, అంకం = తొడను (తొడయందు), ఆరోపయామాస=ఎక్కించుకొనెను.

తా. నమస్కారము చేయుతొందరలో జాఱినబంగారంపు చెవుల కమ్మలుగల్గి లజ్జగల పార్వతీదేవిని, అరుంధతీదేవి తనతొడపై నెక్కించుకొనెను.

వ్యా. తామితి.—ప్రణామాదరేణ నమస్కారాసక్త్యా స్రస్తే జాంబూనదే సువర్ణవికారౌ వతంసకే కనకకుణ్డలే యస్యాస్తాం లజ్జమానాం తామమ్బికామరున్ధత్యఙ్కమారోపయామాస. 'రుహః పోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి పకారః.

తన్మాతరం చాశ్రుముఖీం దుహితృస్నేహవిక్లబామ్,
వరస్యానన్యపూర్వస్య విశోకామకరోద్గుణైః. 92

టీ. దుహితృస్నేహవిక్లబాం = కొమారితయందనురాగముచే పరవశురాలగునట్టియును, అశ్రుముఖీం = ముఖంబునం గన్నీరుగల, తన్మాతరం చ = ఆగౌరీదేవి తల్లియగు మేనకాదేవిని, అనన్యపూర్వస్య=ఇంతకుముందింకొకరు (భార్య) లేని, వరస్య= పెండ్లికొడుకుయొక్క, గుణైః = (మృత్యువును జయించుట మున్నగు) గుణములచే విశోకాం=శోకములేనిదానింగా, అకరోత్ =చేసెను.

తా. కూఁతునందలిప్రేమచే మేనకాదేవి దుఃఖించెను. సవతిలేని కాపురమని అల్లుఁడు మృత్యువును జయించిన పరమేశ్వరుఁడని చెప్పి యరున్ధతి యోదార్చెను.

వ్యా. తదితి.—దుహితృస్నేహేన పుత్త్రికాప్రేమ్ణా విక్లబాం వియోగాత్కాతరీభూతామ్ అత ఏవాశ్రూణి ముఖే యస్యాస్తామశ్రుముఖీం తస్యా అమ్బికాయా మాతరం మేనాం చ అన్యా పూర్వం యస్యాస్తి సోఽన్యపూర్వః. 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః' ఇతి పూర్వపదస్య పుంవద్భావః. స న భవతీత్యనన్యపూర్వస్తస్యానన్యపూర్వస్య సాపత్న్యదుఃఖమకుర్వత ఇత్యర్థః. వరస్య వోఢుర్గుణైర్మృత్యుఞ్జయత్వాదిభిర్విశోకాం విగతదుఃఖామకరోత్.